

ՀԱՄԱՐԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒԲԵՅԱՆ



Աղաչեցեալ յ. Առնշտտայի
զեքս Եւրոպայի

Իսթի Եւրոպայի
Հայկ. Եւրոպայի
Հայկ. Եւրոպայի

17.09.2018

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՍԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ, ԳՈՐԾԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

(1923-1996)



ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՍԱՏԵԼԱՇԱՐ
178



ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
178

Sp, 1998

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ՀՏԴ 80:94(479.25)
ԳՄԴ 80+63.3(5Հ)
Ս 887

Գիրքը հրատարակվել է
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ Արմեն Տեր-Ստեփանյան

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱԻԿ

Ս 887 Գևորգ Բամպուրճյան. Կյանքը, գործը և ժամանակը (1923-1996) / Հ.Ստեփանյան.- Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2018.- 168 էջ:

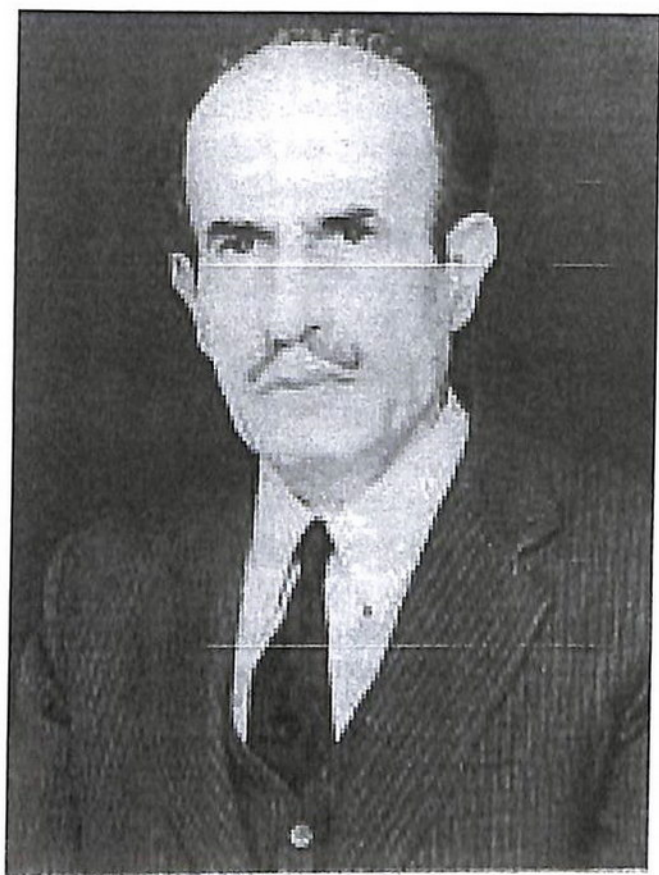
Գիրքը նվիրված է պոլսահայ նշանավոր բանասեր, մատենագետ, քարգմանիչ Գևորգ Բամպուրճյանին (Կյանքը, գործը, ժամանակը), նրա գիտական ժառանգության ներկայացմանը: Նախատեսված է թուրքագետների, արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 80:94(479.25)
ԳՄԴ 80+63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-860-66-4

© Հասմիկ Ստեփանյան, 2018

Գրքի շապիկին՝
Հովհաննես Ալվազովսկի «Տեսարան Ստամբուլից և Բոսֆորը»,
4-րդ էջում՝ Մկրտիչ Ջիվանյան «Բոսֆորը»



ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ
(1923-1996)



Այս գիրքը նվիրում են Կաթանդաւոր դաշնակաւար, դիրիժոր
Արա Ավագի Պեպրոսյանին
մեր ամուսնութեան 35 ամյակի առթիւ

Սիրով և երախտագիտութեամբ՝

Հեղինակ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս գրքույկը մեծ գիտնականի վաստակի ու հիշատակի խնկարկում է, երախտագիտության և խոնարհումի տուրք:

Գիտության այս համեստագույն սալասավորն իր ողջ կյանքում հարազատ մնաց իր արմատներին, իր ուսերին կրելով գիտությանն ազնվորեն ծառայելու առաքելությունը: Փակված իր «խցում», նա հավատացյալ ճգնավորի համառությամբ վեր հանեց, ուսումնասիրեց և ընթերցողի սեղանին դրեց մեծ ու փոքր գործեր, որոնք մի ողջ ինստիտուտի աշխատանք էին ենթադրում:

Օսմանյան կայսրության, արևմտահայության պատմության ավելի բազմակողմանի հունձք ունեցած գիտնական մենք դժվարությամբ կգտնենք:

Գևորգ Բամպուքճյանի առավելություններից էր, որ նա թուրքական, նաև թուրքագիտական շրջանակներում վայելել է անվերապահ վստահություն և հարգանք:

Թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններում և գիտական, գիտա-հանրամատչելի մամուլում սփռված թուրքերեն և հայերեն լեզուներով հազարի հասնող հոդվածները նոր որակ են հաղորդել օսմանագիտությանը, Թուրքիայի պատմության, թուրքական մթնոլորտի բազմաթիվ ճերմակ էջեր լրացրել: Ափսոս, որ դրանց որոշակի մասը, տարբեր պատճառներով մինչ օրս մնացել է բամպուքճյանական մատենագիտությունից դուրս: Ափսոս, որ գիտնականի արխիվը մինչ օրս անմատչելի է ուսումնասիրողների համար:

Գ. Բամպուքճյանն այն գիտնականներից է եղել, որոնք իրենց բազմազբաղ վիճակում ժամանակ են գտել դաստիարակել թուրքագետ-հայագետ աշակերտների մի խումբ (հիմնականում թուրք գիտնականներ), որը մինչ օրս ակնածանքով ու երախտագիտությամբ է վերաբերվում իր ուսուցչի ժառանգությանն ու հիշատակին:

Մատենագետի, թարգմանչի, պատմաբանի, բանաստեղծի գործունեության հաջողության գրավականն իր ուսումնասիրություննե-

րում փաստերի լեզուն գերադասելն ու այն որպես հիմնական «գործիք» նախընտրելն է:

Այս պատճառով է, որ թուրքական գիտական շրջանակները որպես երախտագիտության դրսևորում, թուրքերեն լեզվով, հետմահու լույս ընծայեցին Գևորգ Բամպուքճյանի ուսումնասիրությունների քառահատորյակը:

Գևորգ Բամպուքճյանին հայաստանյան ընթերցողին ծանոթացնելը մեր առաջնայիմ նպատակն է եղել: Նա կարծես թե դուրս է մնացել մեր տեսադաշտից, նույնիսկ գիտական և հանրագիտարանային շրջանակներից: Նա նույնիսկ չարժանացավ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանցի անդամի կամ պատվավոր դոկտորի կոչման: Մեր գրքույկը չի հավակնում լինել բամպուքճյանական ժառանգության գիտական ուսումնասիրություն: Այն հանրամատչելի ուղեցույց կհանդիսանա թուրքագետների և հայագետների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության, Արևմտյան Հայաստանի պատմությամբ զբաղվողների համար:

Գևորգ Բամպուքճյանի ժամանակի պոլսահայ և ծագումով պոլսեցի մտավորականների գիտական ժառանգության հպանցիկ նկարագրումը մեր կարծիքով հնարավորինս կհաստատի, թե շնորհիվ այս հեղինակների, այսօրյա Պոլիսն ու պոլսեցիները մնում են մեր պատմության ուսումնասիրողների հետ նույն բանակում: Իսկ նրանց թուրքերենով և եվրոպական լեզուներով ուսումնասիրությունները շարունակում են որոշակի ներդրում ունենալ Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության և հայագիտության զարգացման ասպարեզում¹:

1 Թուրքիայի մասին գրականության (հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով) մեջ ընդունված է օգտագործել Պոլիս քաղաքի տարբեր ժամանակներում, տարբեր ազգերի և ընդհանրապես մի շարք անվանումներ՝ ինչպես Ասիթանե, Տերսաատեթ, Կոստանդնուպոլիս, Գոսթանթրանիյե, Իսթանբուլ և այլն: Մենք նախընտրել ենք քաղաքի երեք անունները միայն օգտագործել՝ բյուզանդական շրջանի մասին խոսելիս՝ Կոստանդնուպոլիս, հայկական նյութի մեջ՝ Պոլիս, իսկ թուրքական և այսօրյա շրջանի մասին օգտագործել ենք Ստամբուլ անունը:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄԱՊՈՒՔՃՅԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

*Ասր հանգչի բանասէր ու պարմաբան Գէորգ Բամպոքճեան,
որ իր անչէն ամէլի ուրիշներուն ծառայեց՝*

2018թ. սեպտեմբերին պոլսահայ ականավոր հայագետ, մատենագետ Գեորգ Բամպոքճեանը կղաղմար 95 տարեկան: 20 տարի է, որ նա մեզ հետ չէ:

Գիտնական-մենակյացի քիչ վախժարած կյանք ապրած այս համեստագույն անձնավորությունն իր ողջ կյանքը նվիրեց հայ մշակույթին ծառայելուն, թուրքական մթնոլորտում մեր ազգային արժանապատվությունը պահպանելուն:

Գեորգ Բամպոքճեանի անունը և գիտական վաստակը, ցավոք սրտի, այնքան էլ ծանոթ չէ հայաստանյան գիտական շրջանակներին:

Նա երկար տարիներ եղել է Պոլսի պատրիարքարանի մատենադարանի, գրադարանի պատասխանատուն, պատմության փոշուց վեր հանել մինչ այդ անհայտ բազմաթիվ և բազմալեզու ձեռագրեր, վավերագրեր, դրանց մեջ հայտնաբերել գիտության համար արժեքավոր նորություններ: Այդ նյութերի զգալի մասը տարիների ընթացքում Գեորգ Բամպոքճեանը հրատարակել է բացառիկ բարեխղճությամբ, սակայն, ցավոք, անոխպ են մնացել բազմաթիվ բարձրարժեք ուսումնասիրություններ: Նրա շնորհիվ թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններում հայկական նյութը մատուցվել

I Շիշլիի հայ մտավորականների գերեզմանոցում Գեորգ Բամպոքճեանի տապանաքարի արձանագրությունը:

է ճշմարտացի, առանց կողմնակալության: Թուրքական գիտահանրամատչելի հայտնի ամսագրերում նրա տպագրած հոդվածներն ուղղակի զարմացնում են: Ինչպե՞ս է կարողացել այդ առաջին հայացքից համեստագույն գիտնականն այդքան համարձակ հակահարված տալ հակահայ հոդվածներին և հրապարակումներին: Նա տարիներ շարունակ զսպաշապիկի դեր է կատարել թուրքամուլ օտար և թուրք գիտնականների համար: Եվ այս ամենի շնորհիվ ծայրաստիճան հարգված է եղել ոչ միայն հայ, այլև թուրքական գիտական շրջանակներում, ունեցել թուրք աշակերտներ, որոնք տիրապետելով հայերենին, այսօր հայտնի անուններ են թուրք գիտական շրջանակներում և մասամբ զբաղվում են հայագիտությամբ, հպարտությամբ հիշելով իրենց ուսուցչին: Բամպուրճյանի գիտական ժառանգության գլխավոր արժանիքներից նրա ներդրումը ոչ միայն հայագիտության, այլև թուրքագիտության, ինչու չէ նաև լայն առումով՝ արևելագիտության մեջ: Նրա շնորհիվ Թուրքիայի պատմության բազմաթիվ կնճռոտ էջեր են լուսաբանվել: Չարմանալի չէ, որ 2002-3 թթ. հետմահու հրատարակվեց նրա գործերի թուրքերեն քառահատորյակը¹: Գ. Բամպուրճյանն աշխատակցել է Ստամբուլի մասին ամենակարևոր և ամենահայտնի, **Ռեշադ Էքրեմ Գոշույի** (1905-1975) 11 հատորյա «Ստամբուլ» (Reşad Ekrem Koçu, «İstanbul Ansiklopedisi» 1973թ.), **Յըլմազ Օզքունայի** (1930-2012) «Թուրք երաժշտության» (Yılmaz Öztuna, «Türk Musikisi Ansiklopedisi», 3 հատոր, 1964-76թթ. և Բ տպ. 1990թ.), **Մուստաֆա**

1 Քառահատորյակը հրատարակվել է Ստամբուլի «Արաս» հրատարակչության կողմից, Օսման Զյոքերի ջանքերով: Վերջինս մեր հասարակությանը և արևելագիտական շրջանակներին ծանոթ է մայրական կողմից հայկական ծագումով ստամբուլցի կոլեկցիոներ Օրլանդո Կադոյ Կալումենոյի հայկական քեմաներով օսմանյան բացիկների հավաքածոյի կազմակերպած իր ցուցահանդեսներով ու շքեղ գիրք-ալբոմով: Բարեբախտաբար նա շարունակում է արևմտահայությանը նվիրված պատմական քեմաներով ցուցահանդեսների կազմակերպումը, իր կարևոր ներդրումն ունենալով հայ-թուրքական մշակութային առնչությունների ներկայացման գործում:

Արդադի (1913-1973) և հեղինակային խմբի «Թուրքերեն լեզվի և գրականության» (Mustafa Akdağ ve kolektif. «Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi» 8 հ.1998 թ.), «Անա Բրիտանիկա» («Ana Britannica Ansiklopedisi» 22հ., 1986թ.¹) «Մշակույթ» («Büyük Kültür Ansiklopedisi» 12հ., 1984թ.) և այլ հանրագիտարանների:

«İstanbul Ansiklopedisi»-ում 1950-52թթ. և 1958-66թթ. շրջանում Գ. Բամպուրճյանի ստորագրությամբ լույս են տեսել շուրջ 300 հոդվածներ ու հայ նշանավոր դեմքերի բազմաթիվ կենսագրականներ: Նա 1993-95թթ. շարունակել է համագործակցությունն այս անգամ Մշակույթի նախարարության և «Tarih Vakıf»-ի (Պատմության ֆոնդի) հրատարակած 8 հատորյա «İstanbul Ansiklopedisi»-ին²:

Բրիտանական հանրագիտարանի հիմքի վրա հրատարակված «Ana Britannica» բուրքերեն հանրագիտարանում Գ.Բամպուրճյանը հայերին առնչվող շուրջ 130 հոդվածներ է հեղինակել: Իհարկե, որոշ հանրագիտարանների արտոնատերերի կամ գլխավոր խմբագիրների հայկական ծագումը նպաստել է այս նյութերի հրապարակմանը և մոռացության չմատնվելուն: Սինչդեռ ի՞նչ հսկայական կորուստներ են նաև եղել...

Բացի մեկ տասնյակից ավելի բուրքական հանրագիտարան-

1 Encyclopædia Britannica Micropædia-ի հիմքի վրա բուրքերեն հրատարակություն:

2 Այս ֆոնդը հիմնադրվել է 1991թ. և ներառում է 264 անդամ, կազմված հիմնականում բաղադրագետներից, արվեստի ու գրականության մարդկանցից (մեծ մասամբ ակադեմիկոսներ): Այն փորձել է իր ներդրումն ունենալ Թուրքիայի դեմոկրատիզացիայի գործում, հրատարակել բուրք և հարակից երկրների ժողովուրդների պատմությունը, փորձելով պահպանել հոգևոր ժառանգությունը:

Թուրքական հանրագիտարաններում Բամպուրճյանի հոդվածների մեծագույն մասը անստորագիր են եղել և նյութերն էլ ինչ որ «արխիվ» են ուղարկվել: Այնպես որ, շուրջ 100 հոդվածներ անկարելի է հավելել նրա մատենագիտական ցանկին: Նույն ճակատագրին են արժանացել «Սարմարա» և «Ժամանակ» թերթերում տպագրված նրա հոդվածները: Սատենագետի կենսագիր Կ.Աբրահամյանը մեծագույն ցավով է նշում բանասերի արխիվի մինչ օրս «անձեռնմխելի» վիճակը, հուսալով, որ նրա հարազատները կուղղեն այս բացը:

ներին աշխատակցելուց, նա հողվածներ է հրատարակել նաև մի շարք թուրքական մասնագիտական, գիտական պարբերականներում: Դրանց գերակշռող մասն օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառներում իրենց ներդրումն ունեցած ծագումով հայ երևելի անձնավորություններին նվիրված փոքրածավալ, մի քանի էջանոց հողվածներ են՝ փորագրանկարներով, քարտեզներով ու լուսանկարներով: Արևելագիտության և հատկապես թուրքագիտության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում թուրքական աղբյուրներում չափազանցված, Թուրքիայի պատմությանը վերաբերվող այն տեղեկությունները, որոնք տեղ են գտել հայ պատմիչների, ժամանակագիրների երկերում և եզակի են իրենց կարևորությամբ ու հավաստիությամբ: Հայկական աղբյուրների քարգանձությունները, որոշ դեպքերում էլ հայատառ թուրքերեններին ուղղակի վերածումը լատինատառ թուրքերենի՝ համապատասխան ծանոթագրություններով ու պարզաբանումներով, չափազանց կարևոր են օսմանյան պատմության համար¹: Դրանք թույլ են տալիս ուսումնասիրողներին նորովի մոտենալ պատմության մինչ այդ չլուսաբանված կամ անհայտ էջերին, նաև՝ ամենատարբեր ոլորտներում հայերի ունեցած ներդրումներին²:

- 1 Գ. Բամպուրճյանի գործը և նրա ներդրումը թուրքական պատմագիտության և գրականագիտության մեջ շարունակում է հետաքրքրել թուրք գիտնականներին և համալսարանական շրջանակներին, դառնալով գիտական քեզերի նյութ: Այսպիսի օրինակներից է Մեղեք Սարը Գյուվենի «Kevork Pamukciyanın Tarih Perspektivinden Olaylara Bakışı» (Պատմական եղելությունները Գևորգ Բամպուրճյանի պատմագիտական գործերում) մագիստրոսական քեզը:
- 2 Գևորգ Բամպուրճյանի կենսագիրներից է պոլսահայ մտավորական, գիտնականի երկար տարիների բարեկամ, բեյրութաբնակ գրականագետ, պոլսահայ գրողներին նվիրված երկհատորյակի հեղինակ Կարո Աբրահամյանը: Գ. Բամպուրճյանի կենսագրության և ուսումնասիրությունների մասին տես՝ Կարո Աբրահամյան, «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գևորգ Բամպուրճեան (1923-1996)», «Հասկ», Է տարի, Ամբիլիաս, Լիբանան, 1995-96թթ., էջ 659-670. Կարո Աբրահամյանը հեղինակ է սփյուռքի տարբեր հայաբնակչությունում («Մարմարա», «Զարթոնք», «Ժամանակ») Բամպուրճյանի մասին



Գևորգ Բամպուքճյանը ծնվել է Պոլսի՝ Սկյուտար քաղաքում, 1923թ. փետրվարի 23-ին: Մոր կողմից մեծ հայրը՝ մահտեսի **Մարտիրոս Լուսարարյանը** (1850-1915) եղել է Կեսարիայում հայտնի ազգային գործիչ և պետական պաշտոնյա: Նա անդամակցել է Կեսարիայի «Մեջլիսի Իդարե»-ին (մեջլիսի ղեկավարությանը), վարել մի շարք ազգային պաշտոններ:

Հայրը՝ էվերեկցի մահտեսի **Միքայել Բամպուքճյանը** (1873-1970) Պոլիս էր փոխադրվել 1890թ., զբաղվել կերպասի վաճառականությամբ¹:

Գևորգ Բամպուքճյանը նախնական կրթությունը ստացել է Սկյուտարի «Ներսեսեան-Երմոնեան» նախակրթարանում, ապա մինչև տասներորդ դասարան ուսումը շարունակել Գատըգյուղի «Սեն-Ժոզեֆ» բոլեջում²: Այստեղ նրա ուսուցիչն է եղել հայտնի լրագրող և խմբագիր **Շեֆքեթ Ռադոն** (Şefket Rado): Վերջինս 1965թ.

մի շարք հոդվածների: Նրան է պատկանում բուրբական գիտահանրամատչելի «Tarih ve Toplum» ամսագրում (1997թ., հ.165, սեպտեմբեր, էջ 4-6) իր բարեկամ բանասերի հիշատակին տպագրված “Ermeni kültürünün son kaybolmuş Kevork Pamukciyan” (Հայ մշակույթի վերջին կորուստը՝ Գևորգ Բամպուքճյան) հոդվածը: Կ. Աբրահամյանին ենթադրաբար պարտական մաս վերոնշյալ քառահատորյակի առաջին հատորի համար անտիպ նյութերի մեծ մասի տրամադրումը, երկրորդ հատորի հայատառ բուրբերեն հրատարակությունների տիտղոսաբերքերի հայթայթումն ու լուսապատճենային նյութի տրամադրումը, չորրորդ հատորը, ուր հայ երևելիների կենսագրականներ են (հայերեն հոդվածների մշակման ծանրությունը նա կիսել է «Ակոս»-ի խմբագիր Ռոբեր Զոփթաշի հետ):

- 1 Գ. Բամպուքճյանը պապին և իր ընտանիքին անդրադարձել է «Rahmetlu dedem Rif’atlu Hacı Mardiros Efendi Lusararyan» հոդվածում, որը տպագրվել է «Tarih ve Toplum» ամսագրում (1991թ. N 85 հունվար, էջ 52-56): «Tarih ve Toplum», N 153, eylül, s.46-47; Նրա գերդաստանում եղել են մի քանի հայտնի մարդիկ, որոնց և նա անդրադարձել է իր տոհմածառի մասին պատմելիս:
- 2 Հոդվածը պատմում է «Սեն-Ժոզեֆ» կոլեջի մուսուլման ուսուցիչների մասին և նվիրված է դասընկերոջը՝ Էրդեմ Բուրիին (Erdem Buri): «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.11-12.

սկսեց հրատարակել «Hayat, Tarih ve Edebiyat Mecmuası»¹ պատմա-բանասիրական ամսագիրը, իսկ 1969թ. հրավիրեց իր աշակերտին աշխատելու այս ամսագրի խմբագրությունում, ուր Գ. Բամպուրճյանը մնաց մինչև ամսագրի դադարելը՝ 1982թ.: Այս ամսագրում նա հրատարակել է մի շարք հոդվածներ և թարգմանություններ՝ կատարված հիմնականում հայատառ թուրքերենից:

Գ. Բամպուրճյանն իր աշխատանքային գործունեությունը սկսել է շոգենավային «Դավակովիչ» գործակալությունում, հաշվապահի օգնականի կարգավիճակում (1953-67թթ.): Միաժամանակ, 1953թ. հրավիրվել էր անդամակցելու «Մշակութային հետազոտությունների միության» հիմնադրմանը: 1961թ. իր մասնակցությունն է բերել Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքարանի 500-ամյակի հոբելյանական գրական հանձնաժողովի աշխատանքներին:

Գ. Բամպուրճյանը մինչ այդ աշխատակցել էր պոլսահայ հայտնի «Մարմարա» և «Ժամանակ» օրաթերթերին, «Այսօր», «Ճառագայթ», «Պայքար» շաբաթաթերթերին, կինոյի, թատերական աշխարհին նվիրված հայտնի «Բուլխ» կիսամյա պատկերազարդ հանդեսին, «Աստղաբերդ» և Սուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի 1949 թվականից մինչ օրս հրատարակվող ամսագրերին, «Երջանիկ» և «Շողակաթ» տարեգրքերին: Հեղինակել և խմբագրել է Կ.Պոլսի Պատրիարքարանի «Շողակաթ» մատենաշարի հուշամատյանները և բացառիկ համարները:

1940 թվականից ի վեր նա հայագիտական, կենսագրական իր հոդվածներով աշխատակցել է սփյուռքահայ և հայաստանյան շուրջ 23 պարբերականների՝ այդ թվում՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Լրաբեր» (Բոստոն, Նյու-Յորք), «Ծիրանի գոտի» (Բոստոն), «Այսօր ապագայի» (Փարիզ), «Սիոն» (Երուսաղեմ), «Բազմավեպ» (Վենետիկ, Ս.Ղազար), «Հանդէս Ամսօրեայ» (Վիեննա), «Արմաշ» (Մոնրեալ), ինչպես նաև երևանյան «Բանբեր համալսարանի»,

1 1978թ. ամսագիրն անվանափոխվել է «Hayat, Tarih ve Edebiyat Mecmuası», նույն տարին էլ անվանվել «Tarih ve Edebiyat Mecmuası».

«Պատմա-բանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարարական գիտությունների», «Էջմիածին» և այլ գիտական, հանրամատչելի պարբերականներին:

Գ. Բամպուքճյանի գիտական լուրջ պրպտումների սկիզբ կարելի է համարել 1940-ական թվականների առաջին տարիները: 1942-56 թթ. հավաքել ու հրատարակության է պատրաստել տապանագրային արձանագրությունների մի քանի ժողովածու: Դժվարագույն մի գործ, որն արել է ամենայն հետևողականությամբ և մանրակրկտորեն: Հավաքել է Պոլսի և շրջակա հայկական գերեզմանատների (Սկյուտարի, Բալըբլրի, Էդիրնեգափուի) տապանագրերի հայերեն և հայատառ թուրքերեն շուրջ 2300 վիմագիր արձանագրություններ: Նա համբերությամբ ու պատասխանատվությամբ ուսումնասիրել և հրատարակության է պատրաստել նաև Պոլսի եկեղեցիների մկրտության ու թաղման մատյանները, կազմել մի շարք եկեղեցիներում գտնվող ձեռագիր մատյանների ձեռագրացուցակները. շնորհիվ որոնց ճշտվել են բազմաթիվ երևելի հայերի կենսագրական տվյալները, որոնց մի պատկառելի մասը նա հրատարակել է հայագիր և թուրքական գիտական պարբերականներում¹:

Պոլսի և սփյուռքահայ պարբերականներում տպագրված հոդվածների շնորհիվ հնարավոր դարձավ Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության հայերից **Եփրեմ վրդ. Պողոսյանի** պոլսահայ անվանի գերդաստաններին նվիրված շարքի հրատա-

- 1 - «Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրբագիտի Ս.Աստուածածին եկեղեցույ», (խմբագրել է 1968թ., 271 էջ, անտիպ):
- «Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Պալատու Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցույ», (խմբագրել է 227 էջ, անտիպ).
- «Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի վերաբերեալ վիմագիր արձանագրութիւններ»,
- «Յուշամատեան Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի» («Շողակաթ Յուշամատեան», քիվ 2, Իսթանպուլ, 1978թ., էջ 20-21).
- «Մատթէոս Դպիրի (1741-1827 յունուար 16) դամբարանը երեսան ելած», («Հայաստանի Կոչնակ», Բոստոն, 17 սեպտեմբեր 1949, էջ 903-904):
- «Յովհաննէս Պատրիարք Չամաչըրճեանի տապանագիրը», («Աստղաբերդ», փետրվար-մարտ, 1952թ. էջ 221-223) և այլն:

րակությունը («**Գույումճեան եւ Թընկըրեան** գերդաստանները» (1951թ.), «**Ոսկեան եւ Մըսըրլեան** գերդաստանները» (1953թ.), «**Ալլահվերտեան** գերդաստանը» (1957թ.), «**Կէօջեան** գերդաստանը» (1961թ.), «**Պիլէգիկճեան** գերդաստանը» (1963թ.), «**Տաւեան** գերդաստանը» (2 հատոր, 1968, 1970թթ.):

1976թ. Գ.Բամպուքճյանն ավարտում է Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանի Ճարտարապետության և Վերականգնման ֆակուլտետի ճարտարապետության պատմության բաժինը, իսկ 1983թ. ընտրվում է Հոլանդիայի Լեյդեն քաղաքի «Հայկական ուսումնասիրությունների միջազգային կենտրոնի» անդամ: Նա տիրապետում էր հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, ռումիներեն, գերմաներեն լեզուներին, իսկ թարգմանության մակարդակով՝ լատիներենին, իսպաներենին, պորտուգալերենին և հունարենին:

1977թ. Գ.Բամպուքճյանը նշանակվում է Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի ավագ քարտուղար: 1982թ. կոչվում է հանգստի և շարունակում պաշտոնավարել որպես «պատվակալ խորհրդական», արխիվի ու մատենադարանի պատասխանատու:

Պոլսո հայոց երջանկահիշատակ պատրիարք **Շնորհք արք. Գալուստյանի** հրավերով նշանակվում է Պատրիարքարանի դիվանապետ և «Շողակաթ» կրոնաբարոյական, գրական և պատմաբանասիրական պաշտոնաթերթի, ապա՝ տարեգրքի գլխավոր խմբագիր, մինչև 1978թ.:

Պատրիարքի հանձնարարությամբ Գ.Բամպուքճյանի վրա է դրվում Պատրիարքարանի հսկայածավալ գրադարանի ու մատենադարանի հոգաժողովունը, այն կարգի բերելու, դասավորելու հոգսը: Շուրջ երկու տասնամյակ շարունակ գիտնականին հարիր բացառիկ մեղվաջան աշխատանքով նա տարիների փոշուց մաքրել ու ցուցակագրել, դասակարգել է 500-ամյա պատրիարքարանի վավերաթղթերը, պաշտոնական գրությունները, կոնդակները, կալվածագրերը, եկեղեցական ու ազգային կյանքին վերաբերող (հաշվե)

ցուցակները, անհաշիվ, ամենատարբեր նամակները, ծննդյան ու մահվան մատյանները, սուլթանական ֆերմանները, համայնքի ու կառավարության միջև թղթակցության օրինակները, դրանց պատճենների մատյանները, ժամանակագրություններ ու արձանագրություններ, ձեռագրեր, պարբերականների հավաքածուներ, պատրիարքարանի ու Թուրքիայի հայկական եկեղեցիների կահագրքեր, գրագրություն-պայմանագրեր:

Այս տաժանելի աշխատանքը մտավորական գիտնականի համար նաև ոսկյա մի հանք էր, որտեղից նա քաղեց իր գիտական գործունեության հիմքն ու նյութը հանդիսացող բազմաթիվ հին ու նոր, հայտնի ու անհայտ նյութեր: Տարիների ընթացքում նա հայերեն ու թուրքերեն ուսումնասիրություններով վեր հանեց օսմանյան կայսրության, արևմտահայության պատմության բազմաթիվ նոր ու կարևոր էջեր, դարձնելով այն գիտական շրջանակների ու հանրության սեփականությունը: Գևորգ Բամպուրճյանի հարյուրավոր հոդվածներ պատրիարքարանի բյուրավոր ձեռագրերի փրկության ու ուսումնասիրության արդյունք են հանդիսանում: Իզուր չի, որ շատ հոդվածների վերնագրեր իրենց մեջ ամփոփում են «նորահայտ» բառը: Դրանք անհայտ կամ մոռացված պատմությանը նոր կյանք հաղորդող երկեր են: Այն որքան որ արևմտահայության, այդչափ էլ օսմանյան պատմության ուսումնասիրությանն է վերաբերում:

Տարբեր է եղել նշանավոր մատենագետի նկատմամբ թուրքական և սփյուռքահայ պատմաբանների ու բանասերների վերաբերմունքը:

Գևորգ Բամպուրճյանի կյանքի վերջին տարիները դժվար է հանգիստ ծերության հետ համեմատել: Թեև գնահատված թուրք և հայ մտավորական շրջանակների կողմից, թեև Թուրքիայում և Սփյուռքում հայտնի մտավորականի համբավ վայելող մատենագետը շարունակում էր իր ուսումնասիրությունները, այնուամենայնիվ մնալով հոգեպես միայնակ, հիվանդ, մեմակյաց ու սեփական

գրադարանը հրո ճարակ¹ դառնալուց հետո՝ բոլորովին ջախջախված, վախվորած ու որբացած: Գևորգ Բամապուրճյանն իր մահկանություն կնքեց 1996թ.: Այս կորստին լայնորեն անդրադարձան հայ և թուրք գիտական շրջանակները², մասնավորապես **Սաբրի Քոզը, Թուրգուք Քուրը, Ֆահրի Արալը**, շատ-շատերը «Tarih ve Toplum»-ի էջերում:



1 Արդյոք ճակատագրի հարված, քե՞ս պատահականություն կարելի է համարել որոշ մտավորական, գիտնականների գրադարանների ոչնչացումը Պոլսում: Նույնպիսի բախտի արժանացավ արևմտահայ նշանավոր մտավորական, գիտնական, հոգևոր, հասարակական գործիչ Խորեն արք. Նար-Բեյը:

Մենք չհաջողեցինք գտնել «Մարմարա» օրաթերթի այն համարը, ուր թերթի տնօրեն ու գլխավոր խմբագիր **Ռոբեր Հատտեճյանը** զգայացունց մի հոդված էր գրել, ներկայացնելով գրադարանը հրո ճարակների մեջ կորցրած ու դրանից ավելի որբացած, հոգեկան մեծագույն ցնցում ապրած մեր գրքի հերոսի մասին, հրդեհի ու էությանը հրդեհին ճարակ դարձած, «խենթացած դերվիշի», «որդեկորույս» ծնողի նման աղաղակող մարդու այդ պատկերը որը պտտվում էր խենթ կրակի շուրջը:

2 «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s. 2 և . «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.4; «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.7;

ԳՈՐԾԸ

Թուրքերեն քառահատորյակը¹

Գևորգ Բամպուրճյանի գիտական ժառանգությունը ներկայացնելիս նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ նրա հայերեն ու թուրքերեն գործերին առանձին-առանձին: Այն իրենից ներկայացնում է մեր մշակույթի նվիրյալի 1956թ. ի վեր ուսումնասիրության 28 տարիների պտուղները՝ շուրջ 400 հրատարակված գործեր:

2002-2003թթ. Ստամբուլի «Արաս» երկվեզու հրատարակչատունը հետմահու լույս ընծայեց Գևորգ Բամպուրճյանի թուրքերեն աշխատությունների քառահատորյակը:

Թուրքերեն աշխատասիրությունների այս քառահատորյակը թուրք և հայ հրատարակիչների անչափ ողջունելի մի համագործակցության արդյունք է, մատենագետի գիտական ժառանգության ու հիշատակի խնկարկումը, որը մեզ պիտի մղի հայ մատենագրությանն այդչափ նպաստ բերած մեր պոլսահայ հայրենակցի գործերի քարգմանությունը, հրատարակությունը կազմակերպելուն, ապահովելու նրա անվան արժանի տեղը մեր հանրագիտարաններում, հայ գրականագիտության, մատենագիտության ու պատմագրության մեջ²:

1 Kevork Pamukciyan. «Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar».Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003.

1 -Cilt 1-İstanbul yazıları; (Խսքանպուլ Եսազլլարը - Գրություններ Պոլսի մասին), 2002թ. :

2 -Cilt 2-Ermeni Harflı Türkçe Metinler; (Էրմենի Հարֆլի Թիւրքչէ Մէթինլէր -Հայաստան թուրքերեն բնագրեր), 2003թ.:

3 -Cilt 3- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar; (Զամանլար, Մէքանլար, Ինսանլար- Ժամանակներ, վայրեր, մարդիկ), 2003թ.:

4 -Cilt 4-Biyografileriyle Ermeniler; (Պիյոկրաֆիլէրիլէր Էրմենիլէր - Հայերի կենսագրութիւնները) - 2003թ.:

2 Տողերիս հեղինակը բնկ պատիվ չի ունեցել անձամբ ծանոթ լինելու Գ. Բամպուրճյանին, սակայն տարիների ջերմ, բարեկամական, մասնագիտական նամակագրություն է ունեցել նրա հետ, և

Գ.Բամպուքճյանի գործերի քառահատորյակի հրատարակիչները այն բաժանել են ըստ բովանդակային առումների: Այս մոտեցումը մենք շատ տրամաբանական ու հարմար ենք գտնում, ուստի և Գ.Բամպուքճյանի գործունեության մասին մեր ուսումնասիրությունը ցանկանում ենք նույն այդ տրամաբանությամբ կազմել:

Ա հատորը սկսվում է հրատարակիչ Օսման Քյոքերի կողմից գրված առաջաբանով, որից հետո Գ.Բամպուքճյանի ինքնակենսագրականն է, որ 1993թ. նա գրել է Բեյրութում հրատարակվող «Շիրակ» հանդեսի համար: Սա գիտնականի հայերեն և թուրքերեն լեզուներով հրատարակությունների արտակարգ համեստ մի ցանկ է ներառում, որը փորձել ենք լրացնել:

Քառահատորյակի առաջաբանում գտնում ենք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, երջանկահիշատակ **Գաբրիել Ա-**ի 1997թ. գնահատանքի ուղերձը ուղղված Գ.Բամպուքճյանին՝ Թարգմանչաց տոնի առթիվ¹:

Գնահատանքի և աշխատանքային համատեղ տարիների հուշերով առաջնորդող մի հոդվածով հանդես է եկել Կ.Պոլսո **Թուրքիո Հայոց Պատրիարք**, գիտության հովանավոր, **Մեսրոպ արք. Բ Մուրաֆյանը**:

Գ. Բամպուքճյան մարդու, բարեկամի, մտավորական դերվիշի, թուրքերեն և թուրքական հանրագիտարաններին աշխատակցած գիտնականի մասին երախտագիտական խոսքերով հանդես են եկել թուրք գիտնականներ Ֆահրի Արալը, Թուրգութ Բուրքը, Սաբրի Բոզը: Վերջիններս իրենց հայերենի խմացությամբ պարտական են

երախտագիտությամբ է հիշում նրա գնահատականները, մեծ սիրով պահում նրա նվիրած ու հեղինակած գրքերը, հայատառ թուրքերենի վերաբերյալ սեփական և թուրք գործընկերների հոդվածների առանձնատիպերը:

1 Գ. Բամպուքճյանը իսկարտանում էր այն փաստով, որ Վեհափառն իրեն գնահատում է: Իր գրքերը և որոշ հոդվածներ միշտ ուղարկում էր, ակնկալելով նաև Կաթողիկոսի միջնորդությունը դրանք տպագրելու խնդրում:

Գ.Քամպուրճյանին, նրա հետ տարիների համատեղ աշխատանքին:

Ա հատորը՝ «*Istanbul. Yazıları*» (Ստամբուլի աղբյուրներում), ներառել է Կ.Պոլսի պատմությանը նվիրված հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության արդյունք հոդվածները: Դրանց մի մասը թուրքական հանրագիտարանների համար գրված նրա հոդվածներն են, որ հրատարակիչները ներառել են գրքում¹:

1853թ., երբ Թուրքիայում պատրաստվում էին մեծ շուքով նշել Ստամբուլի գրավումը, այս առթիվ եղած հրատարակություններում մեծ ջանքեր էին ներդրվում նվազագույնի հասցնել հույների դերն այս քաղաքի պատմության մեջ, նրա ճակատագրում: Հայկական (հայագիր և հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ու տպագիր) աղբյուրները, դրանց հրատարակությունները թուրքերեն և կամ հայատառ թուրքերեն աղբյուրների ուղղակի լատինատառ թուրքերենի վերածումները մեծագույն ներդրում են հանդիսանում Կոստանդնուպոլսի պատմության իրական ուսումնասիրման ասպարեզում:

Հատորը ներկայացնող 51 հոդվածները հիմնականում վերաբերում են Պոլսի պատմության ողբերգական դրվագներին, աղետներին (երկրաշարժ, հրդեհ, հեղեղ, համաճարակներ, ցրտահարություններ և այլն), պատմական առանձին հուշարձաններին, պատմական դեմքերին, ներկայացնում սուլթանական, պալատական ժամանակագրության որոշակի հատվածներ: Պատմության մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ որևէ իրադարձություն կամ կարևոր դեպք հիշելիս, այն հաշվարկում են տվյալ ժամանակում վրա հասած բնական աղետների հետ կապակցված: Պոլսի երկրաշարժերն ու հրդեհներն ողբերգական այնպիսի մեծ հետք են թողել, ինչպես 1766 թվականի երկրաշարժը կամ 1660թ. հրդեհը², 1789թ. հեղեղը, 1929թ.

1 Թուրքերեն քառահատորյակի մեջ բացակայում են թուրքերեն որոշ հոդվածներ, որոնց մասին խոսելիս նախընտրում ենք որպես աղբյուր հղել ամսագրային տվյալները:

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 75, s.24-31.

ցրտահարությունը, որ անգամ պատմական դեստաններ են գրվել այս մասին: Դրանցից մի քանիսը հայատառ բուրբերենով են եղել: Մակայն բնության աղետների մասին աղբյուրները սոսկ Պոլսին չէ, որ վերաբերվել են: Դրանց ևս անդրադարձել է Գ. Բամպուքճյանը, ինչպես օրինակ 1688թ. Իզմիրի ավերիչ մեծ երկրաշարժի 300 ամյակի տարելիցի մասին գրված նյութը¹:

Այս ամենն արժեքավոր է նրանով, որ սրանք հիմնականում եզակի հուշարձաններ են, որ կարող են լույս սփռել ժամանակի կարևոր իրադարձությունների վրա, մասն` հավաստի աղբյուրների լույսի ներքո կարող են թույլ տալ լուծելու պատմության որոշ գաղտնիքներ: Այս առումով հետաքրքրական են պատմական բովանդակության մի քանի եզակի դեստաններ, ժամանակագրություններ: Այս մասին բուրբական աղբյուրներում հավաստի ոչինչ չեք գտնի: Հոդվածներից յուրաքանչյուրն իր նյութով ու բացահայտումներով ներդրում է բուրբագիտության մեջ: Այսպես օրինակ, Կոստանդնուպոլիսը գրաված **Մահմուդ Բ Ֆաթիհ** սուլթանի (1432-1481) վեզիրներից **Մահմուդ փաշային** նվիրված հոդվածում² շնորհիվ հայկական ձեռագիր աղբյուրների բացահայտվում է Մահմուդ փաշայի (1400-1474) կենսագրությունը, կարևոր տարեթվեր, նրա ծննդավայրը` Հարավսլավիայի Մանասթեր քաղաքը, տոհմաբանությունը, ծագումով սերք կամ խորվաթ լինելը և սուլթանի կողմից «Ռումելիի վեզիր» կարգված լինելու պատմությունը: Հետաքրքիր են Պոլսի հայ բնակչության պատմության հետ կապված հոդվածները, սկսյալ բյուզանդական շրջանից: Այն է` հայկական հիվանդանոցների, գերեզմանոցների, դպրոցների, եկեղեցիների, կղզիների, իջևանատուն-խամների մասին:

Հայ-բուրբական առնչություններին, Օսմանյան կայսրության այս կամ այն ասպարեզում հայերի ունեցած դերին նվիրված հոդվածները երկակի արժեք են ներկայացնում: Հայագիտության,

1 Tarih ve Toplum, 1989, N, 70, s.51-52.

2 Tarih ve Toplum, 1986, N, 32, s. 9-13. Վեզիր է եղել 1455-66թթ. և 1466-1472 թվականներին:

առավել ևս թուրքագիտության համար շատ կարևոր են այն հոդվածները, որոնք ուղղակի օգնում են ուսումնասիրողներին գտնելու իրենց անհրաժեշտ աղբյուրները: Օսմանական կայսրության պատմության մասին մատենագիտական գրականության մեջ դժվար թե գտնեք հայ ժամանակագիրների անունների ու գործերի: Գ. Բամպուրճյանը¹ ներկայացնում է 1440 թվականից ի վեր Կոստանդնուպոլսի պատմությունը գրած 25 հայ հեղինակների, ներկայացնելով նրանց ձեռագիր և տպագիր ուսումնասիրությունները: Նրա ներկայացրած հայ պատմաբաններից վերջին անունը մեր ժամանակակից նշանավոր մատենագետ **Հակոբ Անասյանն** է (1904-1988): Այս հոդվածը կարելի է գանձ համարել Պոլսի պատմությամբ զբաղվող գիտնականների համար: Դրանց մի փոքր մասն է միայն ծանոթ թուրք պատմագրությանը: Գ. Բամպուրճյանը թուրքերեն ամսագրերում հաճախ է հանդես գալիս նման «Պատմություններ»-ի հրատարակության մասին հոդվածներով: Տվյալ աղբյուրի մասին² սեփական նկատառումներն արտահայտելու համար երբեմն նա օգտագործում է հեղինակների հոբելյանական տարեթվերը նշելու առիթը: Նույնպիսի վերաբերմունք ենք տեսնում Արևմտյան Հայաստանի պատմական շրջանների պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրությունների հրատարակությունների հարցում³: Հմուտներն կազմված տողատակ-ծանոթագրությունները մասնագետներին ուղղակի ավստի վրա մատուցում են անհրաժեշտ աղբյուրների հարուստ ցանկեր (հոդվածներ նաև հայկական պարբերականներում): Թուրք կամ օտար արևելագետներին մնում է ուսումնասիրել այս աղբյուրները, թարգմանել հայերենից կամ՝ սովորել հայերեն: Ուրախությամբ պիտի նշել, որ այսօր պոլսահայ հայտնի մտավորական-հրատարակիչ **Արսեն Յարմանը** զինվորագրվել է հայկական աղբյուրները թուրքերեն գիտական հրատարակությունների տեսքով տպագրելու կարևոր առաքելությամբ:

1 Tarih ve Toplum, 1991, N, 89, s. 48-52

2 Tarih ve Toplum, 1989, N, 69, s. 6-7. և Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29.

3 Tarih ve Toplum, 1989, N, 70, s. 51-52.

18-րդ դարում, Կոստանդնուպոլսին վերաբերող կարևոր, արժանահիշատակ, լավ ու վատ դեպքերի մասին կազմված ժամանակագրությունը սկսվում է 1702 թվականից: Ավարտվում է այն 1798թ. մայիսի 16-ի Առնավուտքյոյի հրդեհի մասին հոդվածով:

Սա յուրահատուկ մի ծրագիր է, որով կարող են առաջնորդվել Պոլսի պատմությամբ հետաքրքրվողները¹:

Կ.Պոլսի մասին աղբյուրների գիտական հրատարակություններն ամփոփող Ա հատորում որոշակի թիվ են կազմում 17-րդ դարի հայտնի հեղինակ **Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի** (1637-1695) գործերը, որոնք նույնքան արժեքավոր են հայագիտության, որքան և թուրք պատմագրության համար: 17-րդ դարի հայ մատենագիտության գազաթներից Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանն այն աղբյուրն է, որին ամենից շատ է անդրադարձել Գ. Բամպուրճյանը²: Նա իր համար պայմանականորեն հինգ մասի է բաժանել քյոմուրճյանական ժառանգությունը՝

- ա. հայերեն տպագրված գործեր,
- բ. հայերեն անտիպ գործեր,
- գ. հայատառ թուրքերեն տպագրված,
- դ. թուրքերեն անտիպ և
- ե.՝ կորած գործեր:

Սկսած Քյոմուրճյանի գերդաստանի ծագումնաբանությունից, կենսագրությունից մինչև նրա ժառանգների պատմությունը, առանձին գործերի թուրքերենով ուսումնասիրությունը ու դրանց ծանոթագրումը՝ եղել է Գ. Բամպուրճյանի կարևորագույն նվաճումներից: Մասնավորապես նրա մի մասը նվիրված է եղել Կոստանդնուպոլսի պատմությանը: Ստամբուլի պատմության հետ առնչվող շատ հոդվածներ, որ ներառվել են քառահատորյակի «Ստամբուլյան գործեր»-ին նվիրված առաջին գրքում, նախապես հրատարակված են եղել

1 Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1979, N, 6, s. 44-49.

2 Tarih ve Toplum, 1989, N, 69, s. 6-7. և Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29.

«Tarih ve Toplum», «Tarih ve Edebiyat Mecmuası» ամսագրերում:

Ա հատորում տեղ են գտել նաև պետական նշանակության կառույցների մասին ուսումնասիրություններ, մանավանդ՝ եթե նրանց պատմությունն առնչվում է արևմտահայ իրականության հետ: Այսպես օրինակ, մի քանի հոդվածներ են նվիրվել Փողերանոցին (Դրամահատարան), նրա պատմությանը, տարբեր ժամանակներում երկրի ֆինանսական ողնաշարը հանդիսացող այս ինստիտուտի զարգացմանը ծառայած հայերի ունեցած դերին ու առանձին անունների, ինչպես նաև այս շրջանի հայ ուսումնասիրողների թողած աղբյուրներին: Հայտնի է, որ երկար տարիներ Դրամահատարան-Փողերանոցը տնօրինել են հայ ամիրայական գերդաստանները, տաղանդավոր ոսկերիչներ, գիտնական այրեր, սեղանավորներ: Միայն-**Տյուգյան** գերդաստանից 7 տնօրեններ են եղել, որոնցից 4-ը զոհ են գնացել երկրի համար կարևորագույն պաշտոններից այս մեկի նկատմամբ մեծագույն նախանձի, զրպարտության, խարդավանքի: Փողերանոցի տնօրեններ են եղել նաև **Գազազ Արթին Պեզճյան, Պողոս Պիլեզիկչի** ամիրաները¹: Փողերանոցի գործունեությունը սերտորեն ագուցված է եղել սեղանավորական, ոսկերչական դասի գործունեության հետ: Այս տեսակետից ևս հայ նշանավոր անունների պակաս չի զգացվել, ինչպես նաև դրամահատարանի կարևոր այլ պաշտոնյաների առումով: Մեզ են հասել նրանց թողած հայատառ թուրքերեն տետրակները, որոնք եզակի աղբյուրներ են «հայ» փողերանոցի գործունեության:

Հայտնի է, որ Պոլսում գործող մի շարք ուսումնական հաստատություններ ստեղծվել են հայ մասնագետների, մասնավորապես արտասահմանում կրթություն ստացածների գործուն մասնակցությամբ և նրանց հետագա տարիների դասախոսական աշխատանքի շնորհիվ (օր. շերամապահության, կենդանաբուծության, այգե-

¹ Այս մասին տես Գ. Բամպուքճյանի քառահատորյակի Ա գրքի 131-138 էջերում, ինչպես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքի ամիրաներին նվիրված գլխում (Երևան, 2011, էջ-213-218):

գործության, անտառագիտության մասնագետներ պատրաստող հաստատությունները):

Գ. Բամպուքճյանի որոշ հոդվածներ, որոնք տեղ են գտել Ա հատորում, այս երախտավորների ունեցած ներդրմանն են վերաբերում: Դրանցից է Անտառների դպրոցը: Օսմանյան կայսրության տնտեսության համար կարևորագույն այս ճյուղի պահպանման, օգտագործման ու զարգացման եվրոպական ավանդույթներով գիտական կազմակերպումն իրենց վրա էին վերցրել հայ անտառագետները, բնագետները, այգեգործության մասնագետները: Դրանք հիմնականում ֆրանսիական կրթության ու մշակույթի կրողներ էին:

Գ. Բամպուքճյանի հոդվածները ընթերցողներին ծանոթացնում են Պոլսի առանձին պատմական հուշարձանների իրական պատմությանը, որն օգնում է խուսափել տվյալ նյութի հետագա խեղաթյուրումներից, մանավանդ, եթե այն կապ ունի արևմտահայ իրականության հետ: Նմաններից են Ղալաթիայի աշտարակի և 3 այլ պատմություններն ըստ **Ղուկաս Ինճիճյանի**¹, պատմական խաների մասին նյութերը: Այս և նման մյուս հուշարձանները, որ այսօր ստամբուլյան շրջագայության հիմնական վայրերն են, ոչ մի ակնարկով չեն ներկայացնում դրանց կառուցման պատմությունը, հայ ճարտարապետներին, հայ կառուցողներին: Հնարավորինս դրանք կամ «մոռացվում» են կամ մտացածին աղավաղվում՝ չնշելու համար դրանց հայկական ծագումը:

Որպես կանոն, եթե հոդվածը ներկայացնում է հայ հեղինակի թուրքագիտության համար արժեքավոր որևէ ուսումնասիրություն, ապա Գ. Բամպուքճյանը նախևառաջ ծանոթացնում է հեղինակի կենսագրությունը և նրա գործերը: Գ. Բամպուքճյանի ուսումնասիրությունների, նախասիրությունների հիմնական ոլորտը թուրքալեզու (հայատառ թուրքերեն) երկերն են եղել:

Պատմական հուշարձաններից ս.Սոֆիայի տաճարը (Այասոփիան), որ մինչօսմանյան ամենահայտնի կառույցներից է, իր

1 Tarîh ve Toplum, 1987, N, 39, s. 14-16.

պատմության մեջ ևս հայերի կարևոր ներդրումն է ունեցել: Այս տաճարի մասին առավել հայտնի փաստը երկրաշարժից ավերված հսկայական զմբեթի վերականգնման պատմությունն է հայ ճարտարապետ **Տրդատի** կողմից: Ս.Սոֆիայի տաճարի թանգարանը շատ ավելին է պատմում հայերի մասին՝ **Հուստինիանոս** կայսրից, **Մամիկոնյանների** կողմից: Այն է՝ 5 գրիվով (47.5 օխայով) գնված Հայկական դուռը, **Գրիգոր Լուսավորչի**՝ «Գրիգորիոս Արմենիաս» մակագրությամբ մոզաիկ պատկերը, Այսատֆիայում հայ հոգևորականների կարդացած քարոզները և այլն... Այս մասին գրել են **Ստեփանոս Ասողիկը** (11-րդ դ.), **Վարդան Արևելցին**, **Ղուկաս Խնձիճյանը**¹, **Մատթեոս Ուռհայեցին**, **Հակոբ Նալյանը**, օտար ժամանակագիրներ²:

Կոստանդնուպոլիսը բյուզանդական շրջանում արդեն հայկական փոքրաթիվ մի գաղութ է ունեցել: Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո սկսվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներից հայ արհեստավորների բռնի վերաբնակեցումը Պոլսում՝ սկիզբ դնելով մի քանի հայտնի թաղերի: Սուրբան Մահմուդ Բ Ֆաթիհը ցանկանում էր Կոստանդնուպոլիսը վերակառուցել որպես Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք: Եվ այն կառուցելու գործում հայ արհեստավորները ամենագործուն ուժերից եղան: Այսպիսով, Պոլիսն իր բազմադեմ երևույթներից մեկը հրամցնում է հայկական ներկայությամբ: Դրանք կայսրության սկզբնական շրջանի հայերով բնակեցված 6 հիմնական թաղերն են, իրենց եկեղեցիներով, դպրոցներով, տարբեր կազմակերպություններով, ինչպես նաև Իշխանաց կղզիների պատմությամբ:

Գ. Բամպուքճյանը թուրքական ամսագրերի համար գրել է հոդվածաշարեր՝ նվիրված հայ Պոլսին, նրա առանձին թաղերի պատմությանը՝ պատմական հուշարձաններով, խաներով, ճակատագրի

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 26, s.60-62. և Tarih ve Toplum, 1986, N, 24, s.14-16.

2 Գ.Բամպուքճյանը՝ «Հայերը և Այսատֆիան» հոդվածը գրել է Ռեշադ էքրեմ Գոչուի թուրքական հայտնի «Ստամբուլի հանրագիտարան»-ի համար 1960.թ.: Տես նաև Ա հ., էջ 154-156.

կողմից նրանց հասած բնության տարերքների, մասնավորապես հրդեհների մասին, եկեղեցիներով, աղբյուրներով, գերեզմանատների պատմությամբ, թաղերի ազգագրական բնութագրերով, արհեստների, արդյունաբերական ձեռնարկություններով և այլն: Իհարկե, այս թաղերի պատմությունը ներկայացնելիս Գ. Բամպուրճյանն այն համեմել է նաև թուրք սուլթանների և այլ հայտնի անձանց հետ կապված նրանց այցելությունների, վերաբերումների, տարբեր դեպքերի պատմություններով¹:

Գ. Բամպուրճյանը թուրքերենով խմբագրել և հրատարակության է պատրաստել՝

1. Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի «Ստամպուլյ պատմութիւն»ը («İstanbul Tarihi»)² :

Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի մահվան 300 տարեկիցի առթիվ Գ.Բամպուրճյանը գրել է նրա «Համառոտ պատմութիւն Թ-ն (չորս հարյուր) տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» չափածո երկի մասին, որն Օսմանյան կայսրության պատմության մասին առաջին հայերեն գործն է³: Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի մասին հոդվածները

1 Tarih ve Toplum, 1997, N, 165, s.9-10. տես նաև՝ Tarih ve Toplum, 1987, N, 43, s 16-18. Հոդվածը Կանունի Սուլթան Սուլեյմանի կյանքը փրկած մի հայ խոհարարի մասին է:

2 1661-1684թթ. շրջանի «Ստամպուլյ պատմութիւն»-ը աշխատասիրությամբ Վ.Թորգոմյանի, հ.Ա.-Գ., Վիեննա 1913,1932,1938), Հրանտ Տեր-Անդրեասյանի կողմից ծանոթագրված ու վերանայված Բ տպագրությունը՝ 1952թ. Իսթ., 1988, XXVII+328 էջ:

3 Մատենադարան, ձեռ. հ.1876: Գիտական հրատարակությունը պարտական ենք թուրքագետ-աղբյուրագետ Ժոզեֆ Ավետիսյանին (Երեմիա Զեօմիւրճեանի «Համառոտ պատմութիւն Թ-ն տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն», Եր., 1982): Տես՝ «Müteferrika», 1955, N 5. s.147-156. Գ.Բամպուրճյանն իր հոդվածում անդադադումալով այս հրատարակությանը, որոշ ուղղումներ ու հավելումներ է առաջադրում, հուսալով, որ այն թուրքերենի կթարգմանի: Տես նաև՝ «Tarih ve Toplum», 1989, N, 69, s.6-7.

առիթ են հանդիսացել, որ գիտական շրջանակներում մնան հրապարակումներով նշվեն հայտնի պատմաբանի հոբելյանները, ինչպես օրինակ ծննդյան 350 ամյակը¹:

2. Գուկաս Ինճիճյանի «Ամառանոց Բիզանդեան»-ը (Bizans'ın Saefiye Yeri) քարգմանել է թուրքերենի և ծանոթագրել.

3. Աբրահամ Անկյուրացի, «Գրավումն Կոստանդնուպոլսո» գործի թուրքերեն քարգմանությունը ծանոթագրություններով հանդերձ -25 էջ (Engürlü Rahip Apraham'a Göre «İstanbul'un Fethi»²):

Ա հատորի զուտ հայկական բովանդակությանը վերաբերող մասը գրվել է հիմնականում թուրքական «İstanbul Ansiklopedisi» հանրագիտարանի համար, նրանց առաջարկությամբ, մասն` «Tarih ve Toplum» ամսագրի համար³:

**Բ հատորը` «Ermeni Harflı Türkçe Metinler»** (Հայատառ թուրքերեն սկզբնաղբյուրները) նվիրված է հայատառ թուրքերեն ձեռագիր աղբյուրներին, այսինքն` Գ.Բամպուրճյանի կողմից հայատառ թուրքերեն աղբյուրների ուսումնասիրությանը նվիրված 31 հոդվածներին, աշխատություններին⁴:

1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29, տես մասն` «Yeni Yüzyıl» օրաթերթում (15.07.1995թ.) նվիրված Երեմիա Չելեպի Զյումուրճյանի մահվան 300 ամյակին:

2 Այս մասին տես` «İstanbul» ամսագրում, (Իսթ., 1995, N 15, հոկտեմբեր, էջ 32-37).

Գ.Բամպուրճյան, Աբրահամ Անկյուրացի, «Պոլսո գրավման Ողբը» քարգմանություն և ծանոթագրություն. 1955թ. 25 էջ. (անտիպ)

3 1995թ.եռամսյա «İstanbul» հանդեսում հրատարակվել է XV դ. տաղերգու Աբրահամ վրդ. Անկյուրացի «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ» վասն տիրելոյն տաճկաց» երկը (25 էջ.), որը 1953թ. ծանոթագրություններով հանդերձ քարգմանել էր Գ.Լորդ Բամպուրճյանը:

4 Հատորն առաջնորդող Ռոբեր Կոփթաշի հոդվածից իմանում ենք, որ հրատարակիչների համար մասնավորապես օգտակար են եղել մասներ «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» մեմագրությունը (Եր., 2001), Հայատառ թուրքերեն գրքերի և պարբերականների մեր կազմած մատենագիտությունները (Եր., 1985 և 1987թթ. և Ստամբուլ, 2005թ.), որը հայերեն աղբյուրները գնահատելու փորձ ենք նկատում :

Ուրբեր Կոփթաշի¹ 45 էջերից բաղկացած հայատառ թուրքերենը ծանոթացնող առաջնորդողում անդրադարձ կա հայատառ թուրքերեն ձեռագիր գրականությանը, աշուղական դպրոցներին, տպագիր գրականությանը, Մխիթարյան միաբանության հայրերի գիտական ավանդին, մասնավորապես՝ թարգմանական գրքերին, պարբերականներին, որոշ այլ հեղինակների ու նրանց գործերին: Տրվում է հայատառ թուրքերենի մասին գրականության ցանկ: Հոդվածն ամբողջությամբ հավելված է հայատառ թուրքերեն գրքերի տիտղոսաթերթերի, հեղինակների, աղբյուրների բազմաթիվ լուսանկարներով:

Որոշ հոդվածներ պատմում են հայատառ թուրքերեն պարբերականների, նրանցում տեղ գտած կարևոր նյութերի, հայատառ թուրքերեն գրականության մասին:

Գ.Բամպուքճյանը խմբագրել, ծանոթագրել, թուրքերենով հրատարակել է հայ հեղինակների աղբյուրագիտական և պատմական հույժ կարևորություն ունեցող չափածո 4 հայատառ թուրքերեն ներբողները՝ նվիրված Սուլթան Մահմուդ Բ-ին², որը հայտնի էր իր համեմատաբար հայանպաստ քաղաքականությամբ: Ձեռագրի որոշ մասեր դժվարընթեռնելի են: Վերջին դեստանը 27 քառատողերից է բաղկացած և զբաղեցնում է 386-388 էջերը:

Սուլթան Մահմուդ Բ-ի կյանքի ու գործունեության կարևորագույն շրջանները նշելուց հետո Գ.Բամպուքճյանն անցնում է չափազանց հետաքրքիր այս աղբյուրում ընդգրկված բանաստեղծությունների հեղինակների բացահայտմանն ու նրանց ծանոթացմանը թուրք ընթերցողին: Առաջին երեք ներբողների հեղինակն է **Հովհաննես քինյ. Մաքայան-Հյունքարբեյենդին** (1774-1837): Թուրքական պատմական ընկերության Անկարայում հրատարակվող

1 «Արաս» հրատարակչատան տնօրեն, որոշ ժամանակ «Ալյուս» օրաթերթի խմբագրապետ:

2 Մահմուդ Բ Ալլի սուլթան (ծն. 1785-1839, գահակալել է 1808-1839թթ.), «İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harflî Türkçe Dört Manzum Methiye». «Belleten», 1990, Cilt LIV, sayı 1015-1071.

«Belleten» գիտական պարբերականի հ.211-ում նա հրատարակել է 19 էջանոց մի հոդված՝ Հովհաննես քինյ. Հյունքարբեյենդիի (1773-1837) գրած երեք ներբողների մասին, նվիրված Սուլթան Մահմուդ Բ-ին: Հոդվածում ներկայացվում է նաև 19-րդ դ. թուրք աշուղ **Գյուլ-գարիի** կողմից, Սուլթան Մահմուդ Բ-ին հետմահու նվիրված մի դեստան, որը մինչ օրս անծանոթ էր մնացել:

Այս ներբողները մման են սուլթանական պալատի ամենամանրամասն ժամանակագրության: Ուղղակի աներևակայելի է մանուկ թագաժառանգների անվերջ իրար հաջորդող մահվան փաստերը հարեմում: Գահի համար պայքարը, սուլթանական կայսրության գահին անպայման իրենց որդիներին տեսնող հարեմի բազմազգ կանայք և սիրելի հարճերը, ինչպես նաև շահագրգիռ նազիրներն ու վեզիրները: Նրանք միջոցների, գործիքների միջև խտրություն չեն դրել հասնելու իրենց նպատակին, ասպարեզից վերացնելով տարիներ անց սեփական շահերի կարծեցյալ թշնամիներին, նպատակ հետապնդելով՝ ապահովել իրենց իշխանությունը, կյանքը և բարեկեցությունը նաև ապագայում, մինչ այս կամ այն մանուկի սուլթանական գահին բազմելը: Նման փաստերի առատ առկայությանն այլ աղբյուրներում չենք հանդիպել: Այս տեսակետից եզակի են նորահայտ պատմական աղբյուր հանդիսացող, արժանահավատ սահմանափակություններով հարուստ 3 ներբողները:

Գ.Բասաֆուդյանը հնարավորինս մանրամասնորեն գրում է 3 ներբողների հեղինակի մասին, ներկայացնելով մի շարք աղբյուրներ:

Չորրորդ ներբողը, որ Սուլթանի մահվանն է նվիրված, պատկանում է հայտնի աշուղ Գյուլգարիի Կուշու. Այն գրի է առնվել սկզբի թարգմանիչ **Թադես Կեզուրյանի** (1838-1917) Կուշուից: Իր մի նամակում գրել է, որ դեստանների բնագրերը հայատառ թուրքերեն են եղել: «Անաստոպոլի դեստան» խորագրի տակ ներկայացվում է Դրիմի պատերազմը, պատմվում 1855թ. անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի օգնությամբ թուրք-ոսմական պատերազմի հաղթանակի մասին: Սա արդեն **սուլթան Աբդուլմեջիդի** կառավարման

շրջանին (1839-1861) է վերաբերում, որը ևս մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Դրիմի պատերազմի մասին պատմական լավագույն աշխատությունը պատկանում է տաղանդավոր գրող, պատմաբան, խմբագիր հրատարակիչ, Օսմանյան ծովային ուժերի գլխավոր քարզմանիչ, բազմակողմանի զարգացած դիվանագետ-քաղաքագետ **Հովսեփ Վարդան փաշայի (Հովսեփ Վարդանյան, 1815-1879)** գրչին¹: «Արևելյան պատերազմների պատմությունը» երկհատոր ուսումնասիրություն է, գրված հայատառ թուրքերեն, պալատական օսմաներենին հատուկ դժվարամարս, ծեծծեքուն ոճով: Ակնհայտ է, որ այն գրվել է պալատի պատվերով, նկատի ունենալով թուրքական և օտար դիվանագիտական կառույցներին Կայսրության պատմությունը ծանոթացնելու անհրաժեշտությունը: Ռուս-թուրքական պատերազմները, սկսած 1855 թվականից ճակատագրական նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի համար²: Նրանք մասնակից են եղել պատերազմող երկու կողմերում էլ, և՛ որպես պարզ զինվոր, և՛ որպես հրամանատարներ, բանակի մատակարարներ: Գիրքը Օսմանյան կայսրության և Ռուսական կայսրության միջև Դրիմի պատերազմի (1877-78թթ.) պատմության մի հատվածն է միայն պատկերում: Այս 650 էջերում նկարագրվում են 1877թ. հունիսի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 30-ն ընկած ժամանակաշրջանում Անտոլիական և Ռումելիի ճակատների կռիվները ամենայն մանրամասնությամբ: Կարևո-

1 Այս մասին տես՝ մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրության 85-88 էջերում (Եր., 2011թ.):

2 Հայերը մասնակից են եղել պատերազմող երկու կողմերում էլ: Թուրքական բանակում բընամու հարձակմանը հանդիման որպես առջևից գնացող կենդանի պատնեշ, պարզ զինվոր, բանակի շինարարական ջոկատներ և բանակի վերջից՝ որպես գերեզմանափորներ ընթացողներ: Թուրքական բանակի պարենի, հանդերձավորման և այլ անհրաժեշտությունների մատակարարները, ֆինանսավորողները, քարզմանիչները, բժշկները հիմնականում հայեր են եղել: Ռուսական բանակում հայ հրամանատարները փայլել են իրենց հաջողություններով: Պատերազմի ավարտին Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ կետը ակնկալում էր Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գավառների բարենորոգում և ապահովելու էր նրանց կյանքը չերբեզներից, քրդերից: Այդ ամենը սին ծրագրեր էին:

րագույն պաշտոններ ունեցած այս հայ դիվանագետը ի պաշտոնե կարողացել է ի մի բերել անհրաժեշտ շատ տեղեկություններ, իր ուսումնասիրությունը պատմական հավաստի աղբյուր հանդիսացնելու համար: Ցավոք սրտի գիրքը անավարտ է մնացել հեղինակի՝ հայ առաջին փաշայի տիտղոս ստացած (1858թ.) և նույն թվականին ֆրանսիական կառավարության կողմից *Chevalier de Legion d'Honneur*-ի արժանացած Հովսեփ Վարդան փաշայի վաղահաս մահվան պատճառով՝ 1879թ. մարտի 28-ին :

Գ.Բամպուրճյանն այդ երեք ներքողները վերածել է լատինատառ բուրքերենի, դարձնելով այն այսօրյա բուրք ընթերցողի սեփականությունը: Այս հատորում մի քանի պատմական դեստաններ ընդգրկված լինելը հայատառ բուրքերեն աղբյուրների բացառիկ կարևորության հերթական ապացույցն է: Ընդհանրապես, հայատառ բուրքերեն չափածո պատմական գործերը՝ «դեստանները», մինչ այժմ ստվերում են մնացել և դրանց լատինատառ բուրքերենի վերածելը, ասպարեզ բերելը, ծանոթագրելն ու տպագրելը՝ խորին հարգանքի է արժանի¹: Այն նախադեպ է ստեղծում, որպեսզի մեր գրականությունը, պատմագրությունը հարստանա ոչ միայն նոր ստեղծագործություններով, այլև նոր հեղինակներով, որոնք մինչ բամպուրճյանական հրատարակությունները, ծանոթ չէին ոչ հայկական մթնոլորտին և առավել ևս՝ բուրք ընթերցողին:

Հատորը միայն սկզբնաղբյուրների, մինչ օրս անծանոթ նյութերի առատության կողքին՝ բազմաթիվ գիտական մեծ ու փոքր հայտնագործություններ է նվիրում ընթերցողներին: Այս նյութերի գիտական լուրջ ուսումնասիրությունները մի շարք կարևոր բացահայտումներ են ընձեռելու ուսումնասիրողներին, մղելու նոր վերագնահատումների:

1 Գ.Բամպուրճյանն առանձնահատուկ վերաբերմունք է ունեցել աշուղական ստեղծագործությունների նկատմամբ: Նա ամենայն հետևողականությամբ հրատարակել, ծանոթագրել է ամեն մի «նորահայտ», մեծ կամ փոքր գործ, վերադարձնելով այն իր ստեղծած ժողովրդին. «Աշուղ Նիրանիից մեկ տաղ» (բուրքերեն) տպագրել է «Müteferika» հանդեսում (Իսթ., 1995, N 6, էջ 105-112):

Իր հողվածներից մեկում Գ.Բամպուքճյանը հերթական մի վավերագիր է ներկայացնում, որը վերաբերում է արևմտահայության կողմից ջերմորեն համակրության արժանացած Աբդուլազիզ և Աբդուլմեջիդ սուլթաններից Աբդուլազիզ (1830-1876) սուլթանի 1867թ. եվրոպական երկրներ շրջագայության շրջանակներում լոնդոնյան միջազգային ցուցահանդես այցելած պատվիրակության՝ Սուլթանի և Թանզիմաթի շրջանի բարենորոգումներում մեծ դեր խաղացած, Մեծ վեզիր **Մահմուդ Ֆուադ փաշայի**¹ (1814-1869) հետ Մանչեստրի հայ գաղութի ներկայացուցիչների հանդիպմանը։ Մանչեստրը համարվում է եվրոպական ամենավաղ հիմնված հայ գաղութներից։ Հայ վաճառականները Անգլիայի հետ իրենց առևտրի հիմնական կենտրոնն էին ընտրել այս քաղաքը, որը և առիթ տվեց ընդարձակելու գաղութը։ Տեղի հայկական մատուռի շինարարության համար հայերի կողմից Աբդուլազիզի սուլթանական օգնությանը դիմելու, այն հրաշալի ընդունվելու մասին հուլիսի 17-ի լոնդոնյան հանդիպումը հողվածի նյութ դարձնելը Գ.Բամպուքճյանի հայ-թուրք բարի հարաբերությունների մասին հիշեցնելու փորձ է։

Գ.Բամպուքճյանը անտարակույս առանձնակի տեղ է զբաղեցրել թուրք-հայ գիտական մտավորականության փոխհարաբերություններում։ Մատենագետի, օսմանյան և հայ աղբյուրների լավագույն գիտակի օգնությանն են դիմել շատ թուրք գիտնականներ, գիտության մեջ առաջին քայլերն անողներից մինչև համալսարան-

1 Հայտնի է, որ բարենորոգումների այս ծրագրերը կազմելիս թուրք պետական այրերի կողքին են եղել նրանց հայ գործընկերները։ Ամենակարևոր խորհրդականներից է եղել 1868-1874թթ. Պետական Խորհրդի անդամ, իրավագետ Գրիգոր Օտյանը (1834-1908)։ Պոլսահայ գաղութի տնտեսապես հզոր լինելու, արվեստների ու արհեստների հայերի ձեռքում կենտրոնացած լինելը, ամիրայական ներշնչող բարձրաշխարհիկ խավը, պալատական, դիվանագիտական, հասարակական ու վարչական պաշտոններում հայերի աչքի ընկնող մեծամասնությունն ու ներդրումը, նվիրվածությունը պայմանավորել են հայ-թուրք փոխադարձ համագործակցության, վստահության, համակրության մթնոլորտ ինչպես պալատում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում։

նական պրոֆեսորներ, հանրագիտարանների ու պարբերական հրատարակությունների պատասխանատուներ, ակադեմիկոսներ: Վերջիններիս թվում է եղել հայտնի պատմաբան, ակադեմիկոս, Աթաբուրքի սկզբունքների և թուրքական հեղափոխության պատմության ինստիտուտի, Պատմության ֆոնդի հիմնադիր Ջաֆեր Թոփրակը (Zafer Toprak): Նրա գիտական ուսումնասիրություններից որոշներն առնչվում են հայ առանձին անհատների ու արևմտահայ իրականության, Օսմանյան կայսրությունում վերջիններիս ունեցած դերի հետ: Այն հիմնականում Թանգիմաթի շրջանին է վերաբերվում, սահմանադրության ուսումնասիրության հարցերին: Ջաֆեր Թոփրակը հեղինակել է «Սահմանադրության հռչակումն ու հայ վաճառականները» հոդվածը¹: Նույն Ջաֆեր Թոփրակը գրել է արևմտահայ անվանի դեմքերից Տիրան Բելեկյանի և օսմանյան երկրի համար պետական պաշտոնյաներ պատրաստող ուսումնական հաստատության (Mülkiye Mektebi - Մյուլքիյե Մեքթեփի) գործունեության մեջ Տիրան Բելեկյանի ունեցած մեծ ներդրման մասին հոդվածը: Հայերի հետ առնչվող նման ուսումնասիրությունների ժամանակ Ջ.Թոփրակը հաճախ է դիմել Բամպուքճյանի օգնությանը, որի մասին չի մոռացել իր երախտագիտությունը հայտնել Գ.Բամպուքճյանին, օգնության, անգամ «օսմանցի սահմանադրական գաղափարների տեր երիտթուրքի» նկարները տրամադրելու համար²: Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր գիտնական, առավել ևս թուրք ուսումնասիրող,

1 Tarih ve Toplum, 1988, N 58, s. 26-27.

2 Zafer Toprak, Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi, «Tarih ve Toplum», 1989, N 67, s. 39-41. Գ.Բամպուքճյանը լատինատառ թուրքերենի է վերածել պոլսահայ նշանավոր մտավորական, «Ճիհան» (Աշխաֆի, Կ.Պոլիս, 1884-1885թթ.) հայատառ թուրքերեն գրական, գիտական, առևտրական, ճանապարհորդական, կենսագրական, արդյունաբերական շարքական հանդեսի և «Sabah» թերթի (1908թ.) արտոնատեր ու գլխավոր խմբագիր, դիվանագիտական մի շարք կարևոր գործողությունների հանձնառու Տիրան Բելեկյանի (1862, Կեսարիա - 1915, Չանքըրը) շուրջ 150 բանաստեղծությունները:

մանավանդ եթե կրթություն են ստացել արտասահմանում, հստակ գիտակցում են, որ առանց հայկական, հունական աղբյուրի օգնության անհնարին է ներկայացնել իրենց երկրի իրական պատմությունը: Այդ է հիմնական պատճառը, որ անգամ ակնհայտ ծայրահեղ թուրքոֆիլներ համակերպվել են հայկական աղբյուրների հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտության հետ: Իսկ գալով Գ. Բամպուքճյանին, ապա նրան տրված հոդվածների բազմաթիվ պատվերները արժանի տեղ են գտել թուրքական պատմագրության մեջ:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ու տպագիր ժառանգության նկատմամբ Գ. Բամպուքճյան ուսումնասիրողի առանձնահատուկ նվիրվածությունը կասկած չի հարուցում: Իհարկե, այս կարևոր աղբյուրների այսօրյա թուրքերենով ներկայացնելն էլ (որոշ դեպքերում՝ ուղղակի տառադարձելը) ավելի հարմար է նկատվել քառահատորյակի Բ հատորում: Ինչպես և Ա հատորում, աղբյուրների որոշակի մասը վերաբերվում է Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի գավառների պատմությանը: Դրանք հիմնականում բնության մույն աղետների՝ (1826թ. Հոջափաշայի, Էդիրնեի մեծ հրդեհների), ճակատամարտերի մասին ժամանակագիրների թողած արձակ ու չափածո գործերն են: Հատորի մնացյալ նյութերն առանց որևէ դասակարգման ուղղակի ներկայացնում են հայատառ թուրքերեն աղբյուրները, դրանց շուրջ Գ. Բամպուքճյանի մեծ ու փոքր ուսումնասիրությունները:

Այս հատորի մեծ մասը նվիրված է հայատառ թուրքերենով չափածո երկերին: Դրանց մի մասը Արևելքի ժողովուրդների մեջ պահպանված ու սիրված պատմություններն են, հեքիաթներ, լեգենդներ, սիրավեպեր՝ երգերով հանդերձ, դիվանային գրականության նմուշներ, դեստաներ, առանձին երգարանների մասին, առանձին աշուղների գործեր, որ հայատառ թուրքերենից ուղղակի լատինատառի է վերածվել, հայտնի դեմքերի չափածո ստեղծագործություններ: Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի 300 ամյակի առիթով նրա թուրքերեն բանաստեղծությունների անհասկանալի թվացող հայերեն բառերի հա-

մար թուրքերեն թարգմանություններն է կցել (օր. տերտեր-փափագ, շարակնոց-իլահի բիթաբը, բոլոր-բյութուն, գիրք-բիթաբ և այլն):

Հետաքրքրություն են ներկայացնում թուրքական բանահյուսության մի քանի մոտիվների մասին հոդվածները, որոնց համար առիթ են հանդիսացել հայ պարբերականներում դրանց հրատարակությունները թուրքականից քիչ ավելի վաղ շրջանում, 19-րդ դ. սկզբից սկսյալ: Այդպիսին է ի պատասխան «Դեդե-Քորքուդի» թուրքական առաջին տպագրության մասին Բամպուքճյանի հոդվածը՝ նույն երկի հայկական ավելի վաղ հրատարակության մասին: Հոդվածների մի մասը դարեր կողքկողքի ապրած հայ և թուրք ժողովուրդների ջանքերով ստեղծված կամ մշակված, «բափառող» որոշ սյուժեների, հեքիաթների մասին են՝ պահպանված հայատառ թուրքերենով: Գ.Բամպուքճյանն անդրադառնում է այն գիտնական-բանահավաքներին, գրականագետներին, որոնք իրենց ուսումնասիրության համար նյութ են ընտրել օսմանյան մթնոլորտի համար արժեքավոր անուններ¹: Նա միաժամանակ անդրադառնում է այդ ուսումնասիրությունների հեղինակներին՝ զարմացնելով ընթերցողին: Օսմանյան կայսրության, սուլթանական պալատի պատմության շատ ու շատ ճերմակ էջեր վերականգնելու առումով շատ կարևոր են հայատառ թուրքերեն պատմական դեստանները, դրանք ծանոթագրած բամպուքճյանական հոդվածները, որոնք սկզբում հրատարակվել են հայերեն «Աստղաբերդ», թուրքերեն «Tarih' ve Toplum», «Tarih ve Edebiyat Mecmuası», «Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni» գիտա-հանրամատչելի ամսագրերում, թուրքական հանրագիտարաններում և հետո միայն ներառվել թուրքերեն քառահատորյակի Բ հատորում: Գ. Բամպուքճյանն առիթը չի կորցնում ներկայացնելու հայկական աղբյուրագիտական ժառանգությունը, ընթերցողների ուշադրությունը սևեռելով այն հանգամանքի վրա, որ շատ ու շատ հեղինակներ, ինչպես հայազգի շուրջ 500 աշուղ-

¹ Տես՝ «Hayat Tarih Mecmuası» (19694 mayıs) պարբերականում Գ. Բամպուքճյանի տպագրված հոդվածները:

ներ իրենց ստեղծագործությունների մի կարևոր մասը հայատառ թուրքերենով են թողել: Գրում է թուրքերեն լեզվով գրած առաջին հայ բանաստեղծների, ժամանակագիրների վկայությունների մասին, ինչպես նաև նրանց ժառանգությունը ուսումնասիրած հայ գիտնականների մասին: Այս աշուղների մի կարևոր մասը թուրք դասական գրականության անթուղգիաներում մինչ օրս որպես օսմանցի են ներկայացվում: Մականյան նրանց գործերի ուսումնասիրությունը այն չի հաստատում: Գ.Բամպուքճյանն իր հերթին հայկականությանն է վերադարձրել մի շարք հանրահայտ ու սիրված աշուղների, ինչպիսին է օրինակ Քարաջաօղլանը¹: Ի դեպ, մինչ օրս Թուրքիայում կազմակերպվող գիտական նստաշրջաններում այն որպես թուրք աշուղ է ներկայացվում: Գ.Բամպուքճյանի գործընկերներից մի քանիսի, մասնավորապես նրանից հայերենի դասեր առած Մաքրի Քոզի, Թուրգութ Քուրի համար առանձին ուսումնասիրության առարկա են դարձել Արևելքում սիրված ու տարածված մի քանի սյուժեներ: Այն է՝ Քյոռ Օղլու և Արևելքում տարածված սիրային մյուս հայտնի բալլադները, Նասրեդդին Հոջայի առաջներն ըստ հայկական (հայերեն և հայատառ թուրքերեն) երկու տասնյակից ավելի տպագրությունների, սիրային պատմություն-հեքիաթ-

1 Նա եղել է մի քանի Քարաջաօղլաններից ամենահայտնին ու տաղանդավորը: Հայագգի աշուղների թուրքացման դեմ են ուղղված հայ ազգագրագետ-երաժշտագետների մի շարք ուսումնասիրություններ: Վերջիններիս թվում է հարյուրավոր հայ աշուղների թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն) ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը նվիրված պոլսահայ մտավորական, գիտնական, երեսնյան համալսարանական շրջանի իմ դասախոս, երջանկահիշատակ խաչիկ Ամիրյանը: Նրա գրքում կգտնեք բազմաթիվ «թուրք» աշուղների սիրված ու հանրահայտ ստեղծագործություններ: Քարաջաօղլանը (Կարապետ Դիդան) մարաջի, թուրքերեն լեզվով ստեղծագործած 18-րդ դ. հայտնի աշուղ է, որին չպետք է նույնացնել 17-րդ դարի Քարաջաօղլանի հետ: Որոշ սիրված մեղեդիների համար ժամանակի ընթացքում տարբեր աշուղների կողմից նորանոր բառեր են գրվել և հակառակը՝ հանրահայտ նույն բանաստեղծությունը հետագայում տարբեր հորինողների կողմից նոր մեղեդի է ունեցել:

ները, որ երկրով մեկ իրենց քափառումների ժամանակ սիրում էին պատմել, կատարել թուրք դերվիշներն ու բանասացները, հայ աշուղները: Բազմաթիվ աշուղների ու նրանց ստեղծագործությունների մասին Գ.Բամպուքճյանի հոդվածների կարևորությունը չի սահմանափակվում վերջիններիս ունեցած գիտական նորությամբ: Այս ուսումնասիրությունները ապացուցում են շատ ու շատ հայտնի աշուղների հայազգի լինելու հանգամանքը, նրանց ժառանգության հայկական մշակույթի մաս կազմելու փաստը և դրանց թուրքացման ձգտումներին խոչընդոտելու մատենագետի ազնիվ մղումը:

«Tarih ve Toplum» ամսագրում պարբերաբար լույս են տեսել հոդվածներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրած ժողովուրդների, նրանց մշակույթի և որ ամենակարևորն է՝ սեփական ալբուրեներով, սակայն թուրքերեն գրական ժառանգությամբ: Դրանց թիվը շատ է՝ հունատառ, արաբատառ, սլավոնական, սողդական, չինական, հրեական և այլ գրչությամբ ստեղծված գրականություններ:

Հայատառ թուրքերենին և հայատառ ղփչաղական գրականությանը ևս անդրադարձներ են եղել օտար և թուրք հեղինակների կողմից¹: Հեղինակներից ոմանք, որոնք կապված են եղել պոլսահայ մթնոլորտի, մտավորականության և հրատարակչական տների հետ, բացառիկ հնարավորություն են ունեցել նյութը ներկայացնել գիտականորեն շատ ավելի պատշաճ տեսքով: Ոմանք էլ հայատառ ղփչաղերեն գրականությունը փորձել են ներկայացնել որպես «կամովին ղփչաղացած հայերի մշակույթ»²:

1 Talat Tekin, Ermeni Alfabesiyle Türkçe, Tarih ve Toplum, 1984, N 16, s. 6-9.

2 Հայ-ղփչաղական ու նրանց հետ առնչվող խնդիրների լավագույն գիտական ուսումնասիրությունն ըստ մեզ՝ Յարոսլավ Դաշկևիչի աշխատասիրություններն են: Լվովցի սկանավոր արևելագետի ուսումնասիրությունների մեծագույն գիտական արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ թվում է, թե վերջնականապես ջրում է թյուրքագիտության մեջ նույն խնդրի շուրջ հնարավոր, անհիմն ու հակագիտական տեսակետները, մինչ օրս շարունակվող միտումնավոր, կեղծ ուսումնասիրությունները: Մենք նկատի ունենք առավելապես ուկրաինացի գիտնական Ա.Գարկավեցի՝ հրատարակություններն այս բնագավառում: Տես՝

Գ.Բամպուքճյանն ուսումնասիրության նյութ է դարձրել գեղարվեստական գրականության որոշ օրինակներ, երկրորդ շրջող թագնազգ աշուղների ու նրանց տաղարանների մասին, ժողովրդական երգեր, սուլթանների, վեզիրների մասին դեստաններ, ձեռագիր քառարաններ ու մինչ այդ անհայտ չափածո գործեր: Որպես կանոն, այս հրատարակությունների հայկական տարբերակներում անգամ երգերը հնչել են թուրքերեն, իսկ գրվել՝ հայատառ թուրքերենով: Այսպիսի հոդվածներով Գ.Բամպուքճյանը բազմիցս հանդես է եկել թուրքական բանահյուսական նյութեր հրատարակող «Türk Folkloru», «Türk Folklor ve Etnogafya Araştırmaları», «Halk Kültürü», «Türk Tarih Kurumu Belleten», ամսագրերում¹: Մրանք հիմնականում եզակի նյութեր են, պատմական որոշակի արժեքներ կայացնող ձեռագրեր: Թուրքական բանահյուսության հայկական հրատարակությունները, որ զբաղեցրել են Գ.Բամպուքճյանին՝ քիչ չեն եղել: Այս նյութերի գերկշռող մասը չափածո է և արժանի ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Հայատառ թուրքերենով գրականությանն ու պարբերականներին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները հայերեն լույս են տեսել Պոլսո Պատրիարքարանի «Շողակաթ» ամսագրում կամ սփյուռքի հայաթերթերում: Նույնի թուրքերեն հրատարակությունները գտնում ենք արդեն մեզ ծանոթ թուրքական ամսագրերում:

Արևմտահայ միջավայրում տարբեր առիթներով հայ անհատներին տրված սուլթանական ֆերմանների ուսումնասիրությունը կարևոր է հայ-թուրք հարաբերությունների, սուլթան, պալատ և հայ պաշտոնյա փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության առումով: Հայ քրիստոնյաներին շնորհված սուլթանական հրամա-

Я.Дашкевич. Кто они “Армяно-кыпчаки”. Բանքեր Մատենադարանի, Երևան, 1994, 16, էջ 58-110.) Sbu նաև Ярослав Дашкевич «Вірменія і Україна - Armenia and Ukraine by Yaroslav Dashkevych», Լվով-Նյու Յորք 2001թ. էջ 420-482, հոբելյանական հրատարակությունը:

1 Türk Folkloru, 1979, N, 5, s.4-5. Türk Folkloru, 1980, N, 10, s.411-13. Halk Kültürü, N.3, 1984, s. 97-102, Halk Kültürü, N.4, 1984, s. 145-148 և այլն:

նագրերը ապացույց են Օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր ասպարեզներում հայ հպատակների ունեցած նշանակալի ներդրման, նրանց հավատարիմ ծառայության նկատմամբ սուլթանների ու Բ-Դռան զնահատանքի:

Սուլթանական շնորհների, հատուկ ֆերմանների, շքանշանների, վարձատրությունների են արժանացել ոչ միայն պալատում ծառայած ամիրայական դասի ներկայացուցիչները, այլև տարբեր ոլորտներում հաջողություններ ունեցած, անձնագրի վերաբերմունք ու գործունեություն ծավալած, երկրի բարօրությանը նվիրված հայեր, այդ թվում նաև՝ հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ, պատրիարքներ: Իհարկե, երբեմն դրանք տրվել են նաև հավուր պառնաշահի, որևէ կարևոր իրադարձության առթիվ: Սրանք պատմական վավերաթղթերի կարևորություն ունեն և նրանց ուսումնասիրությունը արժանի է հետաքրքրության: Նկատենք, որ պալատի և Բ-Դռան հայերի հետ կապված յուրաքանչյուր նորություն, պարզևստրում անմիջապես լայնորեն արձագանք են գտել պոլսահայ հայազիր և հայատառ թուրքերեն պարբերականների էջերում:

Գևորգ Բամպուքճյանն ուրույն ավանդ ունի ձեռագիր և տպագիր բառարանագիտության ուսումնասիրության մեջ: Նա այդ մասին հողվածներով հանդես է եկել թուրքական «Tarih ve Toplum» ամսագրում¹:

«Ermeni Harflı Türkçe Yazma Sözlükler» (Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ) հողվածում անդրադառնում է հայ-թուրքերեն, թուրք-հայերեն, ինչպես նաև բազմալեզու (արաբերեն, պարսկերեն, ղփչաղերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, լատիներեն, օսմաներեն լեզուների տարբեր համադրությամբ) բառարաններին, որոնք գրի են առնվել հայ գրչության տարբեր կենտրոններում՝ Պոլսում, Երուսաղեմում, Լեհաստանում, Հունգարիայում:²

1 Kevork Pamukciyan, «Ermeni Harflı Türkçe Yazma Sözlükler», «Tarih ve Toplum», 1986, ocak, N, 25, s. 52-54.

2 Հ.Ստեփանյան, Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմա-բանասիրական հանդես. Երևան, 2005թ., հ.2(169), էջ 250-255:

Տարբեր տարիների նույն «Tarih ve Toplum», «Tarih» կամ օրինակ «Muallimler Mecmuası»¹, Թուրք պատմական ընկերության Անկարայում հրատարակվող գիտական «Belleten» ամսագրում քիչ չեն եղել հայկական պատմությունը, մշակույթը և նրա երախտավորներին արատավորող գրպարուիչ հոդվածներ: Սա Թուրքիայի «Պատմական ընկերության» քաղաքականության բնական արտացոլումն է, ըստ որի կանխամտածված կերպով պատմության խեղաթյուրումը որոշ ժամանակ անց ընկալվելու էր որպես զուտ պատմություն, վեր հանելով թուրքական «ճշմարտությունը» և Օսմանյան կայսրությունում հայերի ներդրման նկատմամբ ապերախտ վերաբերմունքը, կեղծը իրականի տեղ ներկայացնելու հակահայ ծրագրված քաղաքականությունը: Այդպիսի հրապարակումների հեղինակները ոչ միայն ազգությամբ թուրք, այլև Թուրքիայում կամ արտասահմանյան թուրքագիտական կենտրոններում զբաղված օտար գիտնականներն են եղել: Սովորաբար նման հոդվածներին հետևել են Գևորգ Բամպուրճյանի վերջիններիս հոդվածների նյութերը հերքող, փաստացի զուսպ հոդվածները: Այսպիսի օրինակներից կարելի է համարել դեռևս 1924թ. ի վեր հայ մշակույթի ամենակարևոր կենտրոններից Մխիթարյան միաբանության դեմ կազմակերպված հարձակումները, որին 1982թ. սկսած հետևել են բամպուրճյանական անհերքելի փաստարկներով պատասխանները ²: Այն հնարավորինս սեղմ ներկայացրել է մխիթարյանների ու նրանց արևելագիտության, օսմանագիտության ասպարեզում ունեցած մեծագույն ներդրումը՝ հատվածաբար հակադրվելով զեղծարար հեղինակների հոդվածում առկա խեղաթյուրումներին ու շինծու մեղադրանքներին: Ջազրախոսների հոդվածները Մխիթարյաններին չարակամորեն համարում էին արտասահմանում հայերի խարդավանքների, հակաթուրք տրամադրություններ տարածող վանքեր:

1 Mahmut Şakiroğlu, Mikhitarist Rahiplerin hakkında..., «Hürriyet», İst., 1982, 16 şubat.

2 Kevork Pamukciyan, Mikhitaristler Hakkında, «Tarih ve Toplum», 1986, N 28, s. 46-47.

Իհարկե, Պոլսի և գավառի շատ երիտասարդներ, պոլսահայ մտավորականության և պաշտոնյաների որոշ մասն իրենց ուսումը ստանում էին Վենետիկի, Տրիեստի, ապա՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության վարժարաններում։ Այն բազմալեզու կրթության բացառիկ որակ էր ապահովում։ Մխիթարյանների մշակութային, գիտական ու հրատարակչական գործունեությունը առանձնակի վերաբերմունք էր նվաճել Եվրոպայում։ Մխիթարյանները մեծ համարում ունեին արտասահմանում, մեծագույն հարգանք էին վայելում գիտական, մտավորական շրջանակների կողմից, միավորում էին հայերին, անկախ նրանց կաթոլիկ կամ առաքելական լինելուց։ Մխիթարյանները գտնվում էին Հռոմի, պապական հովանավորության ներքո։ Վենետիկ էին այցելում անգամ եվրոպական երկրներ ուղևորվող թուրքական բարձրաստիճան պատվիրակությունները, դիվանագետները։ Եվ այս վանքերը դուրս էին թուրքական վերահսկողությունից։ Չէր կարող մոռացվել, որ միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացին թուրքական հետապնդումներից հալածվելով էր այստեղ խարխալ գցել, կենտրոնը դարձրել միջազգային ճանաչման ակադեմիական հաստատություն։

Մխիթարյաններին զրպարտող պարբերականներում տպագրվել են այդ հողվածագիրներին դիմակազերծ անող բամպուկճյանական պատասխանները։ Ժամանակ առ ժամանակ նման ոճի հակահայ հողվածներին արժանի պատասխան տրվելուց հետո, դրանց էջերում շարունակվել են տպագրվել թուրքագիտությանը նպաստ բերող, Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող, հայ ժամանակագիրների հայտնի և մինչ այդ անհայտ աղբյուրներ, որոնք հիմնականում հայատառ թուրքերենով են եղել։ Ներկայացվել են դրանք ժամանակակից լատինատառ թուրքերեն տառադարձությամբ։ Դրանցից է Մահմուդ Բ-ի մասին արդեն հիշատակված պատմական երեք ներբողները «Belleten» -ում։

1932թ. երբ հիմնադրվեց «Թուրքական պատմական ընկերությունը» (Türk Tarih Kurumu), որպես ոգեկոչող բնաբան ընտրվեց

Աթաթուրքի՝ «Պատմություն գրելը պատմություն կերտելու չափ կարևոր է» միտքը: Առաջնորդող այս ուղեցույցը պատճառ դարձավ, որպեսզի մինչ օրս միլիոններ տրամադրվեն արտասահմանյան համալսարաններում թուրքագիտական ամբիոնների և առանձին գիտական կենտրոնների հիմնադրման և գոյության համար: Ակնկալիքը մեկն էր՝ Միջազգային գիտական հասարակայնությանը ներկայացնել Թուրքիային «հարիր» հերոսական և անեղծ պատմություն: Տասնամյակներ շարունակ օտար գիտնականների կողմից հրատարակվեցին, հիմնականում անգլերենով, թուրքական պատմության բազմաթիվ հատորներ, որոնք միջազգային գիտական շրջաններում այնպես էլ լուրջ վերաբերմունքի չարժանացան: Վերոհիշյալ ամբիոնների ու առանձին գիտնականների նկատմամբ չափազանց շուայլ վերաբերմունքը, անգամ Թուրքիայում միջազգային գիտաժողովների ժամանակ օտար գիտնականների նկատմամբ անսահման ջերմ ընդունելության, նրանցից ոմանց մախազահական պարզևատրման ու վերաբերմունքի ցույցերը շատ արդյունք չունեցան: Մենք վկա ենք եղել այդպիսի մի քանի գիտաժողովների Անկարայում, Իզմիրում, Կայսերիյում: *Պատմությունը երբ մրացածին է՝ երկար կյանք ունենալ չի կարող: Իսկ գրել Թուրքիայի պատմություն, առանց այդ երկրում ապրած ժողովուրդների պատմության և այդ պատմությունների հիմք հանդիսացող աղբյուրների ուսումնասիրության՝ անհնարին է:*

Մյուս կողմից, այսօր թուրքական գիտական հասարակության մեջ գոյություն ունի ամերիկյան և եվրոպական կրթություն ստացած համալսարանական երիտասարդ պրոֆեսորների մի խումբ, որոնք զուսպ վերաբերմունք դրսևորելով հանդերձ արտասահմանի թուրքագիտական կենտրոնների գործունեության նկատմամբ, լրջորեն զբաղվում են իրենց երկրի իրական պատմության ուսումնասիրությամբ¹: Իսկ մինչ այս կրթյալ խավի գործունեության սկսելը, Թուր-

1 Երբ 2005թ. Ստամբուլում հրատարակվում էր իմ «Հայտառ թուրքերեն գրքերի և պարբերական մամուլի ցուցակը», մենք բազմաթիվ առիթներ ունեցանք հանդիպելու վերոհիշյալ խավի ներկայացուցիչների հետ:

քիայի պատմությունը, օսմանագիտությունը եղել է (մասամբ նաև մնում է) քաղաքական խնդիր, թողնելով բազմաթիվ անավարտ ու սպիտակ էջեր:

Այդ իսկ պատճառով գիտական իրական շահագրգիռ օղակները ձգտել են հնարավորինս լրացնել թուրք ժողովրդի պատմության պակասող էջերը: Այս հանգամանքով ենք բացատրում Գևորգ Բամպուրճյան գիտնականի նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունքը, նրա գործունեությանն ու գիտական ժառանգության նկատմամբ խորին հարգանքի վերաբերմունքը:

Հաստատապես կարող ենք ասել, որ Թուրքիայի նոր պատմություն գրելու պետական այս քաղաքականությունը միջազգային գիտական շրջանակներում հաջողությամբ չպսակվեց, եթե չասենք, որ այն հիմնականում հակառակ ազդեցություն ունեցավ:

Թուրքական գիտահանրամատչելի ամսագրերում (մասնավորապես Tarih ve Toplum, Türk Folkloru, Halk Kültürü, Tarih հրատարակություններում) Գևորգ Բամպուրճյանի որոշ հոդվածների¹ շնորհիվ երկար տարիներ այնպիսի մի մթնոլորտ էր ստեղծվել, ուր կարևորը, գերիշխողը գիտական միտքը ներկայացնելն էր: Ակնհայտ էր հայ գիտնականի նկատմամբ բացահայտ հետաքրքրությունը: Համարյա յուրաքանչյուր համարում գտնում ենք Գ.Բամպուրճյանի ու հայ այլ հոդվածագիրների ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև թուրք և օտար որոշ հեղինակների հրապարակումները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են հայերի հետ: Որոշներում հայկա-

Նրանք վեր էին իրենց պատմության կեղծ ներկայացումներից և պատրաստ էին ընդունել ու հրատարակել իրական, գիտական արժեք ներկայացնող գործեր, անկախ հեղինակների ազգային և կրոնական պատկանելություններից:

- 1 Մենք նկատի ունենք այն հոդվածները, որոնցում Գ.Բամպուրճյանը պատասխանում է հայերի կամ հայկական մշակույթի դեմ ուղղված նվազագույն զրպարտանքներին, ինչպես նաև «նամակների բաժնում» լույս ընծայված հոդվածներին, ուր մատը դնում է ընդհանուր առմամբ հրապարակված նյութերում թերությունների, վրիպակների, բացթողումների վրա, կատարում օգտակար լրացումներ:

կան աղբյուրների առատորեն օգտագործմանն ենք հանդիպում ոչ միայն տողատակերում և ծանոթագրություններում, այլև բուն տեքստում: Համեմատաբար շատ են անդրադարձները նշանավոր հայագետներ Երեմիա Զյոմուրճյանի, Միքայել Չամչյանի, **Մադաթիա Օրմանյանի**, ինչպես նաև մեր ժամանակակիցների՝ **Հայկ Բերբերյանի**, **Գառնիկ Ստեփանյանի**, **Ավետիս Մանջանի**, **Գևորգ Բարդակչյանի**, մեր և այլոց աշխատություններին: Դրանցից մի քանիսը հայատառ թուրքերեն գրականության մասին են: Այս հոդվածները ևս իրենց կարևոր լրացումներն են ունենում հանձինս Գևորգ Բամպուրճյանի, անգամ ամսագրերի «նամակների բաժնում»: Հոդվածներ, որոնք առանձին աշխատությունների արժեք են ներկայացնում¹: Սա նաև թուրք և թրքախոս ընթերցողներին հայկական աղբյուրների կարևորությունը ներկայացնելու, նրանց հայ հեղինակներին ծանոթացնելու նրաշալի հնարավորություն է եղել²:

Գ. հատորը՝ «Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar» (Ժամանակներ, բնակավայրեր, մարդիկ) ներառում է հայ երևելիների, մասնավորապես՝ ամիրայական ընտանիքների, Օսմանեան կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառներում հայերի ունեցած ներդրումների, կայսրության ու սուլթանների կյանքի առանձին դրվագների մասին հայկական աղբյուրների հրատարակությունները և դրանց առթիվ Գևորգ Բամպուրճյանի տպագրած առանձին գիտական ուսումնասիրությունները:

Այդ հատորում տեղ են գտել Գևորգ Բամպուրճյանի նաև այն հոդվածները, որոնք նա գրել է ի պատասխան թուրքական մամու-

- 1 «Tarih ve Toplum», 1984, N, 6, s. 4 «Tarih ve Toplum», 1985, N, 6, s. 2.
- 2 Այսպես օրինակ, թուրք թատրոնի պատմաբան, ակամավոր գիտնական Մեքին Անդն իր Թանգիմնաթի (Բաքեփոխումների) շրջանի թուրք թատրոնի պատմության շարադրումը կատարել է հիմնականում Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ Արևմտահայ թատրոնի պատմության» եռահատորյակի և առանձին դերասան-դերասանուհիներին նվիրված աշխատությունների թարգմանության հիման վրա և այս մասին բարեխղճորեն նշում է իր «Պատմության» համարյա թուրք էջերում:

լում տպագրված հակահայկական, կամ հայ իրականության դրեժ
խնդրի առթիվ աղավաղումներ պարունակող հոդվածներին: Մեղմ,
զուսպ գրչով, գիտական ու պատմական անհերքելի փաստարկնե-
րով ի չիք են դարձվել կանխամտածված հարձակումները, հերյու-
րանքներն ու հակահայկան մթնոլորտը շիկացնելու ձգտումները:
Դրանց չուշացող բամպուքճյանական պատասխանները նպաստել
են հայ և բուրք մշակույթների կամրջմանը, հնարավորինս, գոնե իր
աշխատակցած հրատարակություններում կանխել է մեր մշակույ-
թի, պատմության շուրջ մտածածին գործերի, խեղաթյուրումների
թվի աճը: Մթնոլորտին մեծապես նպաստել է նրա բարեխիղճ ու-
սումնասիրողի մեծագույն հարգանքի արժանի կեցվածքը:

Նա՝ որպես հրաշալի գիտակ արևմտահայության կյանքի ամե-
նատարբեր ոլորտներին առնչվող պատմական աղբյուրների, լավա-
գույնս էր պատկերացնում Օսմանյան կայսրության հպատակ ժո-
ղովուրդներին միշտ բռնացքի մեջ պահելու, միմյանց դեմ շարունա-
կական թշնամանք սերմանելու քաղաքականությունը: «Բաժանիր,
որ տիրես» բուրքական դիվանագիտության նպատակը՝ հպատակ
քրիստոնյա ազգերի միավորվելու, ընդդեմ կայսրությանն ուղղված
բոլոր հնարավոր ուղիները փակելն էր: Դրա արտահայտություն-
ներից են եղել պալատի կողմից մի ժողովրդի եկեղեցին վերցնելն
ու մյուսին տալը, եկեղեցիներ քանդելը, նրանց ահռելի տուրքերով
բեռնավորելը: Բնականաբար նման քայլերը թշնամություն, ատե-
լություն էին սերմանում այդ ժողովուրդների միջև: Մի շարք հայկա-
կան աղբյուրներ վկայում են այս մասին: Գևորգ Բամպուքճյանն էլ
է անդրադարձել այս ցավոտ խնդիրներին, գրելով հայերի կողմից
որոշ եկեղեցիների հիմնադրման պատմությունը ըստ տարբեր ժա-
մանակագիրների պատմությունների: Այդպիսիներից է Գումգափը
Հայոց Պատրիարքարանի եկեղեցուն մվիրված հոդվածը¹:

Գ. հատորը սկսվում է Գևորգ Բամպուքճյանի նախընտրելի
հեղինակի՝ Երեսփա Չելեալի Բյումուքճյանի մասին հոդվածաշա-

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 35, s.39-41.

րով, նվիրված վերջինիս ծննդյան 350 ամյակին: Նախապես այն տպագրվել էր 1988 թ. «Tarih ve Toplum» ամսագրի մի քանի համարներում: Հոդվածաշարը ծանոթացնում է Քեմախում ծնված Քյոմուրճյանի տոհմածառին, ընտանիքին, նրա անցած ուղուն, զավակներին և իհարկե նրա թողած աղբյուրագիտական ու գրական անգին ժառանգությանը: Այն և՛ հայագիտության, և՛ օսմանագիտության համար եզակի արժեք է ներկայացնում: Քյոմուրճյանի կենսագիրներն ու նրա երկերի ուսումնասիրողները, թարգմանիչներն ու հրատարակիչները ևս իրենց ավանդը ունեն արևելագիտության այս հսկայի գործերը արժևորելու խնդրում¹:

Կյանքի վերջին տարիներին Գևորգ Բամպուքճյանն իրեն հատուկ ջանասիրությամբ ծանոթագրեց, խմբագրեց ու թուրքերենով հրատարակեց Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի տեղագրական եռահատոր գործը՝ «Ստանպոլայ պատմութիւն»-ը: Հաջորդը Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ (1660թ.) երկն է, որ նա հայերենով հրատարակեց Թուրքիո Հայոց Պատրիարքության իր խմբագրած «Շողակաթ» պատմաբանասիրական Մատենաշարում (Ստամբուլ, 1991, 184 էջ): Գևորգ Բամպուքճյանն այն ձոնել է իր մեծ մոր՝ Մահտեսի Տիգրանուհի Լուսարարյանի հիշատակին:

Միքայել ա. քահանա Երամյանի «Պատմութիւն Արմաշու» գործը նրա ջանքերով հրատարակվեց Երևանում, 1991թ. (70 էջ):

18-րդ դարի վերջերին ստեղծված 80 էջերից բաղկացած Ստամբուլի տեսարաններով հրաշալի փորագրանկարները տեղ են գտել 1794թ. Բասսանո իտալական քաղաքում տպագրված «Ստամ-

1 Հատկապես արժեքավոր է Բոլոնիայի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Գաբրիելա Ուլտիջյանի (1934-2016) կողմից Բոլոնիայի գրադարանում պահպանված Եղիա Քյոմուրճյանի կազմած հայկական եկեղեցիների և սրբավայրերի քարտեզի հայտնաբերումն ու գիտական հրատարակությունը (Un' antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dall al XVII secolo, Ravenna, 2000). Եղիա Քյոմուրճյանն այն կազմել էր 1691թ. կոմս Մարսիլիի պատվերով:

բուլի տոպոգրաֆիկ նկարագրությունը» (Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinopoli) գրքում: Փորագրանկարների հեղինակը նահատակ կաթոլիկ քահանա Կոմիտաս Քյոմուրճյանի (1656-1707) բռն է: Իտալիայում կրթություն ստացած, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների թարգման, պատմաբան ու նկարիչ Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանը (Cosimo Comidas de Carbognano, 1749-1807)¹, դրանք ներկայացրել է «Cosimo Comidas del» ստորագրությամբ:

Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանի մասին հոդվածը հետաքրքիր է, մանավանդ որ մինչ այդ նրա կյանքի կամ գործերի մասին բուրքերեն աղբյուրներում չափազանց քիչ բան կար: Հիշվում էր սոսկ պոլսեցի լինելու և դեսպանատներում թարգմանչի նրա գործունեության մասին: Հայկական աղբյուրներն ավելի հարուստ են եղել: Ավելին, Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մխիթարյան հայերից Սահակ Ճեմճեմյանը Գևորգ Բամպուքճյանին է ուղարկել «Descrizione Topografica di Costantinopoli» –ի լուսապատճենը, որը նպաստել է հեղինակի մասին նյութն ավելի հարստացնելուն: Հոդվածի վերջում տրվում է Քյոմուրճյան գերդաստանի տոհմածառը:

¹ Այս գիրքը բուրքերենի է թարգմանել և 1993թ. տպագրել պրոֆ. Էրենդիզ Օզբայոլուն: Երկրորդ գիրքը նվիրված է իտալերենով բուրքերենի բերականությանը՝ (Primi Principal della Grammatica Turca, ad uso dei Missionari Apostolici di Costantinopoli. Հռոմ, 1794 XVII+730 էջ) և երրորդը՝ իր պապի վարքագրությունն է, որը հրատարակվել է Հռոմում 1807թ. (Ristretto della vita e martirio del servo di Dio D. Cosmo de Carbognano): Այն զբվել է 8 հայ և օտար հեղինակների երկերի հիման վրա: Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի բողոքի հիման վրա թուրքական կառավարության կողմից մահապատժի ենթարկված հայ քահանայի նահատակության սխառությունը չափազանց երկար ժամանակ շահարկվել է Հռոմի կողմից, հայ առաքելականների ու կաթոլիկների միջև բնամոռությունը խորացնելու նպատակով: Այս թեմայով զբված պիեսը բուրքերեն լեզվով տարիներ շարունակ բեմադրվել է Վենետիկի Մխիթարյանների դպրոցական թատրոնի բեմում: Այն մի քանի հայատառ բուրքերեն տպագրություն է ունեցել՝ 1798, 1862թթ. Տրիեստում, Պոլսում: Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանը Պիոս 7-րդ պապի (1800-1823) կողմից պարգևատրվել է St. Sylvestre շքանշանի ասպետի ժապավենով:

Թուրքական և եվրոպական քանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում հայերի ստեղծած գեղարվեստի արժեքների, մասնավորապես ոսկերչության, գեղանկարչության մեջ արևելյան, թուրքական թեմաներով արվեստի գործերը մեծ թիվ են կազմում: Այն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների հետաքրքրության, նրա նկատմամբ գաղութատիրական վաղեմի մղումների արտահայտություններից է:

Հայ հեղինակների Օսմանյան կայսրության մասին գրած պատմությունների շարքում Բամպուքճյանը թուրքալեզու ընթերցողներին ծանոթացնում է բանասեր, պատմաբան Գաբրիել արք. Այվազովսկու¹ (1812-1880), 1841թ. Վենետիկում հրատարակված «Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան» եռահատոր գրաբար աշխատությանը և հեղինակին: Թուրք ընթերցողին մանրամասն ներկայացնելով «Պատմության» ընդգրկած շրջանակները (օսմանցիների ծագումնաբանությունից մինչև Մահմուդ Բ սուլթանի շրջանը), Գևորգ Բամպուքճյանն հարկ է համարում հուշելու, որ Գաբրիել արք. Այվազովսկին հայազգի մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու (1817-1900) ավագ եղբայրն է: Դոմաբախչե պալատն են զարդարում վերջինիս շուրջ 28 կտավները, իսկ հայոց Պատրիարքարանում՝ մի քանի մեծ չափսերի հրաշալի գործեր են: Տարիներ առաջ Ստամբուլում, բուկինիստի մոտ հանդիպեցինք Այվազովսկու նկարները ներկայացնող թուրքերեն պատի օրացույցի:

Գաբրիել արք. Այվազովսկու «Պատմությանը» նվիրված 1986 և 1988 թվականների հոդվածներն առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Առանց մման ուսումնասիրությունների Թուրքիայի պատմությունը կներկայանար անհամար ճերմակ էջերով, խեղաթյուրված, չափ հեռու գիտական պատկերացումներից:

Հաջորդը՝ 1848թ. անանուն հեղինակի «Հատընտիր Պատմութիւնք Վարուց Օսմանեան Թագաւորաց եւ Վեզիրաց» գրաբարով

1 Kevork Pamukciyan, "Ayvazovski'nin Osmanlı Tarihi" Tarih ve Toplum, 1986, N, 35, s. 60-63. Kevork Pamukciyan, "Ayvazovski'nin Osmanlı Tarihi" Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s. 26-34

գրված երկի բնագրի վեցնետիկյան հրատարակությունն է, տպագրված Փարիզում: Մ.Ղազարի Մխիթարյան միաբաններին հյուրընկալված, Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան Սուլեյման փաշայի ծախսով և օսմաներեն առաջաբանով տպագրված այս երկը կազմված է 152 էջերից: Թուրք դեսպանների ու Մխիթարյանների մեծ քանակի համագործակցության օրինակների էլի ենք հանդիպում: Փորագրանկարները ուսանողներն են կատարել:

Հայկական մատենագրության մեջ կան կայսրության վեզիրներին նվիրված մի քանի այլ ձեռագրեր: Դրանցից մեկի՝ երկու հարյուր տարվա վաղեմություն ունեցող անանուն հեղինակի **Մահմուդ Փաշայի** (-1474) մասին պատմող ձեռագրի թուրքերենն է հրատարակել Գևորգ Բամպուրջյանը¹: Այս և մյուս աղբյուրներից յուրաքանչյուրն աչքի է ընկնում տվյալ ժամանակաշրջանի մասին մինչ այդ անհայտ, պատմության վրա լույս սփռող փաստերով:

Մի քանի հոդվածներ նվիրված են թուրքական սուլթանների կամ թուրք երևելի անձանց կյանքը փրկած անձնագրի հայերի պատմությանը: Օսմանյան սուլթաններին վերաբերող այս շարքում Գևորգ Բամպուրջյանը հոդված է նվիրվել մի հայի, որը 1544թ. Հունգարիա կատարած արշավանքի ժամանակ Բուդա քաղաքում փրկել է Սուլեյման Ա. Կանունիի (1494-1566) կյանքը, երբ նրան ուզում էին բռնափորել²: Մանուկ Զարասեֆերյան անունով հայ խոհարարը արգելում է սուլթանին որևէ բան ուտել կամ խմել: Սուլթանն իր փրկարարին երախտապարտ լինելու համար, հարցնում է, թե ի՞նչպես կարող է նրան պարգևատրել: Մանուկը ստամբուլահայերի համար մի գերեզմանատան հրաման է խնդրում: Սուլթանը Բանկալքը գերեզմանի մի մասը, «Թաքսիմից մինչև Հարբիյե Մեքթեբ» ընկած տարածքը տալիս է հայերին, իսկ Մանուկին՝ Վանում հողեր է նվիրում: Վերջինս այնտեղ տներ, գյուղեր է կառուցում, որոնք սերնդէ սերունդ պատկանում են Զարասեֆերյան ընտանիքին:

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 32, s.9-13.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 43, s.16-18.

Աթաթուրքի ծննդյան 100 ամյակի առթիվ գրած մանաւանդ մի հոդվածում՝ էլ Մերձավոր Արեւելքի երկրների բոնցքամարտի չեմպիոն **Հակոբ Թումբալյանն** ու նրա հայրը՝ Կարապետը պատմում են այն մասին, որ վերջինս իր վրա կրելով հարվածը (1919թ. մայիս) փրկել է Աթաթուրքի կյանքը՝ գիշերը նրա վրան մտած դաշույններով զինված երեք մարդասպաններից: Հայերի կողմից խիզախության նման մի քանի այլ պատմությունների մասին է իր հոդվածներում հիշեցրել Գևորգ Բամպուքճյանը ²:

Պիտի խոստովանել, որ 1950-60-ական թվականները, որ Բայարի նախագահության և Մենդերեսի վարչապետության շրջանն է, ինչպես Շնորհք արք. Գալուստյանն է ասում, «իսկական ժողովրդավարության և փոքրամասնությունների ոսկեդար է» եղել, իհարկե բացառությամբ 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ի Պոլսի և Իզմիրի հակահայ և հակահույն բռնարարների, որ հրահրվել էին ծայրահեղական աջ ուժերի կողմից³: Այնպես որ այս շրջանում հայերի մշակութային կյանքը ևս նկատելի աշխուժացում է ապրել, իսկ բամպուքճյանական հոդվածների համար բարենպաստ մթնոլորտն ապահովված է եղել:

Բամպուքճյանը գրել է **Էնվեր** փաշայի մահվան մասին, հիմնվելով հիմնականում «Սովետական Հայաստան» թերթի վրա, որին հավելել է իր մոր (որը 1915 թ. Դամասկոսում էր եղել) պատմությունն այն մասին, իբր «Էնվեր փաշան Պոլսից եկած հայաջինջ հրամանին պատասխանել է, թե տեղի հայերը փրկվել են՝ ընդունելով մահմեդականություն»: Գ. Բամպուքճյանը չի խորշել անդադառնալ թուրքական մթնոլորտի համար պատմական կնճռոտ դեպքերին անդադառնալուց: «Էնվեր փաշան ինչպե՞ս է մահացել» հոդվածը տպագրվել է մեզ հայտնի «Tarih ve Toplum» պարբերականում⁴: Հիմնական

1 Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1981, N, 5, s.83-85.

2 Քուլիս ամսագիր, Պոլիս, 1981, հ. 838, 15 էջ:

3 Կարեն Հ. Խանլարի, Հայ քնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետությունում (1923-2005 թթ.)», Ե., 2005, էջ 65

4 Tarih ve Toplum, 1987, N 84, s.16-18. Այս հոդվածը տպագրվել է նաև

տեղեկությունները, որ օգտագործել է հեղինակը և ինչպես խոստովանում է մեզ ուղղված իր մի նամակում (16.12.1990), գլխավորաբար **Հակոբ Մելքումովի** հուշերն են, ինչպես նաև 1984թ. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի օգոստոսյան համարում և Հայկական Հանրագիտարանում (հ.7, էջ 397) Հակոբ Մելքումյանին նվիրված հոդվածները: Հոդվածում տեղադրված են 1921թ. Բեռլինում նկարված (ծալովելու նպատակով մորուսավոր) Էմվեր փաշայի և նրա սպանության կազմակերպիչ Հակոբ Մելքումյանի դիմանկարները: Նա հակադրվում է Էմվեր փաշայի վախճանը «հերոսացնել» փորձողներին, նրա մասին թուրքական աղբյուրներում, մասնավորապես թուրք գրող, պատմաբան **Շևքեթ Սուրեյյա Այդեմիրի** (**Şevket Süreyya Aedemir**) «Մակեդոնիայից Միջին Ասիա» եռահատոր գրքում տեղ գտած որոշ տեղեկություններին հակադրելով իրական փաստեր: Ըստ Այդեմիրի «անհամեմատ փոքր թվաքանակով բասմաչները անկարող էին Մելքումովի ղեկավարած զորքին դիմադրել», որն իբրև թե 17 հազար զինվոր է ունեցել: Մինչդեռ Մելքումովի հրամանատարության ներքո եղել է ոչ թե 17 հազար, այլ միայն 1500 հեծյալ և 800 հետևակ: Բոլոր փորձերը, որ նպատակ են ունեցել հերոսացնել Էմվեր փաշայի սպանությունը, կենտրոնանում էին փաշայի ոչ մեծաքանակ զորքի դեմ անհամեմատ հզոր ուժերով հարձակվելու հնարքի վրա: Էմվերասերների այս խեղաթյուրված փաստը հակադարձվում է Գևորգ Բամպուրճյանի կողմից «Tarih ve Toplum» թուրքական հայտնի պարբերականում, փաստելով որ Էմվերի դիմաց են դուրս եկել Մելքումովի շուրջ 10 անգամ պակաս թվով բանակը:

Հոդվածի վերջում հեղինակն անդրադառնում է նաև 10 օր անց

հայերենով՝ Մոմրեալի «Հորիզոն» թերթում: Այն խուճապ է առաջացրել թուրքամետ որոշ շրջանակներում: Բարվի «Կովկասի պատմության ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն Ռազվան Հուսեյնովը քամահրանքով է անդրադառնում դրան: «Հորիզոն»-ում «...ինչ որ մի Գևորգ Բամպուրճյան հոդվածում (4.02.1985թ.) գրում է Էմվեր փաշայի սպանության պատմությանը, համարելով այն վրեժխնդրություն, «1915թ. հայերի ցեղասպանության» գլխավոր մասնակցի և գաղափարախոսի նկատմամբ:

Թիֆլիսում տեղի ունցած **Ջեմալ** փաշայի սպանության փաստին՝ հայ վրեժխնդիրների կողմից:

1973-85-ական թթ. ԱՍԱԼԱ-ի գործողությունները երկրագնդի տարբեր վայրերում ճեղքում են Հայկական հարցի հետ կապված «մոռացության և լուրջան, մխտողականության և ուրացման մթնոլորտը»: Թուրքագետ մեր գործընկեր **Անուշ Հովհաննիսյանը** իր տարողունակ մի հոդվածում՝¹ վեր է հանում այդ տարիներին թուրքական և թուրքամետ մթնոլորտում հայերի մասին հերթական հասարակական կարծիք ձևավորելու, նոր բանաձևեր մշակելու գործընթացը: Եթե թուրքաբնակ, «հայրենակից» հայերը ներկայացվում էին որպես «մեր լավ հայերը», ապա հայկական սփյուռքի հայերը համարվում էին «ագրեսիվ, չարամիտ, դավադրություններ հյուսող, թուրքերին ատող»: Այս ամենը կոչված էր ձևավորելու թուրքական հանրային կարծիքը, հուսալով նաև՝ արհեստական խորխորատ առաջացնել աշխարհասփյուռ հայության միջև: Մինչ օրս Թուրքիան ջանքեր չի խնայում ԱՍԱԼԱ-ի դեմ հասարակական կարծիքը միշտ «վառ» պահելու քաղաքականությունը: Այս մասին հիշվում է Թուրքիայում անցկացվող համալսարանական համարյա բոլոր միջազգային գիտաժողովներում, դրանց հատուկ «պանելներում»²: Ավելի վաղ Թուրքիայի արտգործնախարարությունը թուրք ղեկավարներին հիշատակին հուշարձաններ ու հուշատախտակներ էր կանգնեցրել Սիդնեյում, Օտտավայում, Հաագայում, Լիսաբոնում ու Վիեննայում: Շարունակվում են այս մասին ֆիլմեր նկարահանվել, գրքեր գրվել: Ամենագործուն օդակը, որը կարծես

1 Անուշ Հովհաննիսյան, «Թուրքիայի հանրության վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին», ՎԷՄ համահայկական հանդես, 2(38) ապրիլ-հունիս, Երևան, 2012թ., էջ 189-198.

2 Այդպիսի թուրք-ստորբեջանական «թունավոր պանելի» մենք մասնակից ենք եղել 2007թ. հոկտեմբերին Անկարայում տեղի ունեցած ասիական և հյուսիսաֆրիկյան, արևելագիտական ամենահայտնի ICANAS -38 կոնգրեսի շրջանակում: Այստեղ նկարահանվում էր ֆիլմ, ուր կոնգրեսի մասնակիցները «համաձայն չէին» հայկական ցեղասպանության փաստի հետ:

քե ուղղորդում է այս գործընթացը, դա Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարարությունն է: Նա է ֆիլմերի նկարահանման հիմնական պատվիրատուն¹: Արդյունքը հայատյացության սերմնացանն էր, որը զուգահեռ զարգացվում էր թուրք և օտար գիտնականների կողմից՝ հակադրելով արևմտահայության ներդրմանն Օսմանյան կայսրությունում և թուրք պատմության մեջ: Հարկ էր, որպեսզի Թուրքիան իր ժողովրդին և միջազգային ատյաններում բացատրություններ տար իր երկրում կատարված ողբերգական դեպքերի, Սեմեթլեռնի վերաբերյալ: 1987թ. Եվրոխորհրդարանը ընդունում է հատուկ բանաձև, որով դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը և հիշեցնում Թուրքիայի պարտավորությունների մասին՝ ազգային փոքրամասնությունների ու նրանց մշակութային ժառանգության պահպանման վերաբերյալ²: Այս շրջանում ստամբուլահայությունը չափազանց ծանր կացության էր մատնվել: Հարկ էր հիշեցնել, վերհանել դարեր ի վեր այստեղ ապրած հայերի մեծագույն ներդրումն ու ալժեբը, որը բազմիցս փրկել էր Օսմանյան կայսրությունը կործանումից, հասցրել զարթոնքի աստիճանի, երկրի ամենատարբեր ոլորտներում ռահվիրայի դեր կատարել, արժանապատվորեն ներկայացրել Թուրքիան միջազգային ասպարեզում, լուսավորական շարժման առաջատար հանդիսանալով երկիր էր ներմուծել եվրոպական քաղաքակրթությունը: Մշակույթ, գիտություն, արվեստ, երաժշտություն, տպագրական գործ, ճարտարապետություն ու քաղաքաշինություն, բժշկություն, գիտություններ, դիվանագիտություն, առողջապահություն, արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, բանկային, ապահովագրական ասպարեզներ...

Բամպուքճյանն առանձին հոդվածներ է նվիրել Պոլսո հայ համայնքում մեծ դեր խաղացած ամիրայական ընտանիքներին, ներկայացրել նրանց տոհմաժառերը, գործունեության ոլորտները: Նա

¹ Ermeni Haber Ajansı. 11.04.2018.

² Text of the European Parliament's Resolution, 18 June, 1987, in "The Armenian Question Today", Glendale, California, 1988.

«İstanbul Ansiklopedisi»-ի համար գրել է Պալյանների¹, Տատյանների², Բեյերյան³, Չոպանյան (Հովիվյան)⁴, ճեզահիրյան⁵, Ազատյան⁶, Ազնավուրյան⁷, Նորատունկյան⁸, Փիշմիշյան⁹, Մերվերյան¹⁰ գերդաստանների, արքունի ճարտարապետ Էդիրնեցի Հակոբ Խալֆայի¹¹ մասին:

Պալյան, Տատյան և Տյուզյան ընտանիքներից հետո չորրորդ, ամենահայտնի ընտանիքը Պոլսում համարվել է Մանասների ընտանիքը: Սա արքունի տաղանդավոր նկարիչների գերդաստան է եղել, որի ամենահայտնի անդամը գեղանկարիչ Ռաֆայել Մանասն էր (1710-1780): Նրա մասին է գրել Բամպուքճյանն իր հոդվածում¹²: Գերդաստանի մի քանի Ռաֆայելների մեջ նա ամենատաղանդավորն է եղել և նրան մեծն Ռաֆայելի հետ են համեմատել: Բամպուքճյանի գործերում կարմիր թելի նման ակնհայտ է նրա մուրք վերաբերմունքը իր «հերոսների» գերդաստանի ծագումնաբանական խնդիրներին, ամոսմական և բարեկամական կապերին, նրանց գործունեության մանրամասներին (հնարավորինս օրացույցային ճշգրտությամբ)՝ ուսումնասիրության առարկայի ծնվելուց շատ ու շատ ավելի վաղ շրջանից սկսյալ: Չուգահեռաբար նա նշում է նյութի հետ կապված բոլոր աղբյուրներն ու հետազոտողներին հնարավորություն ընձեռնում ավելին ու ավելին իմանալու: Այստեղ հատկանշական է վենետիկցի աբբա Թոդերինին նվիրված մասը, քանզի նա

1 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 2095-2097.

2 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1966, c.8, s. 4188. Tarih ve Toplum, 1997, N, 7, s.9-10.

3 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1961, c.5, s. 2699.

4 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1966, c.8, s. 4057.

5 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1965, c.7, s. 3537.

6 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 1673.

7 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 1726.

8 Tarih ve Toplum, 1988, N, 49, s.42-48.

9 Söz, 1996, N.49, s.9

10 Tarih ve Toplum, 1987, N, 46, s.23-28.

11 Tarih ve Toplum, 1989, N, 72, s. 24-25.

12 Kevork Pamukciyan, Ünlü Hassa Resamı Rapayel ve Eserleri (?-1780). Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.40, s. 28-33.

նկարչի արվեստանոցի այցելումներից է եղել և Ռաֆայելի մասին մեզ հայտնի առաջին գրավոր աղբյուրի հեղինակը:

Տաղանդավոր արքունի նկարչի արվեստին են անդրադարձել ժամանակի հայ և օտար գիտնականները, առանձին կենսագիրներ: Այնուամենայնիվ Ռաֆայելի արվեստին անդրադառնալը շատ կարևոր է նաև այն պատճառով, որ մենք համարյա թե անտեղյակ ենք այս անվանն ու տարբեր թանգարաններում, արխիվներում տեղ գտած նրա գործերին: Այս նկարչի մասին մենք համարյա ոչինչ չգիտենք և ոչ էլ նրա ու գերդաստանի հանրահայտ անունների ստեղծագործություններն ունենք Հայաստանում: Միայն վերջին տարիներին, շնորհիվ միջազգային ճանաչում ունեցող հայագիտի հանրահայտ ու տաղանդաշատ արվեստագետ **Կարո Քյուրքմանի** «Օսմանյան կայսրությունում հայ գեղանկարիչները» երկհատոր թանկարժեք բացահայտում-ուսումնասիրության, մենք կարողացանք հաղորդակից լինել ոչ միայն արքունի գեղանկարիչներ Մանասների, այլև բազմաթիվ անունների ու նրանց հրաշալի ստեղծագործություններին: Իհարկե, այս առթիվ չմոռանանք մեր երախտագիտությունն ու հիացմունքն արտահայտել պոլսահայ անվանի գիտնական Կարո Քյուրքմանին՝ նրա հրաշալի ալբոմ-ուսումնասիրությունների առթիվ¹:

«Tarih ve Toplum»-ի 1987թ. հունվարյան համարում Բանպուքճյանը մեկ անգամ ևս գրում է 18-րդ դարի արքունի ականավոր նկարիչ Ռաֆայելի մասին: Այստեղ նա մանրամասնորեն սրբագրում է Ռաֆայել Մանասի մասին իր նախորդ հոդվածում տեղ գտած որոշ անճշտություններ ու կարևոր լրացումներ է կատարում: Իսկական ուսումնասիրողին պատիվ բերող վերաբերմունք սեփական գործի նկատմամբ²:

1 Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar, İst., 2004, 2 cilt, 988s. Այս մասին տես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում», Երևան, 2011, Ա տպ. էջ 606-616): Tarih ve Toplum, 1987, N, 40, s.28-33.

2 Տես մեր՝ «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գիրքը, Եր., 1911, էջ 609, 610:

Մանասների տաղանդավոր գերդաստանը հետագայում Օսմանյան կայսրությանը հայտնի դիվանագետներ տված տոհմ է եղել, որոնց մի քանի անդամներ շարունակել են նկարչի ասպարեզի և դիվանագետի միաժամանակյա գործունեությունը: Նման հոգվածներն ի պատիվ Գ.Բամպուքճյանի, նշանակալի ներդրում են նաև բուրբակյան մշակույթի և դիվանագիտության պատմության մեջ¹:

Տիվրիկցի **Նորատունկյան** գերդաստանի և Օսմանյան կայսրության արտգործնախարար **Գաբրիել Նորատունկյանի** (1852-1926) մասին հոգվածն ըստ սովորության ամիրայական ընտանիքի. նրա նշանավոր այրերի մասին աղբյուրագիտական հետաքրքիր տեղեկություններ է ներկայացնում²: Այն է՝ տոհմաժառի, ծննդավայրի նկարագրությունից մինչև հոգվածի հերոսի մահը: Այս դեպքում՝ Գաբրիել Նորատունկյանի ժառանգների, հարազատների մասին տեղեկությունները ու Փարիզի Ռոշե փողոցի հ.85 տանը՝ Պոլիսը լքած միջազգային մեծության հայ անվանի դիվանագետի մահը:

Գ.Բամպուքճյանի մասին խոսելիս հարկ է անդրադառնալ նրա գործունեության շատ կարևոր մի կողմին ևս: Այն է՝ բացի արևմտահայ մթնոլորտի տարբեր դարաշրջանների ուսումնասիրող լինելուց, նա անդրադարձել է նաև թուրք իրականության, մասնավորապես մշակույթի խնդիրներին, նոր լույս սփռելով դրանց վրա, առանձին գործիչների մոռացված կամ անհայտ ստեղծագործություններին նվիրված իր հոգվածներով: Վերոհիշյալ տողերի համար որպես հաստատում կարելի է օրինակ բերել 20-րդ դարի ծագումով խալալցի, նշանավոր նկարիչ **Ֆաուստ Զոննարոյին** նվիրված մի հոգվածը³: Այս փոքրիկ ուսումնասիրությամբ Գ.Բամպուքճյանը ներկայացրել է վարպետի բազմաթիվ կտավներ, որոնք մինչ այդ հիմնականում անհայտ կամ անձանոթ են եղել արվեստասեր հասա-

1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 49, s.42-48. Երևանի պատկերասրահում այս նշանավոր տոհմի նկարիչների և ոչ մի աշխատանք չունենք:

2 Tarih ve Toplum, 1985, N, 19, s.41-43.

3 Kevork Pamukciyan, Fausto Zonaro'nun bilmeyen bazı tabloları. Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.44, s. 24-30.

րակությանը, փակված զանազան մասնավոր հավաքածոներում¹։ Մինչդեռ հայկական պարբերականներում Ջոննարոյին նվիրված հայ արվեստաբանների ու նկարիչների (Ռ-աֆայել Շիշմանյանի և այլոց) հոդվածներն ու նկարների արտատպումը լրացնում է այդ հայնրահայտ ու սիրված գեղանկարչի գործունեությունը, պոլսահայ մթնոլորտի հետ նրա ջերմ հարաբերությունները ու վերագնահատումների մղում։ Այս հոդվածում նշանավոր հայ երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանի «Թատրոն» ամսագրում հրատարակված նկարներն են, նրանց մասին նոր տեղեկություններ, չափսերը, հավաքածոների գտնվելու վայրերը, որոշ նկարների մասին բացատրություններ, նկարված դեմքերի ով լինելուն միտված ճշգրտումներն ու ենթադրությունները։ Դրանք հոդվածագիրը վերցրել է հայկական «Լոյս» ամսագրից։

1987թ. Ստամբուլում անգլերենով լույս ընծայված **Էնգին Չիզգենի** «Լուսանկարչությունը Օսմանյան կայսրությունում»² գրքի առթիվ գրված Բամպուրճյանի հոդվածը ոչ միայն բազմաթիվ վրիպակների ճշգրտմանն է նվիրված, այլև կարևոր լրացումներ է պարունակում՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի գավառներում լուսանկարչական գործի հայ առաջամարտիկների մասին³։

Գ.Բամպուրճյան-գեղագետը գրում է նաև օտար նկարիչների հայտնի կտավների մասին, նույնպիսի ջանասիրությամբ ներկայացնելով նրանց տոհմաբանությունը։ Նա սուլթան Ֆաթիհի հայտնի դիմանկարի հեղինակին՝ **Ջ. Բեյլինին** է նվիրել իր փոքրիկ ուսումնասիրությունը⁴։

1 Մի քանի տարի առաջ առիթ ունեցանք տեսնելու այս հրաշալի արվեստագետի գործերը Դոլմաբահչեի բանգարանում կազմակերպված ցուցահանդեսում։ Նրա նկարներից մեկը՝ իր որդեգիր հայուհու գեղեցիկ դիմանկարն էր։

2 Engin Çizgen, Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919, İst., 1987, 231 s.

3 Kevork Pamukciyan, Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.48, s. 27-29.

4 Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1978, N, 5, s.13-14.

Գեղանկարչությունից գատ մա բացահայտումներ է արել մահ լուսանկարչության պատմության ասպարեզում: Այսպես օրինակ, **Սուլթան Աբդուլազիզի** մի լուսանկարի առթիվ մա գրում է, որ այն արվել է հայտնի լրագրող, «Մանգումեի էֆքիար» թերթի 30-ամյա խմբագիր **Կարապետ Փանոսյանի** (1826-1905) 1869թ. հիմնած «Ազապյան աղջկանց վարժարանի» համար: Նկարի անկյունում կարդացվում է լուսանկարչի՝ **Շահին Սարգսյանի** անունը¹:

Մի ընդարձակ հոդված է նվիրված օսմանյան շրջանում Պոլսի պարբերականներին աշխատակցած հայ նկարիչների, լուսանկարիչների ու նրանց գործերի մասին²: Այդ անուններն են՝ **Աբդուլահ եղբայրներից Վիչենը, Միմեոն Հակոբյանը, Աննա, Նվարդ և Վիչեն Ասլանյանները, Արսմ Բաքբալյանը, Մկրտիչ Ջիվանյանը, Սարգիս Տիրանյանը, Տեյեմաք Էքսերճյանը, ոմն Էսայան, Գրիգոր Քյոչեօղլուն, Մանասների տոհմից՝ Ռուբեն Մանասը, Միրան Մարտիկյանը, Մկրտիչ Մելքոնյանը, Պոլսի Հնագիտական թանգարանի հիմնադիրներից արձանագործ Երվանդ Օսկանը, Աբրահամ Սաքալյանը, Ռուբեն Մերոբյանը, Մերվիչեն, Պողոս Շաշյանը, Մելքոն Տիրացույանը**: Համարյա բոլորն էլ իրենց ժամանակի հայտնի անուններն են եղել, որոնց գործերը մինչ օրս հիացմունք են պատճառում արվեստասերներին:

Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման ճանապարհին կարևոր են եղել օսմանյան պատվիրակությունների մասնակցությունները միջազգային ցուցահանդեսներին: Որոշ պատվիրակություններ առաջնորդվել են հենց սուլթանների կողմից: 1867թ. Փարիզյան ցուցահանդեսին թուրքական պատվիրակությունը մասնակցել է իտալացի ճարտարապետի նախագծած շքեղ տաղավարով, ուր տեղ էին գտել Պոլսի հայ, թուրք և օտար վարպետների ստեղծագործությունները: Դրանց թվում՝ օր. **Վերծինե Մերվիչենի** «Սուրճ մատուցող չեքեզուիին»³: Հետաքրքրության է արժանի

1 Hayat Tarih Mecmuası, 1972, N, 1, s.24-25.

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 80, s.34-41.

3 Tarih ve Toplum, 1992, N, 105, s.35-37.

մասնակիցների և նրանց գործերի ցուցակը:

Ինչպես խոստովանում է Գ.Բամպուքճյանը, շուրջ կես դար իր հետաքրքրությունների շրջանակում է պահել Օսմանյան շրջանում ստեղծագործած արվեստագետների մասին աշխատություն գրելու երազանքը: Առանձին մի հոդված¹ նվիրել է 1873-1908թթ. Օսմանյան շրջանի հայ արվեստագետներին, որոնց գործերի ցուցահանդեսներից մեկը կազմակերպված է եղել «Բեյմեն» հաստատության կողմից: Ստամբուլյան այս ցուցահանդեսում ներկայացված են եղել 3 հայ արվեստագետներ՝ **Մկրտիչ Մելքոնյանը**, ֆրանսիական կրթությանը և փարիզյան սալոնների մասնակից **Մարգիս Տիրանյանը** և արձանագործ **Երվանդ Օսկանը** (1855-1914): Հոդվածագիրը հավելում է ևս 24 նկարիչների՝ այդ թվում՝ **Վիչեն Աբդուլլահ(յան)ի** (-1900) և էլի մի շարք արվեստագետների անուններ, որոնք հաճախ են ցուցադրվել Պոլսի կենտրոնում, Բեյոզլուի և այլ ցուցասրահներում: Հոդվածը հիմնականում ներկայացնում է վերոհիշյալ արվեստագետների կենսագրական գծերը: Առաջինը Վիչեն Աբդուլլահ(յան)ն է՝ Օսմանյան կայսրությունում լուսանկարչության հիմնադիրներից, արքունի հայտնի նկարիչ և լուսանկարիչներ Գևորգ(1839-1918) և Հովսեփ(-1902) Աբդուլլահյանների եղբայրը: 1881թվականից Վիչեն Աբդուլլահը Բեյոզլուի «Ջադդե-ի Քեքիր» կենտրոնական պողոտայում իր արվեստանոց-ցուցասրահն է ունեցել: Նա ճանաչված է եղել որպես մանրանկարիչ, փղոսկրի վրա Աբդուլմեջիդ և Աբդուլազիզ սուլթանների, երևելի զինվորական փաշաների դիմանկարների հեղինակ, «Օսմանիյե»-ի 4-րդ, «Մեջիդիյե»-ի 3-րդ աստիճանների², պատվանշանների արժանացած արվեստագետ: Մի ցավալի

¹ Tarih ve Toplum, 1992, N, 105, s.34-41.

² Mecidiye Nişanı պատվանշանը ունեցել 5 աստիճան: Առաջին աստիճանը աղամանդակուր է եղել: Այն հիմնվել է 1852թ. Աբդուլմեջիդ սուլթանի կողմից, տրվել է հիմնականում զինվորական գործիչներին մեծ արժանիքների համար:

Osmaniye Nişanı պատվանշանը հիմնվել է 1861թ. Սուլթան Աբդուլազիզի կողմից: Տրվել է Սուլթանի կողմից պետական գործիչներին, զինվորականներին: Օսմանյան շրանշանների մեծ մասը պատվիրվել է

փաստ է արձանագրված այս հոդվածում: Այն է՝ 1898 թ.՝ 1899 թվականին վերջինս դառնում է իսլամի հետևորդ, սկսում կրել Աբդուլլահ Շուքրու անունը: Պատճառը՝ հոդվածագիրը չի գրում:

Հոդվածում իրար են հաջորդում բնանկարիչ և դիմանկարիչ, հայկական եկեղեցիների համար աստվածաշնչական քննաներով մի շարք հայտնի յուդանկարների հեղինակ Սիմեոն Հակոբյանի (1857-1921), Աննա և Նվարդ Ասլանյանների¹, Վիչեն Ասլանյանի (1866-1942), Արամ Բաքբալյանի (1874-1959)², Այվազուսկու հետևորդ, սանկտ-պետերբուրգյան կրթությամբ տաղանդաշատ բնանկարիչ, թատերական ու Պոլսի պալատները նկարագրող Սյրտիչ Ջիվանյանի (1848-1906), Սարգիս Տիրանյանի (1860-), Տելեմաք Էքսերճյանի (1840-1894), Գրիգոր Բյոչեօղլուի (1845-1883), Մանասների պալատական նկարիչների և դիմանագետների տոհմից Ռուբեն Մանասի (1810-1875-ից հետո), Սիիրան Մարտիկյանի (-1907), Սյրտիչ Մելքոնյանի (19դ.), Օ.Միասերի (20դ սկիզբ), նկարիչ, արձանագործ, փորագրությունների վարպետ Միսակ Էֆենդիի (-), Օսման Համդի բեյի հետ միասին Նեմրուք լեռան հետազոտող և Պոլսի ամենահայտնի քանդարաններից՝ Հնագիտական քանդարանի հիմնադիր Երվանդ Օսկանի (1855-1914), Աբրահամ Սաքալյանի (1821-1876), Ռուբեն Սերոբյանի (1875-1917), Սերփասյանի (Ջրբաշյան), 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսի օրերին օսմանյան տաղավարում ներկայացված «Մուրճ մատուցող չերքեզուհին» հայտնի կտավի հեղինակ Վերժինե Սերվիչենի (1845-), Պողոս Շաշյանի (19դ.), Մելքոն Տիրա-

Դրամահատարանին, նրա հայ գծագրիչներին, ոսկերիչներին: Դրանց արժանացել են երկրի տարբեր բնագավառներում ներդրում ունեցած բազմաթիվ հայեր, մինչդեռ թուրքական հանրագիտարաններում, ուր տարբեր պատվանշաններին կից տրվում են դրանց արժանացած հայտնի դեմքերի անունները, չէր հանդիպում և ոչ մի հայկական անվան: Վիչեն Ասլանյանի բույրերը, Աննան ամուսնացել է Երվանդ Օսկանի հետ:

- 1 Վիչեն Ասլանյանի բույրերը, Աննան ամուսնացել է Երվանդ Օսկանի հետ:
- 2 1932թ. փարիզյան ցուցահանդեսից հետո արժանանում է "Palme d'officier academique" պատվանշանի:

ցույանի (1837-1904) մասին հանրագիտարանային ոճի կարևոր տեղեկությունները: Հոդվածը նկարագարոյ է, գրված աղբյուրագիտական հարուստ նյութի հիման վրա: Շատ կարևոր է հայկական մթնոլորտի սահմաններից դուրս եկած. իրենց գործերով հայտնի այս արվեստագետների մասին հոդվածների ներկայացումը թուրքական գիտահանրամատչելի ու հանրագիտարանային գրականության էջերում: Այս առումով չափազանց արժեքավոր են մեր օրերի պոլսահայ տաղանդավոր արվեստաբան Կարո Բյուրքյանի ուսումնասիրությունները:

Գ.Բամպուքճյանն առաջիններից է, որ համարձակվում է գրել թուրք մշակույթի, ճարտարապետության պատմության ամենապայծառ դեմքի, Օսմանյան կայսրության ճարտարապետության նահապետ, շուրջ 500 մեծ ու փոքր կառույցների հեղինակ **Միմար Մինանի** հայկական ծագման, նրա դեշիրմեի գոհ լինելու մասին¹:

1 Tarih ve Toplum, 1985, N, 22, s.3-4. Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված քաղաքականության մաս են կազմել շուրջ հարյուր տեսակի անմարդկային հարկերի դատապարտելը, և որ շատ ավելի սոսկալի էր՝ դա դեշիրմեն էր: Այն է՝ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների մանկահասակ երեխաների բռնի մանկաժողովը: Նրանք դատարարակվում էին մուսուլմանական խստագույն օրենքներով և հետագայում համարվում ենիշերական գորքերը: Ենիշերիներն աչքի են ընկելիպատակազգերի նկատմամբ իրենց ծագումը, ազգային պատկանելությունն ու ընթացքում մոռանալով իրենց ծագումը, ազգային պատկանելությունն ու ընտանիքը, վերածվում էին մոլեռանդ զինվորների, պատուհաս դառնալով իրենց ծնած ժողովուրդների գլխին: Ավելի մեծ տարիքում ընտանիքներից խլվածները իրենց ողջ կյանքում պահել են ազգային զգացողությունը, նունիսլ, երբ ամենաբարձր պաշտոնների են արժանացել՝ բարձրագույն հրամանատարներից մինչև մեծ վեզիր: Նրանցից ոմանք ոչ միայն չեն քաքցրել ազգային պատկանելությունը և իրենց անուններին կցել հայ մասնիկը, այլև փորձել են գաղտնի կամ անթաքայց հնարավորինս օգտակար լինել իրենց ազգակիցներին:

Դեշիրմեի՝ մանկահավաքի սկիզբ է կանգնում սուլթան Մուրադ Ա-ի ժամանակաշրջանը (1359-1390թթ.): Մանկաժողովները (նաև աղջկահավաքները) կատարվել են 3 կամ 5 տարին մեկ անգամ, իսկ սկսած 16-րդ դարից այն ամենամյա է եղել:

Հողվածը պատմական այս անվան շուրջ արդարության վերականգնման փորձերից է¹:

Հեղինակի «արդարության ջատագով» լինելը նրան հաճախ պարտադրել է դիմել ոչ միայն հայ, այլև հույն մատենագրությանը, թուրք հեղինակներին: Պոլսի *Նուրի Օսմանիյե* մզկիթի կառուցման պատմությունը շատ հետաքրքիր է: Հակառակ ժամանակի շեյխուլիսլամի բողոքներին, հայ դավանափոխ վաճառականը կարողանում է մզկիթ կառուցելու սուլթանական հրովախտակ ստանալ: Հիմնական ճարտարապետը եղել է **Մակար Պալյանը**, որի հետ ցավալի ու պայծառ պատմություններ են կապված²: Երկրորդ ճարտարապետի՝ **Միմեոն խալֆայի** ազգային պատկանելությունը ճշտելու՝ հույն թե՛ հայ լինելուն է նվիրված հոդվածը:

Հայտնի է, որ Կայսրության և մասնավորապես Պոլսի լավագույն մզկիթները կառուցվել են հայ ճարտարապետների ու շինարարների կողմից: Գ.Բամպուքճյանը ժամանակ առ ժամանակ այս թեմային է անդրադառնում, հիշեցնելու նաև մահմեդական սրբավայրերի՝ սելջուկյան շրջանից ի վեր դրանց հայ ճարտարա-

- 1 Միմար Սինանի հայկական ծագման մասին 1930թ. առաջին անգամ 1573 թվականին պատկանող վավերագիր հրատարակեց Ահմեդ Ռեֆիկը, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 1930-31, N. 5. Այն ներկայացնում է Սուլթան Սելիմ Բ-ի (1524-1574) կողմից 1571թ. գերավարված Կիպրոսում կեսարահայության բռնի տարահանման և Կիպրոս տեղափոխման մասին: Խնդրո առարկա փաստաթուղթը 82-ամյա Միմար Սինանի խնդրագիրն է, ուղղված Սուլթանին, որպեսզի Կեսարիայի մի քանի գյուղերում սալորդ իր հարազատները բռնագաղթի չենթարկվեն: Ի պատասխան, Աբ դադի (Եռզղաթ) դատավոր Հյուսեյին Չավուշին հրաման է տրվում «ներում շնորհել ներկայիս արքունի ճարտարապետների գլխավորի քրիստոնյա ազգականներին ու բարեկամներին»... Նամակում տրված անունները՝ դրանք հայկական գյուղեր են եղել: Տես՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2011, էջ 430-431, N 1 և 2 տողատակերը:
- 2 Mimarlık Fakültesi Mimarlık ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, 1981, N 13-14, s.21-23. Տես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գիրքը (Եր., 2011, էջ 440).

պետների կողմից կառուցված լինելու փաստը¹:

Անվանի գիտնականը երբեք չի տառապել պատմական այս կամ այն երևելի անձին հայկական ծագում պարտադրելու հիվանդությամբ: Այս առումով, հանուն արդարության մա չի խուսափում ընկղմվելու աղբյուրագիտական հերթական դժվարին, երկարատև փնտռությունների մեջ: Սկյուտարի *Սելիսիյե* մզկիթի ճարտարապետի ով լինելուն նվիրված հոդվածը այդպիսի մանրակրկիտ որոնումների արդյունք է հանդիսանում: Թուրքական պաշտոնական արխիվներում Գրիգոր Պալյանի և Ֆոթի խալֆայի մասին փաստաթղթերի, հայկական աղբյուրների թարգմանության շնորհիվ այս խնդիրը ևս պարզաբանվում է²: Ամենայն հավանականությամբ **Ֆոթի խալֆան** եղել է **Սիմեոն Խալֆայի** որդին, ազգությամբ հույն՝ Կոմենեոս կամ Կոմյանոս ազգանվամբ:

Գ.Բամպուքյանը 17-րդ դ. Ստամբուլի հայ ճարտարապետների ու խալֆաների մասին մի հետաքրքիր ցուցակ է ներկայացնում, որով կարելի էր առաջնորդվել³: Յուրաքանչյուր անվան կից ներկայացված են փաստերը լուսաբանող աղբյուրներ: Արդեն Գ.Բամպուքյանի հոդվածների մեծագույն առավելություններից է փաստերի վավերականությանը կասկած չհարուցող աղբյուրների առատությունը: Այս պատճառով նրա հոդվածները հեղինակի, նյութի արժանահավատության գրավական են հանդիսանում: Իր մի նամակում (16.12.1990թ.) մա խոստովանում է, որ «Tarih ve Toplum» հրատարակչականը մեզ հայերուս հանդեպ շատ համակիր է: Դրկած բոլոր հոդվածներս անփոփոխ և անհապաղ կը հրատարակեն»:

Գ.Բամպուքյանի հատուկ բժախնդրությամբ մանրամասներ ներկայացնելու վարպետությունն ուղղակի ապշեցուցիչ է: Թվում է,

1 Այս մասին տես մեր՝ «Լուզինյան քաղախրական տան հայ ժառանգները» գրքի (Եր., 2016թ.). «Հայկական աղբյուրները սելջուկների Հայաստանյան արշավանքների մասին և 11-12դդ. հայերի կողմից» կառուցված սելջուկյան հուշարձանները հոդվածը:

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 74, s.21-23 « Tarih ve Toplum, 1990, N, 75, s.2.

3 Arredamento Dekorasyon, 1995, N6, s. 98-101.

քե նա բաց չի թողել և ուսումնասիրել է Արևմտյան Հայաստանի և Պոլսո հայկական բոլոր եկեղեցիների ծննդյան, մահվան, ամուսնական մատյանները, եկեղեցական ողջ գրագրությունը, ժամանակակիցների թողած ամեն մի հուշագրություն, թերթի ամեն մի հոդված, պատրիարքարանի արխիվի յուրաքանչյուր նամակ ու վավերագիր: Ավելին, ինչպես միշտ, հետաքրքրասերների և ուսումնասիրողների համար նա ամհրաժեշտ օգտագործման հայ և օտար աղբյուրներ է «առաջարկում»:

Առողջապահությունը եղել է Կայսրության կյանքի այն ասպարեզներից մեկը, ուր ամենամեծ ներդրումներն են ունեցել հայ բժիշկները, դեղագործներն ու կենսաբանները: Նրանց մի մեծ մասը կրթություն էր ստացել արտասահմանում, եվրոպական լավագույն հաստատություններում, կատարելագործվել ժամանակի հնչյունի բժիշկների մոտ: Հայ բժիշկները եղել են այս ասպարեզի առաջատարները՝ այբբունի բժշկապետներից սկսած մինչև բանակի ու լքազմաթիվ հիվանդանոցների գլխավոր բժիշկներ, զիտական հայտնագործությունների հեղինակներ և համաշխարհային փորձն առաջին անգամ կայսրություն բերողներ, Պոլսի բժշկական զինվորական կայսերական հաստատության հիմնադիր դասախոսներ, Արքունի բժշկական միության նախագահներ, մասնագիտական պարբերականների ու ուսումնասիրությունների հեղինակներ: Գ. Բամպուրճյանի հոդվածներից մեկը նվիրված է արքունի խորհրդատու բժիշկ **Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանին** (1837-1894): Թուրքական առողջապահության մեջ նա հայտնի է որպես միջազգային «Կարմիր խաչ»-ին անդամակցած Օսմանյան կայսրության «Կարմիր Մահիկ»¹ կազմակերպության հիմնադիր: Տիգրան Փեշտիմալճյանը 1884թ. ընտրվել է «Société Française d'Hygiène» (Հիգիենայի ֆրանսիական ընկերության) անդամ: 1892թ. արժանացել **փաշայության** տիտղոսի: Աշխատակցել է տեղական ու արտասահ-

1 Pamukçyan K., Hilâli Ahnner Kurucusu Dr. Dikran Paşa. Tarih ve Toplum, İst., 1954 s.19-22.

մանյան գիտական մամուլին: Նշանակալից դեր է ունեցել «Կարմիր խաչ»-ի և «Կարմիր մահիկ»-ի միջազգայնացմանն ուղղված կազմակերպման աշխատանքներում՝ Ժնևից **Հանրի Գյունանի**, նեապոլից **Բալաչիանոյի**, Փարիզից՝ **Հենրի Առուլթի** հետ միասին: «Կարմիր խաչ»-ի, որպես միջազգային կազմակերպություն, առաջին համագումարը տեղի է ունեցել 1864թ. օգոստոսի 8-ին Ժնևում, 12 երկրների անդամությամբ: Հաջորդ տարի, 1865թ. համաձայնագիրը ստորագրում է նաև Օսմանյան կայսրությունը: Տիգրան փաշան եղել է միջազգային ու կայսրության մասշտաբով բժշկական բոլոր կարևորագույն միջոցառումների մասնակիցն ու կազմակերպիչը: Իհարկե, կարևոր է, որ այս մասին իմանա՝ շատերը, մանավանդ բուրքավեզու ընթերցողը:

Գ.Բամպուքճյանի ներկայացրած դեմքերը Օսմանյան կայսրության կյանքի որ ոլորտի ներկայացուցիչ էլ լինեին, մաս են կազմել այդ շրջանի հասարակության սերուցքի, կապված եղել պալատի հետ, վայելել սուլթանների բարեհաճ վերաբերմունքը, վստահությունը, անգամ մտերմությունը, եղել առանձնաշնորհյալ խավ: Կարևոր հանգամանքներից է եղել հայ բժշկապետերի, բժիշկների գործունեության ոչ միայն հասարակական գործունեության, այլև գիտության առաջամարտիկներ լինելու, այդ ոլորտը եվրոպական մակարդակին չզիջելու փաստը:

Գ.Բամպուքճյանի հոդվածներից մեկը, որ շարունակում է ներկայացնել Կայսրության առողջապահության պատմության որոշ հատվածներ, նվիրված է բազմալեզու և բազմաբնույթ բառարանների շնորհիվ բուրքերեն լեզվի զարգացման, եվրոպականացման գործում մի այլ երախտավորի՝ բժշկական ութալեզու հայտնի բառարանի հեղինակի՝ Նշանավոր բժիշկ **Միքայել Ռեստենին** (1774-1844)¹: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, հանքանյութերի, կենդանիների, գազերի, հեղուկների անունների 3 տպագրություն ունեցած 9-լեզվյա նրա կազ-

1 Tarih ve Toplum, 1985, N 17, s.46-48.

մած բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ)՝ իր տեսակի մեջ ամենահայտնի ու ամենավաղ տպագրվածներից մեկը: Միքայել Ռեստեն Տեր Պետրոսյանի մյուս գործը՝ «Կրթություն բժշկական արվեստի» վեցհատորյակն է, տարբեր հիվանդությունների և մարդակազմության մասին, տպագրված 1833-41թթ. Պոլսում:

Շնորհիվ Գ.Բամայուքճյանի, թուրքական մամուլում, գիտահանրամատչելի հանդեսներում հայտնվել են հոդվածներ հայ նշանավոր տոհմերի, առանձին դեմքերի մասին՝ նրանց հոբելյանների առթիվ: Օրինակ՝ Մերձավոր Արևելքի երկրների նավթային արքաներից, **Գալուստ Սարգսի Գյուլբենկյանի** (1869-1955) ծննդյան 125 ամյակի առթիվ ¹: Ուշագրավ է, որ իր գործունեության սկզբում «Նավթային Տալեյրան», «Պարոն 5%» ամսոններով հայտնի միլիարդատերը եղել է Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչը եվրոպական երկրներում:

Գատական և պետական իրավաբանական-խորհրդատվական զանազան ասպարեզներում մեծ պատիվ ու հարգանք են վայելել հայազգի պաշտոնյաները: Այս հանգամանքը հիմնականում լռության է մատնվել թուրքերի կողմից: Մինչդեռ քաղաքային, պատժական և առևտրական, մասնավորապես վերաքննիչ ու վճռաբեկ դատարաններում, իրավագիտական խորհրդում հաճախ ենք հանդիպում հայ մասնագետների ընտրությանը բազմաթիվ պաշտոններում՝ սկսած տարբեր դատարանների դատավորներից: 1880-ական թթ. Պոլսում 300 բժիշկ և մույնքան էլ փաստաբան կար: Այս մթնոլորտի երախտավորներից է իրավագետ **Սարգիս Գարագոչը** (1865-1944)²: Կեսարացի այս ընտանիքի պատմությանը նվիրված հոդվածը կարևոր է նաև այն առումով, որ պաշտոնական թուրքիան միշտ ձգտել է մերժել զինվորական, դատական ասպարեզում ոչ մահմեդականների գոյությունը, առավել ևս նրանց ավանդը: Մինչդեռ փաստերը միանգամայն հակառակն են ապացուցում:

1 Tarih ve Toplum, 1994, N, 130, s.38-40.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 37, s.20-22.

Սարգիս Գարագոշը 1889թ. ավարտել է Օսմանյան իրավաբանական վարժարանը: Փաստաբանության ասպարեզն է ընտրել: Շատ շուտով նա այնպիսի ճանաչում է ստացել, որ ստիպված թողել է փաստաբանական գործը, քանզի սկսել են տարբեր վայրերում նրա նշանակումները որպես դատարանների նախագահի: 1910թ. Դատական նախարարության ղեկնապետ է նշանակվել, միաժամանակ ղեկավարել նախարարության Վիճակագրության և Օրենքների դասավորության բաժինները: Աշխատել է որպես Արդարադատության վարչության արխիվի տնօրեն: Այս շրջանում է, որ նա հնարավորություն է ունեցել ստեղծելու Կայսրության դատական համակարգի համար ամենակարևոր կողմնորոշիչ հրատարակությունները՝ օրենսգրքերը: Հեղինակել է Օսմանյան օրենքների և միջազգային դաշնագրերի վերաբերյալ 30 հատորներից բաղկացած հոյակապ մի երկ, որի վրա աշխատել էր 20 տարի: Դրա համար Նախարարների խորհրդի կողմից պարգևատրվել է «*Osmanîye*» շքանշանով: Նա առաջին հայն է եղել, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո այս պատվին է արժանացել: Ճանաչված է եղել որպես դատական և իրավական գիտությունների առաջին մեծության մասնագետ: Ոչ մի փաստաբան կամ իրավաբան չէր կարող աշխատել առանց այս գրականության: Հերթական մի երախտավոր, որի գոյությունն ու ավանդը չպետք է մնա պատմության ծալքերում, մանավանդ այսօրյա հայկականության մերժողական դիրքորոշման պայմաններում:

Հայտնի է, որ հայերը և հայերենը վաղուց Եվրոպայի, մասնավորապես Հռոմի հետաքրքրությունների կիզակետում են գտնվել: 1583թ. Հռոմի պապը ֆրանսիական դեսպանի միջամտությամբ Պոլսի Պերա թաղամասում հիմնում է ճիզվիտյան ուխտի «Սեն Բենուա» քոլեջը, որը գործում է մինչ օրս: 1625թ. Կ.Պոլսում ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցչության, կարդինալ Ռիշելյեի խորհրդական Ժոզեֆ դը Գրամբլեի ջանքերով կազմակերպվել է կապուցինյան ուխտի «Սեն Լուի» կոլեջը: 1699թ. Լյու-

դովիկոս 14-րդի հրամանով, Ֆրանսիայի նախարարապետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից Փարիզում հիմնադրվել է «Երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոց» (Ecole des jeunes des langues ou Armeniens): Դպրոցի տնօրինությունը հանձնված էր կապուցինյան ուխտի կրոնավորներին: Այս դպրոցի նպատակն էր ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, իսպաներեն, լատիներեն, թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզուների թարգմանիչների պատրաստումը: Ուսումն այս դպրոցում անվճար էր: Նրա հայ շրջանավարտներից Հակոբ Չամչոբյուն (1695-1775)¹, 1715թ. Փարիզից վերադառնալով Պոլիս, 1721 թվականից սկսում է աշխատել որպես թարգմանիչ Պոլսի շվեյցարական դեսպանատանը: Այս ընտանիքի անունը Գևորգ Մխլայիմի անվան հետ միասին միահյուսված է Պոլսի հայոց պատրիարք Ավետիք Եվդոկացու (1657-1711)² առևանգման, ազատել փորձելու, Բաստիլում նրա բանտարկության, «երկաթե դիմակով ճարդու» պատմության հետ:

Լինելով Հակոբ Նալյան պատրիարքի բարեկամներից, նրա և Հովհաննես Կոլտի պատվերով Հակոբ Չամչոբյուն 5-6 գործ է թարգմանել հայերենի՝ ֆրանսերենից, հունարենից, լատիներենից: Դրանք դավանաբանական երկեր են, ինչպես նաև՝ «Նյուտոնի փիլիսոփայություն»-ը և մույն երկի առաջին մասը, որը ֆիզիկային է վերաբերում:

Այս շարքից մի հոդված էլ Գ.Բամպուքճյանը նվիրել է հայտնի

1 Tarih ve Toplum, 1995, N, 143, s.23-27..

2 Ավետիկ Եվդոկացին Պոլսո պատրիարք է եղել երկու անգամ՝ 1702-03թթ., և 1704-06թթ. Նա հայտնի է եղել արևմտահայության մեջ կաթոլիկ քարոզիչների դավանափոխման շարժման դեմ իր ծայրահեղ խիստ քաղաքականությամբ: Միսիոներները վայելում էին Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան մարկիզ դը Ֆերբիոյի հովանավորությունը: Պատրիարքը խանգարող մի մեծ ուժ էր նրանց ճանապարհին: Այն պետք էր վերացներ: Մարկիզի կաշառքի դիմաց Պատրիարքը նախ բանտարկվում է թուրքերի կողմից, ապա՝ ֆրանսիացիների կողմից առևանգվում, բանտից բանտ, մինչև Բաստիլ տեղափոխվում: Տես՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2011, էջ 31:

պետական այր, տարբեր պաշտոններ վարած, նաև՝ քարզմանիչ, խմբագրապետ հրատարակիչ **Գրիգոր Մարկոսյանին** (1821-1888)¹։

Թուրքական հանրագիտարանային կամ գիտահանրամատչելի պարբերականների համար գրված բանադեմյանական հոդվածները փոքր ծավալի մեջ լիարժեք պատկերացում են տվել առաջարկված նյութի, տվյալ անձի ու նրա գործի մասին, այն էլ՝ տոհմաբանությունից սկսյալ մինչև ժառանգները, աղբյուրներ, աղբյուրներ։ Իհարկե պիտի խոստովանենք, որ այս հոդվածներն իրենց էությունը զուտ տեղեկատվական, հանրագիտարանային բնույթի են, առանց անալիտիկ մասի, հեղինակի կարծիքի, եզրահանգումների։ Հավանական է, սա ճիշտ մոտեցում է եղել, քանի որ թուրքալեզու ընթերցողը նրա մտածումները անպայման պիտի ազգային ենթագիտակցության արդյունք համարեր։ Իսկ չոր փաստերի հետ չես կարող մարտնչել ու փորձել խեղաթյուրել իրականությունը։ Այն գիտնականի չափազանց զգույշ էության արտահայտությունն է ։

Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգաբնակչության մասին հոդվածում մատնանշվում են օտար աղբյուրներից սկսած (1822թ. ըստ գերմանացի Կ.Սասսելի՝ 12 մլն. բնակչություն և 1 690 000 հայ) մինչև 1922թ. թուրքական տերության պաշտոնական մարդահամարները, պարբերականներում ու հայկական աղբյուրներում եղած թվերը։ Սովորաբար Օսմանյան կայսրության կողմից ցույց տրված հպատակ քրիստոնյաների թիվը հեռու է եղել իրական վիճակից։ Հայկական աղբյուրները հիմնվել են Պոլսո պատրիարքարանի ժամանակ առ ժամանակ կատարվող մարդահամարների վիճակագրության վրա։ Մինչդեռ վերոհիշյալ օտար աղբյուրներում եղած թվերը, որ արդյունք են Մերձավոր Արևելքում եվրոպական դիվանագիտական, հյուպատոսական ծառայությունների կողմից, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ամենահեռավոր անկյուններում գործող միսիոներական կենտրոնների կողմից կատարված

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 27, s.2 (տես ամսագրի առաջին էջերում, խմբագրությանն ուղղված նամակների բաժնում)։

մարդահամարների՝ հիմնականում համապատասխանում են իրականությանը: 1846թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում Անգլիան ուներ 43¹, Ֆրանսիան՝ 14, Իտալիան՝ 15, Ամերիկան՝ 10 հյուպատոսություններ: Որոշների հաշվումով 1833թ. հայերի թիվը եղել է 2 միլիոն:

Քրիստոնյա բնակչության, ազգային փոքրամասնությունների մասին այս տվյալները և դրանց հրապարակումը չէին կարող համահունչ լինել կայսրության բռնակալ քաղաքականությանը, որը ձգտում էր մեկ ազգի, մեկ կրոնի տիրապետության, երբեք չհրապարակելով հպատակ քրիստոնյաների իրական թիվը: Հետաքրքիր մի հոդված, որը ազգային փոքրամասնությունների իրական վիճակի բացահայտում, մեղադրանք է հնչում և զարմանալի է, որ այն տպագրվել է թուրքական պարբերականում²:

Արևմտահայության ներդրումը Օսմանյան կայսրությունում ներառել է տնտեսության բազմաթիվ ոլորտներ: Անկասկած Գ.Բամպուրճյանին զբաղեցրել է նաև կայսրության կյանքում հայերի տաղանդի բազմակողմանիությունը ցույց տալու հոգսը: Այս առումով նա բավարարվել է անգամ 1-2 էջանոց համառոտ հոդվածներով: Կարևորը՝ ասելիքն է եղել:

Ծագումով արաբկիրցի բնագետ, լեզվաբան **Արմենակ Բեդլյանի** (Պետևյան, 1884-1957)³ մասին հոդվածը պատմում է բուսաբանության և լեզվաբանության ասպարեզում նրա թողած գիտական ուշագրավ ժառանգության մասին: Նրա և՛ կրթական, և՛ աշխատանքային գործունեությունը կապված է եղել հիմնականում Եգիպտոսի հետ, որը Օսմանյան կայսրության մաս էր կազմում: Աշխատել է Կահիրեի բամբակամշակման ֆաբրիկայում որպես ինժեներ և փոխտնօրեն, 1920-ականներին ղեկավարել Գիզայի Գյուղատնտեսական նախարարության ուսումնասիրությունների կենտրոնը,

1 Stü` Uygur Kocabaşoğlu, Britanik Majesteleri`nin İstanbul Konsoloshanesi 1856-1871, 2004, 292s.

2 Tarih ve Toplum, 1995, N, 142, s.16-18.

3 Tarih ve Toplum, 1985, N, 13, s.65..

ղեկավարել բամբակի արտադրությունը: Արժանացել է «Նեղոսի» 5-րդ աստիճանի շքանշանի: Ուսանողական շրջանում իր կազմած հերթարհումի և կենդանիների հավաքածոյի հիման վրա 40 տարվա աշխատասիրությունից հետո հրատարակել է 1100 էջանոց և 3657 անուն ընդգրկող բույսերի անունների լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն նկարազարդ եզակի արժեքի բառարան¹: Թողել է նաև «Հայ բուսաշխարհ» հայերեն անտիպ գործը:

Քյոթահիացի Արթին Հինգոլլին (1780-1840)² մեկն է այն հեղինակներից, որը ֆրանսերենով ու գերմաներենով թուրքերենի դասագրքեր է հեղինակել, մեծ ծառայություններ մատուցել թուրքերենի զարգացմանը, Վիեննայում հրատարակել թուրքերեն լեզվին ու հայ մշակույթին նվիրված գրքեր: Նա կրթությունը ստացել էր Վենետիկի Մսիթարյանների մոտ, ապա՝ Վիեննայում քարգմանչի, թուրքերենի մասնագետի պաշտոններ վարել: Մի քանի լեզուներ տիրապետող Հինգոլլին հեղինակել է ֆրանսերեն-թուրքերեն բառարան, ֆրանսերենով թուրքերենի ուսուցման ձեռնարկ, գերմաներենով թուրքերենի դասագիրք է տպագրել Վիեննայում (1829): Կրկին Վիեննայում, 565թ. էջից բաղկացած ֆրանսերեն-թուրքերեն «Hazne-i Lugat» բառարանն է տպագրել (1831թ.): Հեղինակել է հայերեն-գերմաներեն-թուրքերեն և հայերեն-թուրքերեն-գերմաներեն բազմալեզու բառարաններ: Նրա դասագրքերն ու բառարանները չափազանց օգտակար են եղել գրական նոր թուրքերենի զարգացման, ինչպես նաև օտարներին թուրքերեն սովորեցնելու համար: Այսօր հայատառ թուրքերենով արտահայտ-

1 Armenag Bedevian, Illustradet Polyglottic Dictionary of Plant Names, Cairo, 1926, Նույն այս «Բառարանը» հայատառ թուրքերեն հրատարակվել է 1936թ. 1099էջ: Տես՝ Յասնիկ Ա. Ստեփանեան, Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1968), Ստամբուլ, 2005, հ.1648: Կ.Պոլսում Ն. Արթինյանը ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով տունների բառարան է հրատարակել(1908):

2 Tarih ve-Toplum, 1985, N, 16, s.8.

ված բառարանների թեման թուրքական համալսարաններում գիտնականների համար որպես գիտական թեզ պաշտպանելու նյութ է ծառայում: Ընդհանուր առմամբ բառարանագիտության մեջ հայերի մեծագույն ներդրումն անկարելի է ժխտել: Այն թուրքիայում տարբեր ասպարեզների զարգացման համար կարևոր միջնորդ է հանդիսացել: Նույնիսկ որոշ թուրք մտավորականների մասին իր հոդվածներում, նրանց մասին իր հիշողությունների հրապարակումներում, Գ.Բամպուքճյանը առիթն օգտագործում է կրկին ու կրկին անգամ նրբանկատորեն սրբագրելու թուրքական կողմի բազմաթիվ սխալները, անճշտությունները: Այդպիսիներից է Ռեշադ Էքրեմ Գոչուի (Reşad Ekrem Koçu) մասին հոդվածը¹:

Հայկական աղբյուրների կարևորությունը թուրքիայի պատմության ուսումնասիրման գործում այսօր արդեն կասկած չի հարուցում: Այս գործի երախտավորների՝ աղբյուրագետ պատմաբանների, բանասերների, թարգմանիչների ու հրատարակիչների մասին Գ.Բամպուքճյանը բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել: Դրանցից մեկն էլ մեր ժամանակակից **Հրանտ Տեր-Անդրեասյանն** է (1892-1978)²: Նա թարգմանել, ծանոթագրել, հրատարակության է պատրաստել Օսմանյան կայսրության պատմության համար մի քանի շատ կարևոր հայկական աղբյուրներ, ինչպես Եղիա Զյոմուրճյանի «Պատմութիւն Ստամպօլա» (1952), Ղ.Ինճիճյանի «Ստամպօլ» (1956), **Պրիգոր Ակներցու**, **Սիմեոն Լեհացու**, **Գ.Օղուլլուխյանի**, **Պետրոս դի Սարգիս Գիլանցու** պատմությունները, ժամանակագրությունները, թարգմանություններ կատարել ֆրանսերենից, անգլերենից, ռուսերենից (**Ժան Ռամո**, **Կնուտ Համսուն**, **Հանրի Դյուվերնուա**, **Իվան Տուրգենև**), հրատարակել Պոլսին վերաբերող բազմաթիվ գիտական հոդվածներ:

Յավոք սրտի հայկական համրագիտարանային գրականության մեջ բացակայում է **Թերզիբաշյան Գևորգի** (1859-1929)

1 Tarih ve Toplum, 1990, N, 83, s.49.

2 Tarih Dergisi, Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları, 1949, N, 1, s.95-118; N2, 1950, s. 401-438.

անունը: Թուրքական աղբյուրներում նա ներկայացվում է որպես Արևելքի դիվանային գրականության և մասնավորապես Ֆիզուլիի մասնագետ: Շնորհիվ Գ.Բամպուրճյանի հողվածների, մոռացության շղարշի մեջ չի մնացել այս անունը ևս¹: Տիրապետել է լատիներենին, իտալերենին, սանսկրիտին, ֆրանսերենին, անգլերենին, հոլանդերենին, հունարենին, պարսկերենին, և բնականաբար հայերենին և օսմաներենին: Այսպիսի կրթությամբ մարդը ծառայել է որպես քահանա Ադանայում, Հաճընում, Էրզրումում, Անկարայում, Պոլսում: «Սեն Ժոզեֆ» լիցեյի գրականության ուսուցչից մինչև Կ.Պոլսո հայ կաթոլիկների պատրիարքարանի գանձապետ, «Կաթողիկե Արձագանք» պարբերականի տնօրեն, գիտնական այս վարդապետը ընդարձակ ուսումնասիրություն է հրատարակել նվիրված 16դ. արևելյան միստիկ գրականության հսկաներից **Ֆիզուլիին**²: Ահա մի երևելի հայկական ներդրում: Կես արևելյան պոեզիայի ուսումնասիրության ասպարեզում:

Բացի Ֆիզուլիին նվիրված մի քանի կարևոր ուսումնասիրություններից (1928, 1929, 1950), Թերզիբաշյանը հեղինակել է լատիներենի քերականություններ, հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված «Հայերը և Կոնստանդինը» (1913) գործը, կրոնադավանաբանական երկեր:

1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 56, s.20-22

2 Tarih ve Toplum, 1988, N 56, s. 20-22. Ֆիզուլիի, նրա գրական ժառանգության, նրա դարաշրջանի մասին թողել է գրականագիտական, փիլիսոփայական, լեզվաբանական պատկերելի արժեք ունեցող մի հնգհատորյակ: Առաջինը նվիրված է Ֆիզուլիի գրականության փիլիսոփայական, միստիկ, սիրային և այլ գործերին: Առանձին գլուխ է նվիրված Ֆիզուլիի և Պետրարկայի գրական համեմատական դիմանկարներին: Աշխատության Գ. և Դ. հատորները հիմնականում կրոնադավանաբանական հայեցակետից արված մտորումներ են՝ նվիրված աստծուն, նրա մարդկությանը, փիլիսոփայական մտքերին: Ե մասը նվիրված է միստիկ սիրուն և հավելվածի մաս ունի: Այն Ֆիզուլիի մասին հավանաբար լավագույն ուսումնասիրություններից է, որը ցավոք սրտի գիտական շրջանառության մեջ շատ չենք գտնում:

Գ. Բամպուքճյանը առանձին հոդվածներ է նվիրել հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և տպագիր բառարաններին¹, որոնց դերն անգնահատելի է եղել մի երկրում, ուր արաբատառ օսմաներենը պարսկական քերականական բարդ սիստեմի պատճառով ոչ բոլորին է հասու եղել: Թուրք լուսավորիչները երազում էին նոր, գրական թուրքերենի մասին, որը գրագիտության, երկրում բարենորոգումների, եվրոպականացման ճանապարհին կարևորագույն դեր պիտի խաղար: Հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների լեզուն, եվրոպական գրականությունից կատարված թարգմանություններն ու պիեսների վերածված գործերը, աղապատացիաները դարձան այդ հեղափոխական շարժման հիմնական գործիքներն ու գլխավոր հիմքը: Հայատառ թուրքերեն թարգմանական հարուստ գրականությունը, որի մի մասն էր կազմում թատրոնի համար գրականությունը՝ հասկանալի էին ընթերցողներին, հանդիսատեսներին: Հայկական թատերախմբերի շուրջ հավաքված թուրք լուսավորիչ հեղինակները որքան էլ որ ձգտում էին, այնուամենայնիվ չէին կարողանում դուրս գալ օսմաներենի ազդեցությունից: Նրանց երկերը, որ այսօր առատորեն հրատարակվում են Թուրքիայում, թարգմանություններ են՝ թուրքերենից նոր թուրքերեն: Մինչդեռ հայ թարգմանիչների ու հեղինակների երկերը մինչ օրս էլ կարելի է դյուրությամբ հասկանալ: Այն արդյունք է հայ թարգմանիչների լեզվաբանական բացառիկ օժտվածության, բառակազմության նկատմամբ հատուկ տաղանդի: Եվ այս գործում մեծ դեր են խաղացել բառարանները, տարբեր ոլորտների մասնագիտական, բազմալեզու, անգամ ճանապարհորդական բառարանները, զրուցարանները, նամակների ու բազմապիսի գրությունների համար օրինակներ պարունակող հրատարակությունները:

Գևորգ վրդ. Թերզիբաշյանի կենսագրությանն անդրադառնալով, Գ.Բամպուքճյանը գրում է նաև, որ 1885թ. Վատիկանում 150 ուսանողների մեջ առաջինն է եղել, պարգևատրվել մեդալներով,

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 25, Տես նաև՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Լուզինյան քաղափորական տան հայ ժառանգները, Եր., 2016, էջ 37-50.

ստացել դոկտորի աստիճան: Հռոմի **Լեոն 13-րդ** պապը նրա մասին խոսելիս դիմել է՝ «Մա իմ հայն է» խոսքերով:

Սովորաբար իր հողվածների սկզբում Գ.Բամպուքճյանն ընթերցողներին է փոխանցում այս կամ այն թեմայով գրելու իր շարժառիթը: Հողվածների մեծ մասը տպագրվել են որևէ անձի կամ իրադարձության հոբելյանական տարեթվերի առթիվ: Դրանց մի կարևոր մասը պալատին կապված բարձրաստիճան հայերի մասին է, որոնք մաս են կազմել ամիրայական, փաշայական խավի, որևէ ոլորտի ղեկավար հանդիսացել: Այսպիսի լավագույն հողվածներից է ծագումով կեսարացի արքունի ճարտարապետ **Հովհաննես ամիրա Մերվերյանի** ծննդյան 200 ամյակին նվիրված հողվածը¹:

Հողվածների մեծ մասը նկարագարո՞ւ են եղել, նաև՝ ձոնվել հերթական մի անձի, հիմնականում իր ժամանակակից թուրք գրագետի կամ գրագիտուհու: Մի շարք հողվածներ հիշեցնում են Թուրքիո Հայոց պատրիարքների մասին, նկարագրում որոշ կարևոր դեպքեր, պալատի հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերությունների, նաև սուլթանների կողմից նրանց շնորհված պարգևների, ֆերմանների մասին²: Դրանց տեքստերը սովորաբար պատմական կարևոր աղբյուր ներկայացնող նյութեր են:

Քիչ չեն եղել Թուրքիայի այս կամ այն ոլորտում արևմտահայության և նրա առանձին ներկայացուցիչների ունեցած ներդրման մասին, երբեմն՝ հակահայ, խեղաթյուրումներ պարունակող և կամ էլ՝ որևէ ասպարեզի կամ անձի մասին հողվածները, որոնք տառապել են թերարժեքությամբ, աղբյուրներին տեղեկացված չլինելու միակողմանիությամբ և այլն: Բոլոր այս դեպքերում բարեխիղճ գիտնականն իր պարտքն էր համարում սրբագրել մտացածին կամ ակամա սխալները, թերությունները, կրկին ու կրկին ներկայացնելով հայկական աղբյուրների կարևորությունն ու եզակիությունն

1 Ünlü Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.46, s. 23-28.

2 Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyana Verilen Cülus Fermanı. Tarih ve Toplum, 1991, N, 88, s.37-40.

ապացուցող հսկա ցուցակներ: Ահա այդպիսի մի պատճառաբանություն էլ առիթ է հանդիսացել գրելու **Կեսարացի Չարդարյան ընտանիքի և Գևորգ Չարդարյանի** մասին¹: «Tarih ve Toplum» ամսագիրը որպես կանոն սկսվում է «100 տարի առաջ այս ամսին՝ օսմանյան տպագրության պատմությունից» և «Հայտարարություն և գովազդ» խորագրերով: Այն հիմնականում տարբեր պարբերականներից բերված պատառիկներ են, որ լույս են տեսել 1 դար առաջ: Չարդարյաններին նվիրված Գ.Բամպուրճյանի հոդվածը գրվել է ի պատասխան հերթական մի պատառիկի, որում **Հաջի Էմին** բեյի դաշնամուրային և բանաստեղծությունների հիման վրա գրված երգերի, եվրոպական նոտագրության, դրանց Չարդարյան հրատարակչատանը տպագրված լինելու մասին է: Գ.Բամպուրճյանը նյութը չիմացողներին ծանոթացնում է Չարդարյան փառավոր ընտանիքին ու օսմանյան տպագրության զարգացման սլափունքային մեջ նրանց ունեցած դերին: Հոդվածն այս գերդաստանի մի քանի հայտնի անդամների հրատարակչական բուռն գործունեության մասին է:

«Tarih ve Toplum» ամսագրի առաջին էջերը սովորաբար հատկացված են եղել մաս առանձին նամակների ու որոշ հոդվածների հակիրճ արձագանքներին: Այստեղ, սկզբնական էջերում շատ հաճախ են եղել Գ.Բամպուրճյանի հրապարակումները՝ ուղղումների, բացահայտումների, լրացումների տեսքով:

Թատրոնին նվիրված հոդվածներին Գ.Բամպուրճյանը միշտ իր արձագանքներն է ներկայացրել: Դրանց մի մասը եթե վերաբերվել են զուտ թատերական ներկայացումներին, առանձին ստեղծագործությունների, անգամ քայլերգերին ու երգերին, ապա մյուս մասը եղել է առանձին դերասան-դերասանուհիների մասին, թուրք թատրոնի ստեղծման մեջ նրանց ներդրումը նկարագրող կենսագրական նյութերով: Նրանց հետ կապված հետաքրքիր դրվագներին ծանոթացնելու, նրանց մասին ավելի մանրամասն իմանալու համար

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 34, s.17-19.

հողվածագիրը հայերեն և թուրքերեն մի շարք աղբյուրներ է մատնանշում: Այսպիսիներից է օրինակ, հայ-թուրք բեմերի պրինադոնաներ **Ռոզալի Պենյանի, Քնար Սվաճյանի** մասին ակնարկները: Երբեմն այսպիսի մի հողված գրվել է մի քանի մտացածին կամ հանիրավի սխալների ճշտումների համար: Մտացածին՝ քանզի որևէ անձի անվան մեկ տառը փոխելով այն հնարավոր է որպես թուրք ներկայացնել: Օրինակ, Գ.Բամպուքճյանն ուղղում է թուրք գիտնական Ուբիյինին, երբ նա որպես «Այլա Դյուզ» է ներկայացնում **Այդա Դյուզ** քարգմանչուհուն և նման շատ ու շատ «մանրուքներ»¹:

Բնականաբար եղել են ոլորտներ, թեմաներ, առանձին պատմական անձինք, որոնց նկատմամբ թուրքական պատմագրությունն առանձնակի զգայուն վերաբերմունք ու վերապահումներ է արձանագրել: Ճարտարապետության բնագավառում, օրինակ այդպիսի տաբու է եղել Միմար Սինանի հայկական ծագման շուրջ: Երաժշտության ասպարեզում ընդունելով հանդերձ թուրք երաժշտության մեջ լիմոնճյանական ձայնանիշերի ներդրման փաստը², շատ հիվանդագին վերաբերմունք է եղել թուրքերենով արտահայտված (հայատառ թուրքերենով գրի առնված) հայ աշուղների, թուրքական դասական երաժշտության տարբեր ասպարեզների հիմնադիր, կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաջյանի, իսկ թատրոնին նվիրված ուսումնասիրություններում՝ թուրք թատրոնի և դրամատուրգիայի հիմնադիրներից դերասանապետ Գյուլլի Հակոբի (Հակոբ Վարդուլյանի)³

1 Tarih ve Toplum, 1985, haziran, s. 2.

2 Պարզվում է, որ մինչև 20-րդ դարի վերջերը, որոշ մեղրեսներում շարունակել են ուսումնառությունն ու լիմոնճյանական ձայնանիշերի օգտագործումը՝ մերժելով օտար, խտրական մոտագրությունը:

3 Հակոբ Վարդուլյանի փառքն այնքան մեծ է եղել, որ բազմիցս փորձեր են կատարվել նրան թուրքացնելու ուղղությամբ՝ ընդհուպ նրան թուրքական գերեզմանոցում թաղելը: Իհարկե այս մտացածին պատմությանը զուցե նպաստել է Վարդուլյանի կյանքի վերջին շրջանում, 1884 թվականից պալատական թատրոնի ղեկավար լինելը Արդու Համիդ Բ սուլթանի (1842-1918) օրոք: Գառնիկ Ստեփանյանի համոզմամբ սուլթանական այս քայլը դերասանապետին ոչ թե գնահատելու, այլ նրան պատժելու համար է արվել: Այդ շրջանում, 1882թ. Վարդուլյանի թատրոնում մեծ

նկատմամբ: Նյութի սրությունը հասկանալի կլինի, եթե ասենք, որ որոշների թուրք լինելն ապացուցելու համար մերկայացվել է անգամ մրանց մահմեդականություն ընդունելու մտացածին պատմությունները: Որպես կանոն՝ նվազագույնի է հասցվել արևմտահայության ունեցած ներդրումը Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում և կամ ընդհանրապես այն զանց է առնվել, փոխադրվելով թուրքանպաստ պատմություններով:

Գ.Բախպուրճյանը տալիքեր առիթներով անդրադարձել է նաև Պոլսի հայ թատերախմբերին, թատրոնի մարդկանց: **Քևորգ Չոպանյանի** (1861-1944) ինքնակենսագրությունը տպագրել է նրա

հաջորդությամբ ընթանում էին թուրք լուսավորիչ հեղինակ Ահմեդ Միքիատի «Էօզդեմլեր» (Չերքեզ ազնվականներ) հերոսական դրաման: Ըստ պալատ ուղարկված լրտեսագրերի, այդ մերկայացումը կայսեր հպատակների միջև բռնամտություն էր՝ սերմանում: Թատրոնը փակելուց, պատժելուց ավելի սուրբանը հարմար է գտնում Վաղդուկյանին գրկել թատրոնից՝ նրան հրավիրելով պալատական թատրոն: Առաջարկություն, որը համազոր է եղել հրամանին: Ansiklopedik Sözlük թուրքական հանրագիտարանը գրում է, որ Վաղդուկյանը մահմեդականություն է ընդունել Յակուբ էֆենդի, Գյուլի Յադուպ անվամբ և մահացել: Այս անվանումը Գառնիկ Ստեփանյանը «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» մեջ գրում է, որ ոչինչ չի նշանակում, քանզի այն ընդամենը Հակոբ անվան թուրքական տառադարձումն է:

Տես՝ Ansiklopedik Sözlük, İst., 1967, N 11, s.813-814. Այս մասին մի անգամ չէ, որ գրվել է թուրքերի կողմից: Արևմտահայ թատրոնի պատմաբան Գառնիկ Ստեփանյանն իր «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» եռահատոր աշխատության մեջ մի շարք փաստարկներով հերքում է այն, անգամ չընդունելով մեծ դերասանապետի կողմից մահմեդականության առերես ընդունումը, համարելով այն ոչ հավաստի: Հակառակ փաստարկներից կարելի է համարել մահվանից առաջ հայ քահանա խոստովանահոր հետ հանդիպումը: Պոլսահայ մամուլն անդրադարձել է կայսրության տարածքում դավանափոխության յուրաքանչյուր դեպքի, ամենայն մանրամասնորեն մերկայացնելով փաստը: Այնպիսի հանրահայտ դեմքի, ինչպիսին եղել է մեծ դերասանապետը, նրա դավանափոխությունը չէր կարող լուրջան մատնվել հայկական պարբերականների կողմից և չքմեկահարվել թուրքական մամուլում: Տես՝ Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» (Եր., հ.2, 1962-75թթ.):

մահվան 50 ամյակի առիթով¹, ավստսելով, որ այս տաղանդավոր դերասանին քիչ են անդրադարձել թե՛ հայ, և թե՛ քուրք պարբերականները: Մինչդեռ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնում», հետո՝ **Մարտիրոս Մնակյանի** «Օսմանյան դրամատիկ»-ում, իսկ Օսմանյան Սահմանադրությունից հետո՝ Ֆելեկյան քույրերի թատերախմբում կատակերգու այս դերասանը վայելել է իր հանդիսականների ջերմ համակրանքը, կերտելով բազմաթիվ մեծ ու փոքր դերեր, իր իրական լուսման ներդնելով քուրքական թատրոնի զարգացման մեջ: 2-3 էջանոց այս կենսագրությունը հուզիչ պատմություն է աչքի ու քթի հիվանդություն ունեցող մի որբուկի մասին, որին հիվանդության պատճառով 14 տարեկանում հանել են դպրոցից, սադափագործ հորեղբայրների մոտ աշակերտելու տարել: Սադափի փոշին ավելի է վնասել նրա առողջությանը: Պատրիարքարանում ներքին խնդիրների պատասխանատու Տեր Սուքիասի մոտ օգնական են կարգել: Հազիվ 3 տարի ծառայելուց հետո 17 տարեկանում դառնում է Հակոբ Վարդովյանի թատերախմբի անդամ: Դա արդեն ողջ կյանքի համար էր: Կենսագրության մնացած մասը վերոհիշյալ երեք թատերախմբերում նրա ունեցած դերակատարություններին է վերաբերում: Օսմանյան սահմանադրությունից հետո, երբ հիմնադրվում էր քուրքական թատրոնը, հայ դերասաններին հեռացրին բեմից, թողնելով միայն որոշ հայտնի դերասանուհիների, քանզի այդժամ դեռ թրքուհին չէր համարձակվել բեմ ելնել: Չոպանյանը երախտագիտությամբ է հիշում, որ երբ իրեն ևս հանգստի կոչեցին, դերասան **Նաշիդ բեյը** (1886-1943) սիրված կատակերգուի ձեռքերը համբուրելով ճանապարհ դրեց: Պոլսում էլ անելիք չունեի և 1931-ին մեկնեց ԱՄՆ: Բիչ խաղաց: Մխիթարվում էր ամերիկյան ականավոր կինոռեժիսոր **Ռուբեն Մամուլյանի** մոտ՝ դերասանուհի **Վերժինե Մամուլյանի** հետ ունեցած իր բարեկամությամբ, սիրով մասնակցում նրա

1 Tarih ve Toplum, 1994, N, 125, s.43-44, Թատրոնի մարդկանց մասին հոդվածներում Գ.Բամպուրճյանի հիմնական աղբյուրը Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» գործն է (Եր., 1962-75թթ.):

կազմակերպած բարեգործական ներկայացում-հավաքներին:

Հարունակելով քատրոնի թեման, Գ.Բամպուքճյանը գրել է **Թագվոր Նալյանի** (1843-1876) մասին: Շնորհալի քարգմանիչը, որ Հակոբ Վարդուկյանի քատրոնի համար բազմաթիվ եվրոպական օպերետների լիբրետոտոներ է քարգմանել, տեղայնացրել, հայտնի է որպես Տիգրան Չուխաջյանի «Լերերիջի Հոր Հոր աղա»-ի լիբրետիստ և մի քանի սիրված զուգերգերի երաժշտության հեղինակ: Նրա թուրքերենով լիբրետոտոները բազմիցս տեղայնացվել են, փոփոխվել, մանավանդ ֆիլմերի նկարահանման առիթներով¹: Երաժշտական քատրոնի այս հրաշալի նմուշը մինչ օրս չի իջնում բեմերից և շարունակում է մնալ մասնագետների ուսումնասիրությունների շրջանակում: Թագվոր Նալյանը թուրքական օպերետի պատմության երախտավորներից է համարվում: Վերջին անգամ բեմ է բարձրացել Վարդուկյանի քատերախմբի «Լիոնի սուրհանդակը» պիեսում: Վայելել է Հակոբ Պարոնյանի մտերմությունը: Այդ տաղանդավոր երիտասարդը 35 տարեկանում հրաժեշտ է տվել կյանքին:

Թատրոնի մասին հաջորդ հոդվածը հայ և թուրք քատրոնների ամենահայտնի դերասանապետներից Մարտիրոս Մնակյանի (1837-1920) մահվան 50 ամյակի առթիվ է գրել²: Դերասանապետը 1854-1919թթ. բեմում գտնվելու 65 տարիների ընթացքում շուրջ 300

1 «Լերերիջի Հոր Հոր աղա» -ի 140 ամյակին է նվիրված (1875թ.) բուրք երաժշտագետ **Էֆդալ Սեվինջլի**ի ուսումնասիրությունը՝ Efdal Sevinçli, Leblebici Horhor Ağa Operetinin 140 Yıllık Serüveni (İst., 2016, 192+30 էջ): Հեղինակը սիրալիք էր եղել և մեզ գրքի մեկ օրինակ է նվիրել: Գրքում ի մի են բերված օպերետի տարբեր տարիների ներկայացումների լիբրետոտոները (հայատառ թուրքերենից ժամանակակից լատինատառ թուրքերենի վերածված), նոտաներ, ազդագրեր, լուսանկարներ: Առաջաբանում Էֆդալ Սեվինջլին իր երախտագիտությունն է հայտնում պոլսահայ դերասան և քատրոնի պատմաբան **Պողոս Չալգճըօղլու**ին գրքի հրատարակության գործում ցուցաբերած մեծ օգնության համար: Արժեքավոր այս աշխատությունը, բացի օպերետային մշակույթի մեջ կարևոր ներդրման, նաև՝ երախտագիտության տուրք է այն ստեղծողների հիշատակին:

2 Hayat Tarih Mecmuası, 1971, N, 11, s.32-34.

ղեր է խաղացել: Հողվածում հիշվում է այն մասին, որ 1890թ. Էդիր-
նեյում հյուրախաղերի ժամանակ նրան հայտնում են որդու՝ Արշա-
կի մահվան մասին: Նա չի թողնում, որ ներկայացումը տապալվի ու
ինքը՝ տապալված հոգով շարունակում է խաղալ: Նույնպիսի դեպք
է հիշվում մեծն Սիրանուշի հետ կապված: Հետաքրքիր է, որ այս
հողվածում որպես հիմնական նյութ Գ.Բամպուքճյանը ներկայաց-
նում է Մնակյանի ինքնակենսագրությունը: Սրանք հետաքրքիր
վավերագրեր են հայ և բուրք թատրոնի պատմության ուսումնասի-
րության համար:

Այն հողվածները, որոնք գրված են հանրագիտարանների հա-
մար, նրանց պատվերով՝ շատ փոքր ծավալի են՝ համարյա մեկ էջ:
Այդպիսին է հանրապետական շրջանում **Ասլանյան եղբայրների**
եռյակի մասին հողվածը, գրված «Ստամբուլի Հանրագիտարանի
համար»¹: Վահագն (ջութակահար), Վարուժան (դաշնակահար) և
Վարդան (մեներգիչ) Ասլանյանների տրիոն (1940թ.) եղել է Թուր-
քիայի սիրված երաժիշտական խմբերից: Նրանք **Գևորգ արք.**
Ասլանյանի թոռներն են: Մաս են կազմել Ստամբուլի «Զաղաքային
ռադիոյի» սիմֆոնիկ նվագախմբերի:

«**Քնար Հայկական**», «**Նուազ Օսմանեան**», «**Օսմանեան երաժշ-
տութիւն**» (օսմաներեն, հայերեն, ֆրանսերեն, հունարեն տիտղո-
սաբերքով) պարբերականները աննախընթաց նորություններ էին
Օսմանյան կայսրության մշակութային, երաժշտական կյանքում:
Նրանք մեծ ընդունելություն գտան հայկական և օսմանյան մթնո-
լորտում: Նրանցում տպագրվել են և՛ հրգեհոր, և՛ բուրքական ու հայ-
կական երգեր, նաև՝ հայ և օտար կոմպոզիտորների փոքր ստեղծա-
գործություններ, երգեր, քայլերգեր, վալս, պոլկա (Չուխաջյանից):
1875թ. **Նիկողոս Թաշճյանն** իր եղբոր հետ միասին հրատարակում
է «Նուազ Օսմանեան» կիսամյա թերթը: Նրա առաքելությունն
էր դաշնամուրի և այլ գործիքների համար դաշնավորել արևելյան
երաժշտության ընտրանի մոտիվները: Այն 10 համար է միայն ունե-

1 İstanbul Ansiklopedisi, c.2, İst., 1959, s. 1121-1122.

նում, որին և Գ.Բամպուքճյանը նվիրել է իր հերթական հոդվածը:¹

Գ.Բամպուքճյանը նախընտրելի է համարել հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների միջոցով անդրադառնալ այնպիսի նյութերի, որոնք իրենց հետ մասնորոշում են բերել Կայսրություն: Այդպիսիք շատ են: Իր մի հոդվածում Գ.Բամպուքճյանը հայատառ թուրքերեն «Խեյալ» երգիծաթերթի մասին է գրել:² Այն ունեցել է մասնաբաժանառ թուրքերեն (օսմաներեն) տարբերակ: Նորությունը հետևյալում էր. մախ՝ թուրքերենով առաջին երգիծաթերթ, երկրորդ՝ պարբերականներում սկիզբ է դրվում ծաղրանկարների, շարժերի ներմուծմանը, որը եվրոպական մամուլում արդեն կայուն սեղ էր գրավել: Այն բնականաբար զարկ պիտի տար մասնաբաժանառ ծաղրանկարչության զարգացմանը: Այս պարբերականի էջերում հանդես են գալիս առաջին ծաղրանկարիչները, եվրոպական և կայսրության քաղաքական դեմքերի նրանց շարժերը, կենցաղային թեմաներով ծաղրանկարներ: Հոդվածը հասնելով է ծաղրանկարներով: Օսմանյան մամուլի 100 ամյակին նվիրված հոդվածաշարերից հայտնի խմբագիր և թարգմանիչ **Երվանդ Թուլայանի** «Սեմուայի Ախպար» (1884-1907թթ.) օրաթերթին նվիրված հոդվածը իրերն իրենց տեղը դնող հերթական պատասխան է³ փաստերը խեղաթյուրել փորձողներին:

Գ.Բամպուքճյանի մեղմ բնավորության, իր ժամանակակիցների հետ բարի հարաբերությունների ապացույցներից կարելի է նկատել որևէ անվանի հայի հոբելյանական տարեթվի առթիվ գրած հոդվածի ձոնելը որևէ թուրք մտավորականի: Նա թուրք և պոլսեցի օտարազգի գիտնականների մասին ևս հանդես է եկել հոդվածներով, նրանց տարեդարձերի առթիվ, ներկայացրել նրանց գործունեությունը: Այդպիսի հեղինակներից է գերմանացի **Ռոբերտ Անհե-**

1 Tarih ve Toplum, 1990, N, 82, s.22-23.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 42, s.36-40. Տես՝ Յասմիկ Ստեփանեան, Հայատառ Թուրքերեն Գրքերի և Հայատառ Թուրքերեն Պարբերական Մամուլի Մատենագիտություն, Ստամբուլ, 2005, էջ 577, հ.38. Tarih ve Toplum, 1987, N 42, s.36-40.

3 Tarih ve Toplum, 1987, N, 46, s.2.

գերը¹, որի գոնե մեզ ծանոթ հոդվածները աչքի չեն ընկնում հայերի ու հայկական մշակույթի նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքով ու համակրանքով, եթե հակառակը չասենք: Նա գրել է Օսմանյան կայսրության հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում հայերի և նրանց ներքին տարածայնությունների, պայքարի մասին²: Ծայրահեղ թուրքամետ պոլսաբնակ հեղինակ է: Բամպուքճյանը պարբերաբար անդրադարձել է իր «սիրելի բարեկամի» հրատարակություններին, գրախոսականներով հանդես եկել նույն «Tarih ve Toplum» ամսագրի նոր գրքերին նվիրված բաժնում³:

Քառահատորյակի Գ հատորն ավարտվում է հրատարակչի ներքին կազմած հետևյալ հոդվածներով՝ **Ղևոնդ Ալիշանի** «Միսուան»-ի մասին⁴, **Ղ.Ինճնճյանի** առանձին ուսումնասիրությունների⁵, «Երզնկան ըստ» Ղուկաս Ինճիճյանի⁶, «Գալաթայի հրդեհի աշտարակն ըստ Ինճիճյանի», 1855թ. Բուրսայի երկրաշարժի⁷, Իզմիրի երկրաշարժային գոտու⁸, ի պատասխան Արարատ լեռան մասին մի հոդվածի⁹, ի պատասխան **Մխիթարյան** միաբանության դեմ գրված հերյուրանքների¹⁰:

Քառահատորյակի չորրորդ հատորը անվանվել է «Biyografileriyle Ermeniler» (Հայ կենսագրություններ): Հետաքրքիր է այս հատորի շապիկը: Սա նկարիչ **Ղ-միտրի Նալբանդյանի**

- 1 Tarih ve Toplum, 1988, N 57, s.57-58.
- 2 Robert Anhegger, Bir Hristiyan ve iki Ermenj. Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmalar, Tarih ve Toplum, 1987, N 47, s.17-20.
- 3 Tarih ve Toplum, 1988, N 57, s.185.
- 4 Hayat Tarih Mecmuası, 1973, N 1, s.75-79.
- 5 Tarih ve Toplum, 1986, N 26, s.61-62.
- 6 Tarih ve Toplum, 1993, N 114, s.43-47.
- 7 Tarih ve Toplum, 1986, N 6, s.22-25.
- 8 Tarih ve Toplum, 1989, N 70, s.51-52.
- 9 Tarih ve Toplum, 1987, N 37, s.23-24.
- 10 Tarih ve Toplum, 1985, s.311-315. Tarih ve Toplum, 1986, N 26 s.60-62. Tarih ve Toplum, 1986, N 28, s.46-47 և Tarih ve Toplum, 1986, N 33, s.2-3.

«Վերնատան» հայտնի նկարն է, ուր հայ մտավորականները մեկտեղված են դաշնամուրի առջև. նստած Կոմիտասի շուրջը: Միայն վերջին Դ հատորն է, որ կազմված չէ նախկինում տպագրված հոդվածներից:

Շուրջ 3500 կենսագրությունները հավաքվել են հիմնականում մատենագետի արխիվում առկա կենսագրական նյութերից: Հեղինակը նույնիսկ չի նախատեսել այն ներկայացնել որպես կենսագրական բառարան: Դրանց մի մասը ուսումնասիրությունների, տպագրված և անտիպ հոդվածների նյութեր են եղել: Մյուս մասը՝ եղել են հոդվածներին կից, տեքստերի վրա հավելագրված, նշումների ձևով: Կենսագրականների ահա այս երկու տեսակներից է կազմված վերջին հատորը՝ շնորհիվ հրատարակիչների ու խմբագրի տքնաջան աշխատանքի:

Մեկ էջից մինչև մեկ տող պարունակող այս կենսագրականները շատ օգտակար ծառայություն կարող են մատուցել: Իհարկե՝ այն վերջնական ստուգման, խմբագրման չի ենթարկվել և վիճելիմ շատ է այստեղ:

«Խմբագիրը, խղճամիտ ու գիտական բժախնդրութեամբ իրարմէ զատորոշած է երկու տեսակ կենսագրականները, առաջինը՝ լայնաշունչ ու հեղինակին կողմէ գրի առնուած իբր ամբողջական կենսագրութիւն, երկրորդը՝ միայն մեկ կամ երկու տողով, հեղինակին կողմէ գրուած որպէս սիւնակներու տակ ենթատեղեկութիւն: Առաջիկաները տպուած են մեծատառ, իսկ երկրորդները գրուած են մանրատառ: Այս կերպով հարգուած է հեղինակին գիտական վարկը, քանի որ ողբացեալ Բամպուքճեան անշուշտ երբեք չէր երեւակայած, թէ իր այդ ցիրուցան կենսագրական նօթերը օր մը պիտի կարենային մեկտեղուիլ որպէս կենսագրական բառարան», - գրում է Պոլսի «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրապետ, մեր ժամանակի մեծագույն մտավորականներից **Ռոբեր Հատտեճյանը**¹:

1 Գ. Լևոնյան, Հայ աշուղները և նրանց արվեստը, Ե., 1944, էջ 34: Տես նաև՝ Ամիրյան Խ.Պ., Սիրո քենան թուրքալեզու հայ աշուղների երգերում. («Արևելագիտության հարցեր» ԵՊՀ ժողովածուի 1-2 համարում, Եր.

Քառահատորյակի հրատարակիչ Օսման Բյոքերն իր առաջաբանում, գնահատելով թուրքական հանրագիտարաններին աշխատակցելու Գ. Բամպուքճյանի վաստակը, նշում է, որ նա որպես հայ է դասել նաև այն անձանց, որոնք, հայկական ծագում ունենալով հանդերձ, ավելի ուշ ընդունել են մահմեդականություն, ինչպես օրինակ քուրք իրականության ամենահայտնի անուններից մեկը՝ Միմար Մինանը¹: 450 էջերում տեղ են գտել նաև մի շարք հայտնի բանաստեղծներ, աշուղներ, որոնք թուրքերեն ծածկանուններ են ունեցել: Դրանցից են, օրինակ, «Նիհատի» անվան տակ՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք **Հակոբ Նալյանը** (1701-1764), 18-րդ դարի աշուղ **Կարապետ Դըրդանը**՝ հայտնի որպես «Քարաջաօղլան»: Կենսագրական հատորում օսմանցիների պաշտամունքի առարկա ճարտարապետը տեղ է գտել որպես «Սինան» կամ «Քոճա Սինան»:

Բռնի մահմեդականացվածների ազգային պատկանելության հարցը չի կարելի միակողմանի ընկալել: Առավել ևս, եթե այն հասուն մարդու ալլակրոն դառնալու ինքնուրույն որոշում չի եղել: Սա յուրաքանչյուրի համար առանձին քննարկելի որոշում է, մանավանդ որ այդ անձանց շատերի ազգային զգացողության պահպանումն արդեն խոսում է ի վնաս նրանց «թուրքականության»:

Դ հատորն արժեքավոր է նաև նրանով, որ գրքի վերջում տեղ է գտել Գ.Բամպուքճյանի հայերեն ուսումնասիրությունների, առանձին հոդվածների լատինատառ իայերեն ցանկը: Օսմանյան կայսրության պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող հարուստ նյութերը չափազանց հետաքրքիր են նաև հայ մշակույթով հետաքրքրվողների համար:

1983, էջ 230) և Ամիրյան Խ.Պ., Թուրքալեզու հայ աշուղներ, Օսմանյան Կայսրություն. 16-20-րդ դարեր, 1990, Օլնե-սու Բուս (Ֆրանսիա):

1 Tarih ve Toplum 1988, N 1, s.219-220. Այս նույն ամսագրում Միմար Մինանի արձատների որտեղից լինելու մասին է գրել նաև Հակոբ Սվալյանը. Seta Tarih ve Toplum 1985, N 7, s.41-43

Գևորգ Բամպուրճյանի հայերեն աշխատությունները¹

Պոլսո Շնորհք արք.Գալուստյան պատրիարքի պատվերով Գ.Բամպուրճյանը պետք է մենագրություններ պատրաստեր 17-18-րդ դարերի մեր ամենահայտնի հոգևոր գործիչների՝ **Հովհաննես Կոլոտ, Հակոբ Նալյան և Պողոս Կաղզվանցի** Կ.Պոլսո պատրիարքների մասին: Հովհաննես Կոլոտի և Հակոբ Նալյանի մասին ուսումնասիրությունները արժեքավոր մենագրություններ են: Այս աշխատություններում արտացոլվում է արևմտահայ իրականություն մերխուժած կաթոլիկական կրոնի, դրա դեմ ուղղված հայ ժողովրդի պայքարը, որ ղեկավարում էին Կ.Պոլսո պատրիարքները հայ գործարար սերուցքի և առաջադեմ մտավորականության հետ միասին: Հովհաննես Կոլոտի ստեղծած «Գրական-թարգմանական» դպրոցի, նրա ավանդույթները շարունակող Հակոբ Նալյանի գործունեությամբ են պայմանավորված եղել այդ շրջանի գրական ժառանգության կարևոր մաս կազմող հայատառ բուրքերեն ինքնուրույն և թարգմանական գործերը: Առեւելի փաստական նյութ է ամբարված այս մենագրություններում, որը մեր ժողովրդի պատմության շատ ու շատ անհայտ էջերի վրա լույս է սփռում, բազմաթիվ նոր մանրամասներ ի հայտ բերում: Փաստական հարստագույն նյութ, որը կարող է աղբյուր ծառայել մի քանի լուրջ ուսումնասիրությունների համար, մանավանդ, որ այս արժեքավոր նյութն ինքնին կհարստանա դրանց քննական մոտեցման արդյունքում: Այս աշխատությունների մեծագույն արժեքներից է Կ.Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի առաջնորդների, հոգևոր գործիչների և Մխիթարյան միաբանության հայրերի, մասնավորապես Մխիթար Սեբաստացու ու մյուսների միջև նամակագրական հարուստ նյութը, որը նոր էջ է հայ դավանաբանական իրականության մեջ՝ միջեկեղե-

1 Գևորգ Բամպուրճյանի թուրքերեն աշխատությունների քառահատորյակի հետմահու հրատարակության 4-րդ հատորում կազմողները փորձել են ի մի բերել նաև նրա հայերեն հոդվածների ցանկը լատինատառ հայերենով:

ցական հարաբերությունների արտացոլման տեսակետից: Ի տարբերություն մեզ հայտնի հասունյանական պայքարի շրջանի՝ Մխիթարյանների հետ այս կապը չափազանց հուզիչ է ու շատ հետևություններ ակնկալող, ի շահ մեր ժողովրդի տարբեր եկեղեցիների ու նրանց հովվապետների միջև հարաբերությունների լուսաբանման առումով: Համակրանքի այս զգացումների, գործունեության որոշ հարաբերակցության փաստը, որ ամփոփվել է նամակներում, մինչ օրս հիմնականում ի ցույց չի դրվել:

Համոզված ենք, որ Պոլսո պատրիարքարանի ձեռագիր նյութերը, արխիվը, որի մի մասը միայն հասցրեց ուսումնասիրել մատենագետ Բամպուրճյանը, մեր ժողովրդի, նրա եկեղեցական, դավանաբանական կյանքի, պատմության վերաբերյալ կարևորություններ կայացնող դեռ շատ հետաքրքիր աղբյուրներ են պարունակում, որոնք սպասում են ուսումնասիրողներին:

Գ.Բամպուրճյանը նպատակ ուներ գրել նաև Գրիգոր Շոթայակի պատրիարքի մասին, սակայն Պոլսո Կաղզվանցու և Գրիգոր Շոթայակի մասին աշխատությունները մնացին որպես չիրագործված երազներ:

Գ.Բամպուրճյանի հայերեն հրատարակություններն են՝

1. Ակնցի հին գերդաստաններ ու դեմքեր, Իսթ., 1956թ. (Թորոս Ազատյանի «Ակն»-ում):
2. «Շողակաթ»¹ տարեգիրքը, ուր 1970թ. սկսյալ համարյա բոլոր

¹ «Շողակաթ» կրոնաբարոյական, տրամաբանասիրական, գրական ամսագիր, պարբերագիրք, ապա՝ տարեգիրք (1970թ.), Թուրքիայի Հայոց պատրիարքության Սբ Խաչ Դպրեվանքի պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1952 թվականից, Ստամբուլում: Հրապարակում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և պատրիարքարանի պաշտոնական հաղորդագրությունները, ծանոթացնում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության առօրյային: Տպագրում է հայ պատմագիրների, մատենագիրների, տաղերգուների, համաշխարհային դասականների, արևմտահայ և հայ խորհրդային հեղինակների ստեղծագործություններ:

հողվածները պատկանում են Գ.Բամպուքճյանի գրչին:

3. Մատենագիտություն Հանրապետական Հիմնամեա Շրջանի Ստանապոլահայ գրքի (1923-1972)¹:
4. Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706-1764. կեանքը, գործերը եւ աշակերտները, Իսթ., 1981թ. 279 էջ:
5. Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ (1678-1741) եւ իր աշակերտները, Իսթ., 1984, 415 էջ:²
6. Պատմություն հրակիզման Կոստանդնուպոլս³:

Գ.Բամպուքճյանի գիտական գործունեությունը ուրույն դրոշմ է կրում: Այն հիմնականում կապված է մեր ժամանակների Պոլսոյ ամենապայծառ պատրիարքներից Շնորհք արք. Գալուստյանի գահակալության շրջանի հետ:

Շնորհք արք. Գալուստյանը Թուրքիոյ հայոց պատրիարքարանի ու նրա գլխավորական պատրիարքների, գիտության հովանավորների՝ Հովհաննէս Կոլոտի, Մաղաքիա Օրմանյանի գործի արժանավոր շարունակողն է եղել: Նրա գործունեության կարևոր ոլորտներից մեկը հայագիտական ուսումնասիրություններ հրատարակելու ծրագրերն են եղել: Նա 1961թ. «վերակենդանացրեց» **Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրյանի «Շողակաք»** գիտական մատենա-

1 «Շողակաք»- 1976-78թթ. համարներում:

2 Գ.Բամպուքճյանն է հեղինակել Պոլսոյ հայտնի պատրիարքների ու ակադեմիկոսներու որոշ մտավորականների հոբելյանական տարելիցների առթիւ Պատրիարքարանի նախատեսած հանդիսությանց փոքրածավալ, շքեղ հրատարակությունները: Դրանցից են Հովհաննէս Կոլոտին, Հակոբ Նալեանին նվիրված գրքույկները, ինչպէս նաև՝ «Պրոսպեկտ Յովհաննէս Տէրոյենց Սեմ Ստատրականի Յիշատակի Ոգեկոչում Մահուան Հարիւրամեակին 1801 առիթով 1888» (Իսթ.198860 էջ), «Յիշատակի Ոգեկոչում Տ.Ներսէս Վարժապետեան Ազգասէր Պատրիարքին Հայոց Թուրքիոյ իր Մահուան Հարիւրամեակին առթիւ» (Իսթ. 1985, 48 էջ): Այս հրատարակությունն արժեքավոր է նրանով, որ վերջին էջերում տեղադրված են Պատրիարքի մահվան առիթով Տիգրան Չոխաջյանի հեղինակած «Մահանուագ»-ի (Marche Funebre) Արամյան հրատարակչության կողմից տպագրության տիտղոսաբերքը (հայերեն եւ ֆրանսերեն) եւ նոտաները:

3 «Շողակաք»- 1991թ. համարում:

շարը (1952-58թթ.): Այն ստեղծվեց «հայագիտական, պատմաբանասիրական անտիպ գործերը լույս ընծայելու, նոր ուսումնասիրություններ հրատարակելու, հայ պատմաբանասիրությունը ճոխացնելու» նպատակով:

Ճակատագրի բոլոր դառնությունները ճաշակած գրասեր այս ստավորական այրը դույզն իսկ չարություն չունեցավ և միշտ ու ամենուր հավատք, առաքինություն, բարիք, լույս, հույս ու սեր էր ամփոփում իր անձի ու գործի մեջ, տարածելով այն իր շրջապատում: Նրա ուղղորդությամբ, պատվերով ու հովանավորությամբ են կատարվել գիտական մի շարք ուսումնասիրություններ, այդ թվում նաև Գ.Բամպուրճյանի կողմից: Շնորհք Պատրիարքի շրջանում Պոլիսը տոնում էր մեր անվանի եկեղեցական հայրերի, մասնավորապես գրական առատ հունձք ունեցած, մեր եկեղեցու և ժողովրդի կյանքում ճակատագրական դեր խաղացած պատրիարքների հոբելյանները, հրավիրում միջազգային գիտաժողովներ, հրատարակում հոբելյանական գրքույկներ և գիտական իրական արժեք ներկայացնող ուսումնասիրություններ: Վերջիններից են Գ.Բամպուրճյանի հեղինակած Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1678-1741) և Հակոբ Նալյան (1706-1764) Պոլսո Պատրիարքների 300 և 275 ամյակներին նվիրված հոբելյանական շքեղ գրքույկներն ու մենագրությունները, որոնք առաջին ընդարձակ ուսումնասիրություններն են ԺԸ դարի մեր մեծագույն մատենագրի ու աստվածաբանների մասին:

Երկու ուսումնասիրություններն էլ սկսում են Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա-ի ողջույնի և օրհնության գրություններով և Շնորհք պատրիարքի գիտական անաչառ, համառոտ առաջաբաններով:

1981թ. հրատարակված «Յակոբ Նալեան Պատրիարք (1706-1764), կեանքը, գործերը և աշակերտները» գիրքը բազմակողմանի ուսումնասիրություն է: Շնորհք Պատրիարքն իր առաջաբանում մեջբերում է Մաղաքիա Օրմանյանի տողերը. «Առանց վարաման կրնանք յայտարարել, թե Նալեան Կ.Պոլսոյ Պատրիարքա-

կան Աթոռին վրա **գրական արդիւնավորութեամբ և ուսումնական արժանիքով** ամենէն բարձր անձնավորութիւնը եղած է, ոչ միայն իւր հմտութեամբ եւ աշխատութեամբ, այլեւ ուսումը տարածելու համար քափած ջանքովը» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ.էջ 3037):

Իրապէս, ուսումնական գործին ուղղված ջանքերով, դասախոսությամբ ու մանավանդ իր կրթած աշակերտներով, գրական գործունեությամբ Հակոբ Նալյանը մեծագույն քափ է հաղորդել արևմտահայ վերածննդի շարժմանը, գրում է Շնորհք Պատրիարքն առաջաբանում:

Ալկնցի Հակոբ Նալյանի մասին գրքում ամենայն մանրամասնությամբ պատմվում է Նալյան վարդապետի, եպիսկոպոսի, Երուսաղեմի պատրիարքի, Պոլսո պատրիարքության, հիվանդության ու վախճանի մասին: Ոչ մի կարևոր հանգամանք այս գրքում չի շրջանցված՝ ծնունդից մինչև հուղարկավորություն, տապալանագրի տեքստը, բարեգործությունները, գրքերի հրատարակությունների մեկենասությունը, կնիքները, աշակերտները, 1746թ. տպագրված «Ոսկեփորիկ»-ի և 1762թ. Իզմիրում լույս տեսած **Եզնիկ Կողբացու «Գիրք ընդդիմութեանց»** (եղծ աղանդոց)գրքերի առաջաբանները, 1764թ. կտակագիրը¹:

Գրքին առանձին հետաքրքրություն են հաղորդում Նալյանի ժամանակակիցների, աշակերտների թողած գրությունները Նալյանի կյանքի առանձին կարևոր իրադարձությունների, թողած աստվածաբանական ու գրական ժառանգության մասին: Մատենագետը շնորհակալությամբ է անդրադառնում Նալյանի մասին գրած հեղինակներին, հողվածներին: Հիշատակությունների մաս են կազմում Նալյանի անունը պարունակող վիմագիր երեք արձանագրություններ, նորահայտ աղբյուրներ ու վավերագրեր, նրա մասին առանձին հետաքրքիր պատմությունների շարադրում, մամականի, Նալյան գերդաստանի այլ դեմքերի մասին: Հակոբ Նալյանը առանձ-

1. Երուսաղեմին նվիրած գույքերի մասին գրությունը Գ.Բամպուրճյանը հրատարակել է 1970թ. «Շողակաթ» տարեգրքում:

նացել է իր շինարարական գործունեությամբ: Նառլըզափուի և Բերայի հիվանդանոցների հիմնադրման մասին պատմելիս բերվում են գործին առնչվող կոնդակներ, շինարարությունը թույլատրող և հիվանդանոցները հայերին պատկանելու մասին սուլթանական հրովարտակաների, եպարքոսների, նամակաների, բարերարների, շինարարության մասին հնարավոր ամեն մի տեղեկություն, որոնք կարևոր մաս են կազմում արևմտահայոց պատմության: Անդրադարձ կա Նալյանի ժամանակ եղած կարևոր իրադարձություններին (1762թ. մեծ հրդեհին և այլն):

Որպես հավելված Գ.Բամպուքճյանը մի քանի չափազանց տարբեր, հետաքրքիր աղբյուրներ է ներկայացնում, որոնք արդեն աշխատանքի ավարտին էր գտել և որոնք տեքստում տեղ չէին գտել: Դրանցից մեկը Օսմանյան կայսրությունում հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ պալատի կիրառած հետևողական քաղաքականության հերթական ապացույցներից է: Այն է՝ երբ մի ժողովրդի թշնամացնում էին մյուսի նկատմամբ, որպեսզի վերջիններս չկարողանային համախմբվել պալատի դեմ: Այդ միջոցներից էր մի ժողովրդի եկեղեցին մյուսին տալը: Հաճախ այս քայլն օգտագործվել է հայերի և հույների նկատմամբ՝ երկարատև թշնամանք սերմանելով կողմերի միջև¹: Հավելվածում հեղինակը աղբյուրագիտական բազմաթիվ ճշգրտումներ է անում, համեմատելով մի շարք ծանոթ ու մինչ այդ անծանոթ աղբյուրներ:

Հսկողը Նալյանն աստվածաբանական երկերի² կողքին տպագիր ու անտիպ հայերեն ու հայատառ թուրքերեն սքանչելի տաղերի, ուտանավորների, քառյակների հեղինակ է: Չեռագիր երգարան-

1 Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706-1764. կեանքը, գործերը եւ աշակերները, Իսթ., 1981թ. էջ 160:

2 «Գիրք կոչեցեալ Ձէն Հոգեւոր»-ն ունեցել 6 տպագրություն և ծառայել նաև որպես դասագիրք: Երեք մասից բաղկացած երկի Բ և Գ մասերը հայատառ թուրքերեն են: Տես՝ մեր «Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն», Ստամբուլ, 2005, N 8, 29, 103, 212, 371, 1029.

ներում նրա ստեղծագործությունները գրի են առնված հիմնականում «Նիհատի» ծածկանվան ներքո: Երանի մի օր լույս ընծայվի այս սքեմավոր տաղերգուի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն չափածո ստեղծագործությունների գիտական հրատարակությունը:

Հակոբ Նալյանի միասին գրքի վերջում տրվում է ամենայն բժախնդրությամբ կազմված հայկական և օտար աղբյուրների մատենագիտությունը, անձնանունների և տեղանունների, հեղինակի հայերեն և թուրքերեն աշխատությունների ցանկերը:

Երկրորդ մենագրությունը նվիրված է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքին (1678-1741) Թուրքիայի հայ պատրիարքներից ամենամեծ, ամենապայծառ դեմքին, որը արևմտահայության զարթոնքի ռահվիրան եղավ: Նա կատարելության մոտ անձ է եղել մի երկրում, ուր 115 տարվա մեջ (1600-1712թթ.) պատրիարքական Աթոռ են բարձրացել 55 դեմքեր՝ շուրջ 60-70 անգամ, ընդամենը 2-3 տարի միայն պատրիարքություն անելով: Պոլսի գրավումից հետո 1461թ. Հայոց պատրիարքական աթոռի հիմնադրման փաստը մեր ժողովրդի համար նշանակալի հանգրվաններից է եղել: Անշուշտ, առաջին 250 տարիները, որքան էլ որ կարևոր, սակայն այնքան էլ դրական ու լուսավոր չեն եղել արևմտահայոց հոգևոր ու մշակութային կյանքում: Հետագայում միայն, շնորհիվ Հովհաննես Կոլոտ, Հակոբ Նալյան, Շղթայակիր պատրիարքների ամրապնդվեցին ու անկումից փրկվեցին Պոլսո և Երուսաղեմի պատրիարքությունները, դրանով իսկ գորացնելով 1441թ. Կիլիկիայից Էջմիածին տեղափոխված Հայրապետական Աթոռը:

Հովհաննես Կոլոտի շրջանը բարդագույններից է եղել արևմտահայոց համար: Օսմանյան կայսրությունը սկսել էին ողողել եվրոպական տերությունների ու Հռոմի միսիոներները, ծրագրելով Կայսրության մասնատումը միմյանց միջև: «Արևելյան» հարցի իրականացման ջատագովներ էին մույն այդ երկրների դեսպանատները, երկրով մեկ տարածված հյուպատոսական կորպուսները: Նրանք Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա հպատակների միջոցով

կաթոլիկության տարածման գլխավոր ուժերն ու միսիոներների հովանավորներն էին: Դեսպաններից մինչև պալատական բժիշկ և հարեմի ուսուցիչներ, նրանք իրենց ազդեցությունն էին տարածել անգամ պալատում, փաշայական ազդեցիկ շրջանակներում: Իսկ կաթոլիկական տարբեր ուխտերի կողմից հիմնադրվող եկեղեցիները արևմտահայ մթնոլորտում վերածվում էին առաքելական կրոնի և կաթոլիկության միջև սուր պայքարի կենտրոնների: Յավոք սրտի պոլսահայության սերուցքը հանդիսացող ամիրայական ու փաշայական շրջանակները, որ եվրոպական առաջադիմական գաղափարների ու կրթության գնահատողներ էին, դյուրությամբ հակվում են դեպի կաթոլիկություն, արևմտահայության ապագան կապելով եվրոպական զարգացման հետ: Ավելի ուշ նրանք հասկանում են այս քաղաքականության հայաջինջ, մեր ժողովրդին մասնատող, միմյանց դեմ լարող, կործանարար հետևանքները:

Ահա այս բարդագույն շրջանում է Աբոռ բարձրանում Հովհաննես Կոլոտը: Մինչ այդ մեր եկեղեցին անընդհատ կորուստների շղթա է գրանցել: Ամենախոսուն օրինակներից է կաթոլիկների դեմ սուր ու անհանդուրժող պայքար հայտարարած Ավետիք Եվդոկացի (գահակալել է 1702-03թթ., 1704-06թթ.) Պոլսո պատրիարքի ճակատագիր: Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի մասնակցությամբ նրան առևանգել են, բանտարկել Բաստիլում, մահկանացուն կնքել է Փարիզում: Ֆրանսիական գրականության մեջ նա հայտնի է որպես «երկաթե դիմակով մարդ»: Այս օրինակը ևս ազդել է Հ.Կոլոտի տանելիք քաղաքականության վրա: Այն եղել է չափազանց զգույշ, հեռատես, իմաստուն, պատրաստ ֆրանսիական կողմի հետ բանակցությունների, անգամ համատեղ եկեղեցական արարողությունների, թեև գերծ չի մնացել ծայրահեղ քայլերից, պալատին բողոքներ ուղղելուց: Կաթոլիկ հայերը մեր եկեղեցիներ հաճախելու և չհաճախողները գանակոծության ու թիապարտության դատապարտելու դիմումը մեկն էր Յբլդըզ ուղարկված այդ բողոքներից:

Կոլոտը մեր եկեղեցու և գրականության պատմության մեջ մնացել է ավելի իր մշակութային հուժկու գործունեությամբ¹: Նրան տրվել է «ոսկեբերան», «վեհալույս տեր» անունները: Հովհաննես Կոլոտն իր գահակալության սկզբնական շրջանում (1715-1739թթ.) հիմնադրել է Սկյուտարի հռչակավոր «Դասատունը» (1715թ.): Մեծ թվով աշակերտներ էին սովորում այնտեղ, որոնց մի մասը մեր մշակութին նվիրված մտավորականներ դարձան (23-24 հոգի): Այստեղ է, որ հիմնադրվեց պոլսահայ գրական դպրոցն իր թարգմանչական մշակույթով՝ մեկնողական, կրոնադավանաբանական, փիլիսոփայական, գիտական ուղղվածությամբ: Այն Ոսկեդարի ու Արծաթեդարից հետո մեր երրորդ թարգմանական դպրոցն է: Կոլոտ սյաուրիարքի շրջանում թարգմանվեցին, հրատարակվեցին բազմաթիվ գրքեր, հոգևոր կենտրոնները ողողվեցին բազմահատոր գրքերով ու դասագրքերով: Նույն այլ կենտրոններից բերվեցին հազվագյուտ ձեռագրեր, որոնք ընդօրինակվում էին բազմաթիվ օրինակներով, փրկելով մեր մատենագրության թանկագին ու հազվագյուտ զանձերը: Այն հիմք դարձավ Հովհաննես Կոլոտի հիմնադրած Մատենադարանի, որի մեկենասներն էին Պոլսո և վենետիկյան պոլսահայ ամիրաները:

Գ.Բամպուքճյանի ուսումնասիրությունը մանրամասն արձանագրումն է վերոհիշյալի: Գիրքն արժևորում են բազմաթիվ փաստաթղթերը, կոնդակները, ֆերմանները, Կոլոտի նկարը, ձեռագիրը, կնիքը և այլ հետաքրքիր մանրամասների շարադրանքները: Կարևոր է Կոլոտ-Մխիթար Սեբաստացի հարաբերությունների մասին հատվածները: Սա մնան է երկսայր սրի: Մի կողմից՝ ավանդական կրոնը կաթոլիկությամբ փոխարինած մի «ուխադրուժ», որը նույն Կոլոտի բողոքների շրջանակում հետապնդվել է և հավանական է ողբերգական վախճան կարող էր ունենալ, եթե... Ուսումնասիրությունը պարզում է Հովհաննես Կոլոտի վեհանձն վարվելակերպը Մխիթարյան միաբա-

1 1978թ. Պոլսում, Սփյուռքում և ս.Էջմիածնում տոնվել է Հովհաննես Կոլոտի ծննդյան 300 ամյակը:

նության ապագա հիմնադրի նկատմամբ: Հովհաննես Կոլոտը գաղտնի աջակցել է, որ Մխիթար Սեբաստացին փրկվի հետապնդումներից և օգնել է նրան, որպեսզի թողնի կայսրության սահմանները: Նրանց գաղտնի նամակագրության որոշ հատվածներ մեր ժողովրդի ապագային իրենց ողջ կյանքը նվիրաբերելու պատրաստ այս երկու իրաւամբ աշխատողները կարողացել են գնահատել մեկմեկու, խորանալ դիմացինի էության, նպատակների ու ծրագրերի մեջ: Նպատակը նույնն է եղել՝ մեր ժողովրդի փրկությունը: Նրան հասնելու ուղիներն են եղել տարբեր: Այսօր կարող ենք ասել, որ երկու հսկա մտավորականներն էլ ազնիվ ու ճշմարիտ են եղել իրենց երազանքների իրականացման առումով: Հետագայում Մխիթարյան միաբանության հարաբերությունները Պոլսի հետ ավելի բացահայտ ու փոխադարձ են եղել: Եվ այն եղել է ի շահ մեր ժողովրդի:

Բամպուրճյանը առիթը բաց չի թողել և թուրքերենով հանդես է եկել Մխիթարյաններին ու նրանց գործունեությունը, վաստակը չարախօսող թուրք լրագրողների, գիտնականների դեմ:

Հովհաննես Կոլոտի և Հակոբ Նալյանի մասին երկու գրքերը կարևոր ներդրում են մեր եկեղեցու և մշակույթի ուսումնասիրման առումով: Պոլսո այս երկու պատրիարքներն իրեն տեղն են գտել նաև ֆրանսիական համրագիտարանային և պատմագիտական բառարաններում¹:

Մենագրությունները, ինչպես նաև առանձին ուսումնասիրություններ, հայերեն կամ թուրքերեն հոդվածներ, նաև բամպուրճյանական երախտագիտության զգացումների արտահայտություններ են՝ ուղղված առանձին մտավորականների, հաստատությունների, ինչպես Մխիթարյան վանքերի վարդապետներին, երևանյան Մատենադարանին և այլոց: Նրանք օգնել են հեղինակին ուսումնասիրությունների համար պակասող և Պոլսում գոյություն չունեցող աղբյուրներ հայթայթելու խնդրում:

1 Heofer Jean-Chrétien-Ferdinand (1811-1878), Nouvelle Biographie Général. Paris, 1857, t.21, col. 124-125; t.37, col. 146-147. Feller François Xavier de 1735-1802, Dictionnaire Historique, Paris, 1835, t. 15, p. 21-22.

Գ.Բամպուբճյանի գիտական հրատարակության պատրաստած աղբյուրագիտական արժեքների բվում են՝

1. Երեմիա Չելեպի-Քեօմիրճեան, «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ (1660 թ.)» երկը ծանոթագրություններով հանդերձ (Շողակաթ, Իսթ., 1991, 184 էջ):

2. Միքայել ա. քինյ. Երամեան, «Պատմութիւն Արմաշու» (Երևան, 1991, 70 էջ)

Նա խմբագրել և հրատարակության է պատրաստել մահ **Տրդատ քին. Ուղուրեանի** «Պատմութիւն Կիւլպէնկեան գերդաստանի» երկը: Այս նշանավոր գերդաստանի մասին անտիպ, մեքենագրված 127 էջերի լուսապատճենի մեկ օրինակը գտնվում է Գ.Բամպուբճյանի արխիվում և մյուս օրինակը՝ Լիսաբոնում, Գյուլբենկյան հիմնարկում: Այս ուսումնասիրությունը հրատարակվել է հետմահու (Անթիլիաս, 2006)¹:

Տաղարանները ժողովրդական ստեղծագործության ու առանձին անհատ ստեղծագործողների մի անպիսի փունջ է, որն անհատում ուսումնասիրությունների, տաղարանների հրատարակման, նորանոր բացահայտումների, նոր արժեքորումների է ակնկալում: Հայատառ թուրքերեն տաղարաններն արժեքավոր են նրանով, որ նրանց շնորհիվ կարող ենք վերականգնել մի քանի հարյուրամյակներ Արևելքում շրջած բազմազգ աշուղների ինքնուրույն տաղերը, ճշտել նրանց անձերը, հետևել այս մշակույթի զարգացման ընթացքին՝ ունենալով ոչ միայն երգերի բառերը, հեղինակների անունները, այլև արևելյան եղանակների, ռիթմիկայի ընդհանուր պատկերը²: Հայտնի է, որ միայն 17-19-րդ դդ. ավելի քան 500 հայ աշուղներ

1 «Ալլու» օրաթերթին տված մի հարցազրույցի ժամանակ (27.09.1996թ., հայերեն հավելված, էջ 1) արդեն հիվանդ Գ.Բամպուբճյանը ցավով խոստովանում է, որ Լիսաբոն ուղարկած այս գործը «չհրատարակեցին եւ չուզեցին ալ հրատարակուի...»:

2 Տես՝ Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 197, 201-215 (Նոր ձեռագրերի հավաքածու): Երկու ձեռագիր ժողովածուներ պարունակում են 19-րդ դ. թուրք հեղինակների երգեր՝ հայատառ թուրքերեն բառերով, փնոնճյանական և խտալական նոտագրությամբ:

ստեղծագործել են միաժամանակ հայերեն եւ թուրքերեն լեզուներով¹: Հայատառ թուրքերեն տաղարաններում և առանձին ժողովածուներում տեղ գտած մեծ ժողովրդականություն վայելած, սիրված տաղերը դրա լավագույն արտահայտություններն են:

Գ.Բամպուքճյանը հայերեն և թուրքերեն լեզուներով թողել է մի շարք անտիպ, իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով հրատարակության պատրաստ գործեր, մասնավորապես հայերեն լեզվով: Պատմագիտական որոշակի արժեք ներկայացնող ուսումնասիրությունների մի մասը հակիրճ հոդվածների տեսքով նախապես հրատարակվել են թուրքական հանրագիտարաններում և պարբերականներում:

Անավարտ գործեր²

1. Տապանագիրք Սկյուտարի հայոց գերեզմանատան (314 էջ):
2. Յուցակ Պալրքլըի հայոց գերեզմանատան հին և կարևոր տապանագիրքերու:
3. Յուցակ Էտիրմեզափուի հայոց գերեզմանատան հին և կարևոր տապանագիրքերու:
4. Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրթագյուղի Ս.Աստուածածին եկեղեցույ (271 էջ):
5. Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Պալատու Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցույ (227 էջ):

1 Ստամբուլի «Մարմարա» օրսերքը (9.01.2018 թ.) տեղեկացնում է, որ լույս է տեսել «Մարմարա» երաժշտական միության նախագահ **Ահմեդ Ֆեվզի Յոքերի** (Ahmet Fevzi Yoker) Müzikimize renk katanlar 150 էջանոց գիրքը, հրատարակված MC հրատարակչության կողմից, թուրքական երաժշտությանը ծառայած հայ վարպետների մասին: Բազմաթիվ հայտնի անունների թվում է Կոմիտաս վարդապետը: Գրքի հեղինակն այն հարստացրել է որոշ երգերի նոտաներով:

2 Բամպուքճյանը առիթի դեպքում տարբերում է իր երկերի անավարտ և անտիպ լինելը, ներկայացնելով դրանք առանձին առանձին: Մենք նախընտրել ենք այն ներկայացնել միասին:

6. Քաղվածքներ պոլսահայ եկեղեցիներու մկրտությանց և ննջեցելոց ցուցակների:
7. Յուցակ Պոլսի հայկական եկեղեցիներում եղած հնստիպ գրքերի:
8. Մատենագիտութիւն Հանրապետական շրջանի ստամբուլահայ մամուլի:
9. Կեսարացի Ջարդարեան գերդաստանը:
10. Ուսումնասիրութիւն Օսմանեան արքունիքի հայ սեղանալորական դասի՝ «Սարաֆլար Բէքիւտասը» պաշտոնում գտնվածների մասին:
11. Պատմութիւն Կարագլոյան գերդաստանի:
12. Սարգիս Գարագոչի մասին:
13. Հարութիւն արք. Պալատեցու (1705°-1752) մասին:
14. Արաքլիբցի Մարտիրոս Ա. Սարկավագ, 1743-1813թթ.:
15. Ջամբայեան կամ Դուրեան գերդաստանի պատմութիւնը:
16. Գևորգ Փափագեան ամիրայի կենսագրութիւնը:
17. Պրոֆ.Գրիգոր Զոյմորճեանի կենսագրութիւնը:
18. Հայագգի կարեւոր դէմքերու համառոտ կենսագրականներ (այբբենական կարգով դասավորված):
19. Գէորգապատում (Գևորգ անունը կրող նշանավոր անձանց կենսագրությունները):
20. Մատենագիտութիւն Հանրապետական շրջանի հայ տպագրութեան:
21. Ուսումնասիրութիւն Պոլսո խաների մասին¹:
22. Պատմութիւն Սկիւտարի Ս.Կարապետ եկեղեցւոյ:

1 Խաների-իջևանատների, մասնավորապես Պոլսո խաների մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան, այդ թվում հայ հեղինակների: Տարբեր ժամանակներում տարբեր հեղինակներ ներկայացրել են դրանց ցուցակները: Գ.Բանդուքճյանը իր 3 էջանոց հոդվածում ևս ներկայացնում է մի ցուցակ, որը կազմված է 56 խաներից. Sten' Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1979, N, 11, s. 74-76. Հինգ տարի անց, խաներին նվիրված իր հաջորդ հոդվածում նա այդ թիվը հասցնում է 196-ի: Sten' Tarih ve Toplum, 1994, N, 128, s. 124-130.

23. Անդրեաս արք. Գաղատիացի, «Օրագրութիւն» գործի մասին¹:
24. Դուկաս Ինճիճեան, «*Ամառանոց Բիզանդեան*»-ի թուրքերեն թարգմանությունը ծանոթագրություններով հանդերձ:
25. Արշալույսի շողեր (86 էջ, արձակ և չափածո գործեր), 1943-1960թթ.:
26. Օնա Տաիր Հաթըրալարըմ (հուշագրություն թուրքերեն լեզվով), 1948, 130 էջ.:
27. Աբրահամ Անկյուրացիի «Պոլսո գրավման ողբը» (թարգմանություն և ծանոթագրություն), 1955թ. 25 էջ.:

Գ.Բամպուքճյանի հայալեզու տպագիր ու անտիպ գործերի մեծ մասի ցուցակը պարտական ենք Կարո Աբրահամյանի աշխատասիրությանը²: Հայերեն աշխատասիրությունների ցանկը, «Մարմարա»-ի կարծիքով կարող է լրացվել³ հետագա ուսումնասիրողների կողմից:

Ամենայն խնամքով կազմված այս ցուցակում գտնում ենք Գ.Բամպուքճյանի աշխատակցած պարբերականների, հանրագիտարանների ու դրանցում տպագրված հոդվածների անվերջանալի ցանկը⁴:

Այնուս, որ Գ.Բամպուքճյանի անտիպ գործերի ցանկը ևս բավականին մեծ է⁵:

¹ Այս ուսումնասիրությունը Գ.Բամպուքճյանն ուղարկել է Գարեգին Ա վեհափառին, Անթիլիասում, «Հասկ» հանդեսում տպագրելու համար (Կարո Աբրահամյանին ուղղված նամակից՝ 4.11.1993: Այդ տարիների հանդեսում ուսումնասիրությունը մենք չգտանք):

² Tarih ve Toplum. 1997, N,7, s.4-8.

³ Մարմարա, Իսթ. 24.09. 2003, էջ 4:

⁴ Տես՝ Քառահատորյակի Դ հատորի 391-430 էջերը:

⁵ «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գեորգ Բամպուքճեան» հոդվածում Կարո Աբրահամյանը գրում է, որ 193 հայերեն և 104 թուրքերեն հոդվածներ է գտել հայկական և թուրքական մամուլում. «Հասկ», Անթիլիաս, 1995-96թթ., էջ 666):

Գ.Բամպուքճյանն իր հայերեն հոդվածները սովորաբար ստորագրել է իր իսկական անունով՝ **Գեորգ Բամպուքճյան**։ Թուրքերեն հոդվածները ստորագրել է՝ **Kevork Pamukciyan**։ Նաև՝ **Գիմ-Մեն-Բեն, Գ.Մ.Բ.**։ Օգտագործել է **Գեորգ Մրայոն, Գ.Մրայոն, Գ.Արգէոս, Խարազան** գրչանունները։

Քառահատորյակի վերջին հատորն ավարտվում է «Գ.Բամպուքճյան աղբյուրագետի» օգտագործած հայալեզու եւ հայատառ բուրքերեն գրականության ցանկով։ Դրանք հայկական պարբերականներ եւ, տարեգրքեր, հանրագիտարաններ, գրքեր՝ որոնք այնքան օգնել են հեղինակին տարիների իր ուսումնասիրությունների ընթացքում։ Հայերեն պարբերականների էջերում Գ.Բամպուքճյանն անպայման իր վերաբերմունքն է արտահայտել հայ և հայատառ բուրքերեն գրականության մասին բուրք գիտնականների ուսումնասիրությունների, առանձին հրատարակությունների նկատմամբ։ Այսպիսով, հայախոս ընթերցողն էլ իր հերթին տեղեկացվում էր այն ուշադրության ու հետաքրքրության արդյունքներին, որ ունեին բուրք գիտնականները հայկական մշակույթի վերաբերյալ՝ կողմնակալ թե՞ ագնիվ¹։ Թվում է, թե հրատարակիչները ավելի շատ նկատի են ունեցել այն հանգամանքը, որ այս ցուցակը առաջնորդող կլինի այսօրյա հայ, բուրք ուսումնասիրողների, երկու ժողովուրդների մշակութային կապերի, դրանցով հետաքրքրվողների համար։

Քառահատորյակի յուրաքանչյուր հատոր անմիջապես բարեխղճորեն արժանացել է Պոլսի «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրապետ, մեծ գրագետ Ռոբեր Հատտենճյանի ընդարձակ ու վերլուծական անդրադարձին։

1 Գ.Բամպուքճյան, Հայաստառ բուրքերեն պատմութեան մասին կարեւոր յօդուած մը. «Մարմարա» օրաթերթ, Ստամբուլ, 1984, 19 ապրիլ, էջ 2։ Այն բուրք գիտնական Սաքի Բոզի խմբագրած «Halk Kültür» բանասիրական ու ազգագրական եռամսյա հանդեսի առաջին համարում տպագրված Թուրգութ Բուրի «Հայատառ բուրքերեն ժողովրդական գրքեր» ուսումնասիրությանն է վերաբերում (69-79 էջերում)։

Գ.Բամպուրճյանը մեզ ուղղված մի նամակում (22.01.1992) ուրախությամբ հայտնում է, որ Սրբազան Պատրիարքի ցանկությամբ՝ վերսկսվելու է «Շողակաթ» հանդեսի հրատարակությունը և իրեն էլ հանձնարարված է յուրաքանչյուր համարի համար երկարաշունչ հոդվածներ գրել: Ա եռամսյայի համարում նա տպագրել է «Թագուոր վարժապետ Ասլանեան»-ին նվիրված հոդված, իսկ երկրորդ համարում՝ «Տաղասաց Յովհաննես Կարբեցու՝ 1604թ. կովկասահայոց բռնագաղթի մասին» ընդարձակ հոդվածը: Գ.Բամպուրճյանը հաջորդ համարում երկար աշխատություն է հրատարակել մինչ այդ համարյա անժամոք մնացած **Հակոբ Պարոնյանի** «Խիկարի տարեցոյցի» ամբողջական բնագրի շուրջ:

Գ.Բամպուրճյանը բարեբախտաբար աշխատակցել է Հայաստանի և սփյուռքի շատ հայագիր պարբերականների:

Գ.Բամպուրճյանի ուսումնասիրությունների մի մասը տեղ են գտել Մխիթարյանների վիեննական և վենետիկյան պարբերականների էջերում: Դրանցից է «Բազմավեպ»ի 150- ամյա հոբելյանին **Մարտիրոս պատրիարք Ղրիմեցուն** նվիրված նրա հոդվածը (1995թ.):

Իրապես, հայ անվանիների կամ՝ ընդհանրապես արևմտահայության կյանքի տարբեր ոլորտների ու ժամանակների նշանավոր այրերի գործունեության ուսումնասիրությունը եղել է այս համետագույն մատենագետի նախասիրած թեմաներից: Ժամանակ առ ժամանակ նա այս կենսագրականները հրատարակել է թուրքական գիտական և հանրամատչելի պարբերականներում, թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններին սնելով հայկական նյութով¹: Նա սիրով համագործակցել է և իր որոշիչ ներդրումն է ունեցել օսմանյան կայսրության պատմության հետ առնչվող հայ հեղինակների երկերի՝

1 Նկատի ունի Գարեգին Բ Գազանճյանին (1990-1998թթ.):

2 Եթե ոչ առանձին հոդվածներով, ապա նամակի ձևով նա տպագրել է առանձին ամսանոց կենսագրությունները, բազմաթիվ կարևոր ճշտումների հեղինակ դարձել: Tarih ve Toplum, Biografik Notlar. İst., 1985, haziran, s. 2.:

մասնավորապես թուրք գիտնականների կողմից թուրքերեն լեզվով հրատարակությունների գործում: Այսպիսի օրինակները շատ շատ են: Դրանցից է պատմաբան, նկարիչ Կոզմաս Կոմիտաս Բյոմուրճյանի կենսագրությունը և մատենագիտությունը հրատարակության պատրաստելու օրինակը, որ մաս էր կազմել Կոզմաս Կոմիտաս Բյոմուրճյանի կոթողային աշխատության՝ **Էրենսիզ Էօզբայօղլուի** կողմից գիրք-փորագրանկարների արժանի թուրքերեն թարգմանության հրատարակությունը տպագրելիս (Cosimo Comidas de Carbognano, Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinapoli):

Գ.Բամպուքճյանի մոտ հայերեն ուսանած ստամբուլցի բանասեր Թուրգութ Բութի հոդվածը Օսմանյան կայսրությունում տպագրված հունատառ թուրքերեն գրականության մասին¹ է: Այն Կայսրության տարբեր ժողովուրդների այբուբեններով, սակայն թուրքերեն լեզվով հրատարակությունների մասին հայտնի շարքի ուսումնասիրություններից է: Շնորհիվ հայերենի իմացության, հեղինակը համեմատություններ է կատարում հայատառ թուրքերեն գրականության հետ, մեջբերում է մեր մատենագիտությունից քաղված հայատառ թուրքերեն գրքերի քիվը, մի շարք օրինակներ, տիտղոսաբերքեր, որոնք հարստացնում և արժևորում են հոդվածը: Գ.Բամպուքճյանի հոդվածներից և նյութերից առատորեն օգտվել են մի շարք թուրք գիտնականներ: Այն ակնհայտ է դառնում նրանց հրապարակումներից, երբ որևէ նյութի կամ աղբյուրի օգտագործման դեպքում մատնանշվում է հայ մատենագետի անունը: Դրանց մի որոշակի մասը վերաբերում է Արևելքում դարերով շրջող սիրային պատմություններին, ինչպես նաև Նասրեդդին հոջայի գրույցների տարբեր լեզուներով, այդ թվում հայերենով և հայատառ թուրքերենով լույս տեսածներին²:

- 1 Turgut Kut, Evangelinos Misalidis Efendi, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.48, s. 22-26.
- 2 Mustafa Duman, Karamanlica, Yunanca, Ermeni Harflı Türkçe ve Ermenice Nasreddin Hoca Kitapları, Tarih ve Toplum, İst., 1991, N.92, s. 61-64.

Գևորգ Բամպուքճյանը նամակներում

...Ուրախ եմ, որ ինչ հեղի կը փափագիր Ձեր նամակագրութիւնը շարունակել: Ես ալ նույնը կը փափագիմ: Կը հուսամ, թե մեր այս բողոակցութիւնը ոչ միայն երկուստեք օգտակար պիտի ըլլայ, այլև Հայ Մշակույթին համար ալ նպաստավոր պիտի ըլլայ: (23.05.1991թ. Ստամբուլ, նամակից)

Մի քանի տարի պատիվ ունեցա նամակագրական կապ ունենալու **Գևորգ Բամպուքճեանի** հետ: Այդ նամակները մինչ օրս ինձ մոտ են: Ունեն նաև եղբորս՝ **Արմեն Տեր Ստեփանյանին** ուղղված նրա մի քանի նամակները: Եղբայրս աշխատում է Երևանի Մատենադարանում և միմյանց կապող ու հետաքրքրող բազմաթիվ նյութերի շուրջ են այս նամակները: Դրանք գրված են սքանչելի պարզ ձեռագրով, մեզ դիմելով ոչ պարզ ձևով՝ ազնվաշուք, ազնվափայլ, մեծարգո և այլն:

Արմենի հետ նրա կապը գիտնականների դասական նամակագրության օրինակ էր: Հարցումներ որևէ ձեռագրի, հոդվածի մասին, խնդրանքներ՝ անձամբ իր ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ մի շարք ձեռագրերի պատճեններ, մատենադարանի նոր հրատարակված ձեռագրացուցակները, պարբերականները Պոլսո պատրիարքարանի գրադարանին ուղարկելու խնդրանքով: Նա իր անխառն ուրախությունը, «ջերմ խնդակցությունը» ու հիացումն էր հայտնում Արմենի մատենագիտական յուրաքանչյուր հայտնագործության առիթով, քանզի համոզված էր, որ պատմագիտության համար կարևոր են նոր կյանք ստացած, վերծանված նյութերը: Մեր պատմությամբ ու գիտությամբ հետաքրքրվողներին նա թուրքերենով ներկայացնում էր հրատարակված կամ անտիպ գործերում առկա հայատառ թուրքերենով հետաքրքրություն ներկայացնող բնագրերը, թուրքական մթնոլորտում հայ կյանքի կարևոր իրադարձություններին, վերջինիս նկատմամբ Յըլդըզի՝ վերաբերումների մասին:

¹ Սուլթանական պալատ Ստամբուլում:

Այսպիսի հրատարակություններից է «Tarih ve Toplum» ամսագրում **Գարեգին Պատրիարք Պատմաճյանի** (1715-1791) գահակալության ֆերմանը¹, որի հայատառ թուրքերենով բնագիրը գտնվում է **Ավետիս վարժապետ Պերպերյանի** (1798-1873) «Հայոց Պատմութիւն»-ում: Այս վավերագրերի հրատարակությունները միանգամից մի քանի նպատակ են հետապնդում: Նախ՝ ներկայացվում է հայ կյանքն իր ունեցած դիրքով ու որակով և ապա՝ սուլթանական պալատի հարգալից վերաբերմունքը պատրիարքարանի, նրա առանձին առաջնորդների, անհատների նկատմամբ:

Անկասկած մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստամբուլի պատմությունը գրած հայերի մասին ուսումնասիրությունը²: Այն այս ոլորտի անաչառ ու նորովի ուսումնասիրության համար նոր նյութերի, դեպքերի ու դեմքերի առատություն է ներկայացնում: «Ստամբուլի պատմագիրները» խորագրի ներքո անասելի խտությամբ մի քանի նկարագարող էջերում ներկայացվում են 25 անհատներ ու նրանց գործերը: Մեծ ու հարուստ աղբյուրագիտական նյութ այսօրյա թուրք և օտար գիտնականների համար, որոնք առանց հայերեն ու հայատառ թուրքերեն աղբյուրների իմացության չատ հեռու գնալ չեն կարող: Այս շարքի մեջ կարելի է միավորել նաև ստամբուլյան մի քանի հուշարձանների պատմությանն³ ու նրանց ստեղծողներին նվիրված հրապարակումները: Դրանք հավասարապես վերաբերվում են հայ ճարտարապետների կառուցած հայկական ու օսմանյան հուշարձաններին, մասնավորապես՝ դամբարաններին, մզկիթներին⁴:

Գ.Բամպուքճյանի հոդվածները մեկական հայտնագործություններ կարելի է համարել թուրք պատմագրության մեջ: Դրանք իրենցից պատմական իրողության բացահայտումներ են ներկայացնում: Ահա այս պատճառով է, որ Գ.Բամպուքճյանի համար միշտ

1 Tarih ve Toplum, 1991, N, 88, s.37-40.

2 Tarih ve Toplum, 1991, N, 89, s.48-52.

3 Tarih ve Toplum, 1990, N, 81, s.39-42.

4 Tarih ve Toplum, 1990, N, 74, s.21-23

բաց են եղել թուրքական գիտական պարբերականների էջերը, իսկ հոդվածները եղել են սպասված ու հաճույքով կարդացվող:

Նամակներում առկա էին խնդրանքների շարք, որ ապացույցն էր բամպուքճյանական հետաքրքրությունների լայն շրջանակի, ուսումնասիրությունները Պոլսո նյութերով չսահմանափակելու, պատրիարքարանի գրադարանը հետևողականորեն և մատենագիտական տեսանկյունից հարստացնելու մոլմով: Նրա որոշ մամակներ կարելի է նկատել որպես սեփական գործունեության ժամանակագրություններ: Նամակներից կարելի էր տեղեկանալ տարբեր տեղերում տպագրված ու մեզ շատ հետաքրքրող և օգտակար նրա հոդվածների մասին:

Մեզ ուղղված իր մի նամակում (23.05.1991) մեր ազնիվ բարեկամը ուրախությամբ հայտնում է, որ Անկարայում լույս է տեսել իր թուրք բարեկամ **Յըմազ Օգթունայի** «Թուրքական Երաժշտական Հանրագիտարան»-ի Բ տպագրությունը, «որու երկարուստև աշխատակցություն մը ունեցած են, թե՛ արևելյան հայ երաժշտագետներու կենսագրութեանց մասին իրենց տեղեկություններ տալով, թե՛ համբարձումյան խազերով գրված երկտասնյակ մը նոթատետրերու մանրամասն պարունակությունը իրենց հայտնելով: «Աշխատակցությունս բարձր գնահատելով, 32 տող իմ կենսագրությունս ալ հանրագիտարանին մեջ զետեղեց»-գրում է Գ.Բամպուքճյանը: Մի այլ առիթով էլ գրում է, որ ուրախ է Գառնիկ Ստեփանյանի «Կենսագրական բառարանում» իր անվանը հատկացված 8 ու կես տողերի համար:

1995թ. «İstanbul Ansiklopedisi»-ն 106 տողով անդրադարձել է թուրք մշակույթի համար աշխատած մեղվաջան մատենագետի կենսագրությանը և տեղադրել լուսանկարը, թեև գործող գիտնականներից շատ քչերի մասին է գրվել նրա էջերում:

Գ.Բամպուքճյանը ցավով գրում է իր նամակում, թե՛ «Թուրքերը զիս մեր հայերեն ավելի կը գնահատեն»: Ահա ինչպիսի զուսպ երախտագիտություն՝ մեծագույն ներդրման համար... Զչով գոհացող բարի հոգի:

Գալով բուրքական պարբերականներում իր համագործակցությանը, Գ.Բամպուքճյանը վերջին շրջանում «Tarih ve Toplum»-ին հոդվածներով հազվադեպ աշխատակցելու փաստը ժամանակի սղությամբ էր վերագրում:

Սովորաբար իր հոդվածների առանձնատիպերը նա ուղարկում էր մեր Արևելագիտության ինստիտուտին և Ակադեմիայի հիմնադրար գրադարանին: Նրա խնդրանքով և Պոլսո Պատրիարք հորն ուղղված իր միջնորդությամբ բազմաթիվ թանկագին գրականություն է ստացել Արևելագիտության ինստիտուտը¹: Ուղարկել էր իր աշխատասիրած՝ Երեմիա Չելեպի Զյոնուրճյանի «Պոլսոյ 1660 տարւոյ մեծագոյն հրդեհին պատմութիւնը», նաև երաժշտագետ, լիմոնճյան խազերի հեղինակ Համբարձում Լիմոնճյանին նվիրված իր հոդվածը: Չմոռանանք ասել, որ մինչ իտալական մոտագրության տարածումը Օսմանյան կայսրությունում հայերը, նաև բուրքերը օգտագործում էին հենց լիմոնճյանական խազերը: Որքան եղավ մեր զարմանքը, երբ վերջերս իմացանք, որ բուրքական մեդրեսներում ոչ միայն այսկերպ էր ուսուցանվում երաժշտությունը, այլև երկար տասնամյակներ հետո էլ մեդրեսները չէին ընդունում իտալական մոտագրությունը՝ հարազատ համարելով ավանդական լիմոնճյանական խազերը: Եվ դա՝ մինչև վերջերս: Շնորհիվ Գ.Բամպուքճյանի մեզ ուղղված նամակների, կարևոր հրատարակությունների մասին էինք տեղեկանում: Այսպես օրինակ, իր նամակում գրում էր, որ շուտով լույս է տեսնելու Կոզմաս Կոմիտաս

1 Գևորգ Բամպուքճյանն իր կարևոր աշխատասիրություններից մեր գրադարանին է նվիրվել Պատրիարքներ Հովհաննես Կոլտին, Հակոբ Նալյանին նվիրված մենագրությունները, ինչպես նաև Պոլսի Պատրիարքարանի կողմից նշված մի քանի հոբելյանների շքեղ հրատարակություններ: Հոբելյաններ, որոնք պատիվ էին բերում Պոլսի Պատրիարքարանին, նրա գրասեր, մշակույթի հովանավոր, այսօր հիվանդության անկողնում գամված Մեսրոպ Մութաֆյան Պատրիարքին: Ավաղ, նրանից հետո Պատրիարքարանի կողմից որպես կանոն ո՛չ լուրջ հրատարակություններ և ո՛չ էլ արժանավորների ու երախտավորների հոբելյաններ հանդիպեցինք մինչ օրս...

Քյոմուրճյանի Կոստանդնուպոլսին նվիրված չափազանց կարևոր մի աշխատության «Descrizione Topografica di Costantinopoli»-ի թուրքերեն թարգմանությունը, կատարված թուրք պրոֆեսոր Է.Էռզբայօղլուի կողմից: Այս հրատարակության համար Գ.Բամպուքճյանն էր պատրաստել Կոզմաս Կոմիտաս Քյոմուրճյանի կենսագրությունն ու մատենագիտությունը: Այսկերպ մենք ծանոթանում ենք նաև հայ մթնոլորտի ուսումնասիրության հետ առնչվող թուրք գիտնականներին ու նրանց ուսումնասիրություններին: Սա կարևոր հանգամանք է ամեն մի հայագետի համար:

Թուրքական «Decorasyon» հանդեսի 1995թ. հունիսյան համարում գտնում ենք. «Ժէ դարու պոլսահայ Արքունի և այլ ճարտարապետների մասին» կարևոր հոդվածը: Պարբերականի տնօրինության խնդրանքով գիտնականը պիտի իր հոդվածաշարով անդրադառնար նախորդ դարերում ստեղծագործած հայ ճարտարապետներին ու նրանց գործերին՝ հուսալով թուրք ճարտարապետության պատմության մեջ կարևոր մի բաց լրացնել: Զգիտենք, թե որքանով այն իրականություն դարձավ: «Yeni Yuzyıl» պարբերականում (15.07.1995) հանդիպում ենք Օսմանյան կայսրության պատմագիտության կարևորագույն անուններից Երենիա Չելեպի Քյոմուրճյանի 300 ամյակին նվիրված Գևորգ Բամպուքճյանի հոդվածին: Իսկ նույն թվականին, «İstanbul» եռամսյա հանդեսում հրատարակվել է XV դ. տաղերգու **Աբրահամ վրդ. Անկյուրացի** «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսյ՝ վասն տիրելոյն տաճկաց» երկը, որը 1953թ. ծանոթագրություններով հանդերձ թարգմանել էր Գևորգ Բամպուքճյանը:

Գևորգ Բամպուքճյան մատենագետը տարբերվում է իր գրածների նկատմամբ հատուկ մի մոտեցմամբ: Մենք, որ հակված ենք ուսումնասիրություններում հենվել պատմահամեմատական մեթոդի վրա, քննարկել, համեմատել հնարավոր աղբյուրները, փնտրել նյութում առկա խնդիրների ծագման պայմաններն ու պատճառները, ապա նաև՝ հետևանքները, բամպուքճյանական ուսումնա-

սիրություններում դրանց պակասն ենք զգում: Այս ոճը մենք նկատում ենք նաև շատ թուրք ուսումնասիրողների երկերում: Գևորգ Բամպուքճյանը առատորեն հում նյութ է դնում ընթերցողի առջև, որը նրա տքմաջան պրպտումների ու աշխատանքի արդյունք է: Սրանք հողված-պատմություններ են՝ զարմանալիորեն համառոտ, առանց ավելորդ զգացմունքայնության, փաստերի շարադրանք, նույնիսկ՝ մի քիչ «չոր»:

Նյութի շուրջ խորհրդածությունները, հետևությունները մաթողմում է ընթերցողին: Մեր կարծիքով սա կարող է արդյունք լինել իր ստացած կրթության կամ՝ ոչ թե դիրքորոշում, այլ ստիպողական ոճ լինել, պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Մենք նկատի ունենք Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանում նրա ունեցած պաշտոնները, որոնք Գևորգ Բամպուքճյանին զուսպ, խաղաղասեր, զգույշ լինելու պայմաններ են պարտադրել: Ուզածդ եղերական դեպքերի ակնարկ, ցավոտ եզրահանգում, որով առլեցուն պիտի լինեին նրա ուսումնասիրությունները՝ կարող էին անդառնալի հետևանքներ ունենալ նրա հետ կապված ամեն ինչի վրա՝ իր անձից մինչև շրջապատի անձինք, մթնոլորտը: Պատմաբանի մեր ստացած կրթության համար պարտադրող պայման է հանդիսացել եզրահանգումներ, անալիզ կատարելը: Երևի թե այս հանգամանքը կամ անտեսվել է և կամ էլ խելամտորեն, զգուշությամբ շրջանցվել մատենագետի կողմից: Մովորաբար այսպիսի կեցվածքը հատուկ է միայնակ, ինքնամփոփ կերպարներին: Այնուամենայնիվ մա չխուսափեց մեծագույն փորձանքից, թե՞ պատժից, որ կարող էր արմատախիլ անել մտավորականին, կյանքը միայն գիտությանը նվիրված «դերվիշին»¹: Այրվեց, հրոճարակ դարձավ նրա գրադարանը, գրքերը, գործերը, որոնք դեռ պիտի սեղանին դրվեին, կարևոր աղբյուրների հրատարակության պատրաստ ու կամ անմշակ տրցակները...

1 Այսպես էին ճանաչում նրան մերձավորները, աշակերտները, համակիրները:

Գևորգ Բամպուքճյանի հրապարակումներից որոշները մեզ հիշեցնում են մեծն Ալիշանի գործը: Այն է՝ առանց իր ս.Ղազար կղզու խցից դուրս գալու նա ստեղծել է մեր ժողովրդի պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությանը նվիրված կոթողային երկեր: Ահա փոքրիկ մի օրինակ, որ հանդիպում ենք Գևորգ Բամպուքճյանի մոտ, երբ նա Մոնրեալում հրատարակվող «Արմաշ» պարբերականում (1990թ. հ.15,) գրում է Աշտարակի Ծիրանածին ս.Աստվածածին եկեղեցու նորահայտ արձանագրության մասին, որ լուսանկարի վրայից կարդացել է խոշորացույցով (ինչպես իր 25.05.1991թ. նամակում է մեզ գրում): Ապա հավելում է՝ «Արդյոք ցարդ ուրիշներ հրատարակեցի՞ն»:

Գևորգ Բամպուքճյանն ուրախությամբ էր արձանագրում հայաստանյան գիտական պարբերականների և գիտնականների հետ իր համագործակցությունը, ինչպես օրինակ «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտության» հսկա հատորի տպագրությունը, «որին 1966 թվականից հետո ես ալ երկար տարիներ մեծ նվիրումով համագործակցած եմ»: Նա առիթի դեպքում իր ուղղումները և որ շատ ավելի կարևոր է՝ որոշ ձեռագրերում պակասող հատվածների ընդօրինակություններն էր ուղարկում Մատենադարանին, Արմենին: Օրինակ՝ Մատենադարանի հ.9696 ձեռագրում պակասող 4 քառյակները:

Գևորգ Բամպուքճյանը մի առիթով լրում է, թե ուրախ է, որ մեր ընտանիքի անդամները (Մտեփանյանները) բոլորն էլ պոլսահայ մշակույթի ուսումնասիրությանն են նվիրել իրենց: «Այս պարագան քիչ մը կը թեքեցնե՛ր Պօլսեն արդեն պատմաբան կամ բանասեր չհասնելուն մեր վիշտը: Ուրախ ենք, որ այսօրեա սերնդի մեջ կան կարող պատմաբաններ»:

Իհարկե, մեզ համար չափազանց կարևոր են եղել մասնավորապես մեր ուսումնասիրությունների մասին նրա կարծիքը, գնահատականները: Ահա դրանցից մեկը, որ մեծագույն ոգևորություն է հաղորդել ու ներշնչել մեզ, թե իզուր չեն բոլոր տանջանքներն ու անքուն գիշերները...

«Վստահ եղեք, որ սրտանց կը գնահատեմ Ձեր տքնաջան և խղճամիտ աշխատությունները, որոնք կարևոր պարապ մը կը լեցնեն մեր գրականության մեջ», գրում է նա (22.01.1992):

Գևորգ Բամպուքճյանը համարյա իր բոլոր նամակներում հետաքրքրվում էր հորեղբորս առողջությամբ, որի նկատմամբ անսահման ակնածամբ ու գնահատմամբ ուներ, անհամբեր սպասում էր նրա «Կենսագրական բառարանի» հաջորդ հատորներին: «Աղոթող եմ իր կատարեալ ապաքինման համար»- գրում է Գևորգ Բամպուքճյանը: Իհարկե, Արմենին ուղղված նամակները շատ ավելի ուսանելի են, քանզի իրենց ուսումնասիրության շրջանի, առարկաների միջև ընդհանուր շատ բան կար: Առաջիկայում հետաքրքրություն ներկայացնող, նաև պատվիրված, փափագած թեմաների մասին գրելիս Գևորգ Բամպուքճյանը անպայման հավելում էր՝ «Եթե Տերը կամենայ»: Նա շատ էր ցանկանում թուրքերեն լեզվով գրել Օսմանյան պատմությունը գրած հայ հին ու նոր հեղինակների մասին՝ անկախ աղբյուրների լեզվից (հայերեն, օսմաներեն, հայատառ թրքերեն): Այս մտածումը այսօր էլ չի կորցրել իր կարևորությունը: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի գիտական հրատարակությունները հայերեն կամ թուրքերեն լեզուներով, կարևորագույն ներդրում կհանդիսանային օսմանագիտության, հայագիտության, արևելագիտության համար, լրացնելով Թուրքիայի պատմության բազմաթիվ ճերմակ էջեր, սրբագրելով ժամանակակից թուրք և օտար որոշ պատմաբանների շինծու գրքերի մտածածին նյութը: Որքան շատ էին անխոնջ ուսումնասիրողի պրպտումներին սպասող այդ ծրագրերը, որոնք այնքան էլ լավատեսությամբ չէին շնչում: Իսկապես, մի շարք ծրագրած գործեր նա այդպես էլ չհասցրեց սկսել կամ ավարտել, մեզ թողնելով դրանց մասին գոյություն ունեցող աղբյուրների մասին հավաստիացումները:

Մեր միջոցով երբեմն խնդրում էր իր բարեկները և որոշ խնդրանքներ հաղորդել երևանյան իր բարեկամ գիտնականներին: Շատ էր անհանգստանում, երբ գրադարաններին ու բարեկամներին ուղար-

կամ իր գրքերի մասին երկար ժամանակ լուր չէր ունենում: Այդժամ մեզ էր խնդրում տեղեկանալ դրանց հասցեատերերին իր ծանրոցների հասած-չհասած լինելու մասին: Փոխարենը գրում էր իր նոր ու հին աշխատանքների մասին, կամ, նույն թեմայով եղած գործերում առկա բյուրիմացությունների, սխալների մասին, ուղարկում իր հրատարակությունները մեզ և Մատենադարանին, Ազգային գրադարանին, Արևելագիտության ինստիտուտի իր անվան ֆոնդին:

Նա մաև իր բարեկամներին կորցնելու ցավի մասին էր գրում: Այնուամենայնիվ նրանցից **Գրիգոր Ապաճյանի** (1924-1989), **Թորոս Ազատյանի**¹ (1893-1955) և դոկտ. **Արտո Մեզպուրյանի** (1879-1957) գրադարանների կարգավորման գործը որպես հաճույք է նկատում:

1995թ. Ժնև, ինձ ուղղված իր մի նամակում գրում է տարեվերջին պատրիարքարանի իր պաշտոնից հրաժարվելու մասին: «Պատճառը՝ իր շատ հոգնած լինելն էր և միայն իր ուսումնասիրություններով զբաղվելու հեռանկարը:

Երբեմն իր նամակներում նա խոսում է սփյուռքին այնքան հետաքրքրող մի հարցի՝ դասական ուղղագրության վերականգնման խնդրին, այն դիտելով որպես մեծ ու անտեղի խոչընդոտ Մովսես-կան Հայաստանի և Սփյուռքի մշակութային հարաբերություններում, ինչպես նաև պատմաբանասիրական ուսումնասիրություններում (16.12.1990թ.):

¹ Գ.Բամպուրճյանն իր հեղինակած գրքերի վերջին էջում, ինչպես սովորաբար անում են շատ հեղինակներ, իր աշխատությունների ցուցակն է հրատարակել՝ հայերեն՝ տպագիր, անտիպ և անավարտ սյունակներով, և թուրքերեն՝ տպագիր և անտիպ մասերով: Հովհաննես Կոլոտին նվիրված իր մենագրության վերջում նա որպես տպագիր գործ է ներկայացրել «Ակնցի հին գերդաստաններ ու դեմքեր» երկը՝ Թորոս Ազատյանի «Ակն»-ի 58-140 էջերում (Ստանբուլ, 1956թ.):

Վերջաբանի փոխաբեն

Մենք շատ ենք ափսոսում, որ չկարողացանք իրագործել այս գրքի կարևոր մի գլուխ ևս: Այն է՝ «Գևորգ Բամպուքճյանը ժամանակակիցների հուշերում»: Միայն մի առիթով նրա մերձավոր բարեկամ-գործընկերներից անվանի արվեստաբան Կարո Քյուրքմանը հրաշալի պատմություններ հիշեց: Այդպիսիք, իհարկե շատ ու շատ պիտի լինեին: Առիթը չունեցանք այցելելու նրան մոտ կանգած մարդկանց: Ափսոս, չկարողացանք...

Մաղթում ենք, որ ի վերջո ի մի հավաքվի ու մշակվի հայտնի բանասեր, մատենագետ պատմագրի արխիվը: Հրատարակվեն նրա անտիպ ուսումնասիրությունները, իսկ թուրքերենները՝ թարգմանվեն ու տպագրվեն Գևորգ Բամպուքճյանին նվիրված հատորներում¹:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն (1932-1999) 1997թ. հոկտեմբերի 11-ին Թարգմանչաց տոնի առթիվ Հայրապետական կոնդակով Գևորգ Բամպուքճյանին հետմահու շնորհեց «**Ս.Մեսրոպ Մաշտոց**» շքանշան:

Գևորգ Բամպուքճյանը, հայ մատենագիտության այդ հանրագիտարանը, իր ողջ կյանքը նվիրեց մի մեծ գործի՝ հայ մշակույթի ուսումնասիրության, ճանաչելի դարձնելուն ու արժևորմանը: Նա այդ արեց անշշուկ ու անձայն:

1966թ. սեպտեմբերի 24-ին Պոլսի հայագիր մամուլը գուժեց բարի ու ազնիվ, համեստ ու մեղվաջան, մատենագիտական մեծ հունձք ժառանգություն թողած Գևորգ Բամպուքճյանի մահը, որ կնքել էր

1 Երկու տարի առաջ, Պոլսում, մեր մի հանդիպման ժամանակ Գևորգ Բամպուքճյանի բարեկամ, թուրք գիտնական Սաբրի Քոզն ասաց, որ մի գիրք է պատրաստում իր ուսուցչի՝ «Հայ Դերվիշի» մասին: Ափսոս, որ 2017թ. մարտին (մահվան 20-րդ տարվա առթիվ) այս գիրքը դեռևս հրատարակված չէր: Վերջերս Սաբրի Քոզի խնդրանքով այդ գրքի համար գրեցի Գևորգ Բամպուքճյանի մասին իմ խոսքը և փոխանցեցի ինձ ուղարկված Գևորգ Բամպուքճյանի ինքնակենսագրության ձեռագիր օրինակը: Հուսանք, որ շուտով հրատարակվի:

ս.Հակոբ հիվանդանոցում: Մահագոյին հաջորդեցին հայտնի գիտնականի մեծ վաստակին նվիրված հայ ու թուրքական գիտական շրջանակների մի շարք ծավալուն հոդվածներ: Ի դեպ, կենդանության օրոք Բամպուքճյանի խնդրանքով լույս չեն տեսել նրան մեծարող հոդվածներ:

Գևորգ Բամպուքճյանը հանգչում է Պոլսում, Շիշլիի հայոց մտավորականության պանթոնի պատրիարքական գերեզմաններին կից, ընտանեկան դամբարանում: Նրա գերեզմանին արձանագրված է՝ «Աստ հանգչի բանասեր ու պարմարան Գևորգ Բամպուքճյանն որ իր անչէն աւելի ուրիշներուն ծառայեց»:



ՎԵՐՀԻՇԵԼՈՎ ՀԱՐԳԱՐԺԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ

Իմ սիրելի եւ յարգելի աշխատակցիս՝ Պատմաբան Գեորգ Բամպուքճեանի հետ ծանօթանալու բախտն ու առիթը ունեցած եմ, երբ 1985 էն սկսեալ իբր քարտուղարուի կը պաշտօնավարէի Պոլսոյ Պատրիարքարանի մէջ:

Բաղդատմամբ միւս աշխատընկերներուն իր հետ ունէի աւելի ջերմ յարաբերութիւն մը, քանի որ ես պատմաբանութեան ճիւղէն նոր շրջանաւարտ եղած էի: Իր հետ նոյն երթիկին տակ գտնուիլը ինծի համար անգտանելի զանձ մըն էր:

Նկատելով, որ համալսարանի մէջ ուսանած էի միայն քրքաւկան պատմութիւն, պաշտօնէ ազատ մնացած ժամերուս յաճախ կ'այցելէի իրեն Հայոց պատմութեան վերաբերեալ իմ պակասները լրացնելու եւ հարցումներուս պատասխան ստանալու փափաքով: Հոգեւոյս Բամպուքճեան միշտ սիրով եւ յարգանքով կ'ընդունէր զիս եւ երբեք չէր զգացներ որ տակաւին շատ ճամբայ ունէի քալելու համար: Միշտ կը խրախուսէր զիս որպէսզի առիթ մը ներկայանալու պարագային շարունակէի ուսումս, շրջանաւարտ եղած ճիւղիս մէջ մասնագիտանալու համար: Երբ 2005 թուականին հանգստեան կոչուեցայ արդէն շատոնց մահացած էր Բամպուքճեան: Ու անոր խրախուսական խօսքերը կտակ ընդունելով շարունակեցի ուսումս եւ երբ այս օրերուն մագիստրոսութեան իմ թեզս պաշտպանելու վրայ եմ, անգամ եւս կը խոնարհիմ իր յիշատակին առջեւ երախտագիտական զգացումներով:

Բամպուքճեան իւրայատուկ անձնաւորութիւն մըն էր, մանաւանդ ժամանակը խնայելու ուղղութեամբ օրինակ հանդիսացած է ինծի, հակառակ անոր որ իր որդեգրած կեցուածքը քիչ մը խիստ ըլլալ կը թուէր ինծի: Երբ ամէն անգամ կը հարցնէի իրեն թէ հեռուստացոյցի մէջ այս կամ այն սերիալը կամ ֆիլմը դիտա՞ծ էր, իր պատասխանը միշտ կըլար «ատանկ բաներու համար ժամանակ չունիմ, անոր տեղ կը նախընտրեմ աշխատիլ»: Բայց այդ հարցի

շուրջ այդքան խիստ ըլլալով հանդերձ շատ անգամ ականատես եղած եմ, թէ իր ամէնէն խճողուած պահերուն ան ինչպէ՛ս կը տառապէր, ուրիշի մը գործը յաջողցնելու համար: Այդ ալ իր անհատականութեան հետաքրքրական այլ մէկ երեսակն էր: Իր փափաքին համաձայն Շիշլիի Ազգային Գերեզմանատան ընտանեկան դամբարանին վրայ դրուած տապանաքարի արձանագրութիւնը կը ցոլացնէր իր այ երեսակը. «Իր անձէն աւելի ուրիշներու ծառայեց»: Բան մը որ իրականութիւն մըն է: Իր օժանդակութիւններուն փոխարէն ալ դիմացիներէն կը սպասէր միայն յարգանք, այդ ալ ոչ թէ իր անձին, այլ՝ իր գիտութեան: Իր այցելումները միշտ մեծ յարգանօք կը դիմատրէր, զանոնք կը հիւրասիրէր եւ անոնց կ'օգնէր առանց նկատի ունենալու ազգի, ցեղի կամ կրօնքի կամ այլ տարբերութիւնները:

Իր պատասխանատուութեան յանձնուած եւ կամ իր կողմէ ուրիշի մը աւանդ տրուած գիրքերու նկատմամբ խիստ նախանձախնդրութեամբ կը վարուէր եւ բժախնդրութեամբ կը քննէր զանոնք անաղարտ պահելու առաջադրութեամբ: Կը յիշեմ պաշտօնավարութեանս շրջանին, խիստ վիճաբանութիւն մը ունեցած էր պատմաբանի մը հետ որ գրադարանի գիրքերէն օգտուելու ընթացքին անխղճութեամբ յանդգնած էր գիրքերէն էջեր պատռել:

Իր ունեցած երկու երեք յատկութիւնները, որոնք ըստ ինծի պատմաբանի մը համար մեծ գնահատանքի արժանի են, իբր ուղեցոյց ընտրած եմ իմ պրպտումներուս եւ աշխատանքներուս ընթացքին: Անոնցմէ մին է յարատեւ աշխատանք տանիլ առանց զգուելու միշտ հասնելու համար սկզբնաղբիւրներու. իսկ երկրորդը՝ յղումներու կամ յառաջաբաններու մէջ յիշել անպայման անունները բոլոր անոնց, որոնք օգնած են իրեն բանիլ բերանոյ եւ կամ հրատարակութիւններու միջոցաւ: Բամպոքճեան ունի երրորդ կարեւոր մասնաշաղկապիւն մը, որ ըստ ինծի ամէնէն կարեւորն է եւ որուն դժուար է հանդիպիլ մանաւանդ մեր ներկայ դարուն. «անունը պահել գործին ետեւ եւ չարտօնել որ անցնի գործին առջեւ»:

Երախտագիտական զգացումներով կը վերջացնեմ տողերս ըսելով. «Օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը»:

Սիրվարդ Մալխասեան

Պատմաբան եւ նախկին պաշտօնեայ Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանի



*Շնորհք արք. Գարուսիյան
Թուրքիո հայոց պատրիարք
(1961-90թթ.)*

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄԲՈՒԿՈՅԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ (ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐ)

Վերջին տասնամյակների պոլսահայ պատմագրությունը մի շարք արժանավոր անուններ է ներկայացնում:

Այս գիտնականները հայտնի են հիմնականում արևմտահայ իրականությունում հայկական հետքի և կյանքի տարբեր ոլորտներում հայերի ներդրման ուսումնասիրմանը նվիրված գործունեությամբ: Այն ներկայացվել է հիմնականում թուրքերեն, մասամբ նաև՝ հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն լեզուներով:

Այս հեղինակներն այսօր հայտնի են միջազգային գիտական հանրությանը, հիմնականում որպես թուրքական պատմագիտական շրջանակների ներկայացուցիչներ:

Դրանցից առաջինը բառարանագետ, հանրագիտարանագետ, լեզվաբան, պատմաբան, բանասեր, մշակույթաբան, միջազգային ճանաչում ունեցող **Բարս Թուղլաճին** է (Բարսեղ Թուղլաճյանը, Pars Tuğlacı, 1933-2016):

Բարս Թուղլաճին ծնվել է Պոլսում 1933 թվականին: Նա Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանի սաներից է եղել, իսկ բարձրագույն կրթությունը ստացել է ԱՄՆ-ում, Միչիգանի համալսարանում: Պոլիս վերադարձին նա դասավանդել է հայկական վարժարաններում և թուրքական մի քանի համալսարաններում: Բարս Թուղլաճին հիմնականում թուրքագիր գիտնական է, սակայն արևմտահայ իրականության հետ կապված նրա հիմնական աշխատությունները հրատարակվել են նաև անգլերեն, մասամբ նաև հայերեն լեզուներով:

Նրա գործունեությունը տարբեր բնագավառներ է ներկայացնում՝ օսմաներեն և նոր գրական թուրքերեն լեզուների բառարանագիտություն, տարբեր ոլորտների տերմինաբանություն և լեզվաբանություն¹, գրականություն (վիպակներ, պատմվածքներ), քարգ-

1 İngilizce - Türkçe Sözlüğü; İngilizce Türkçe Deyimler Sözlüğü; 2002; Okyanus Ansiklopedik Sözlük 6 cilt, 1972; Tıp Sözlüğü İngilizce-Türkçe;

մանություններ (Շեքսպիր, Պրոսպեր Մերիմե, Գի դը Մոպասան), մշակույթի տարբեր ասպարեզների ուսումնասիրություն (ճարտարապետություն¹, կիրառական արվեստ², գեղանկարչություն³, Օսմանյան կայսրության կյանքում մեծ ներդրում ունեցած պոլսահայ նշանավոր գերդաստանների մասին⁴, թատերագիտություն և այլն), Թուրքիայի⁵, արևմտահայության պատմությանը վերաբերող հանրագիտարանային գրականություն, ազգագրական երկեր⁷:

Բ. Թուրլաճիի գիտա-տերմինաբանական բառարանները նկա-

İngilizce - Türkçe Ekonomi ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, 2003; Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü 1996; Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük International. . Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü.

- 1 The Role of The Balian Family in Ottoman Architecture, 1982. Tarih Boyunca Batı Ermenileri 3 Cilt - Cilt 1 (287-1850), Cilt 2 (1851-1890)-, Cilt: 3 (1923-1966) 3 (1891-1922)-2004, Cilt: 4 (1923-1966). 2009 (Օսմանյան ճարտարապետության արևմտականացման ժամանակաշրջանն ու Պալլան գերդաստանը).
- 2 Թուրքական ավանդական կիրառական արվեստը, Ստամբուլ, 1985.
- 3 Այվազովսկին Թուրքիայում, Ստամբուլ, 1983. Հովնաթան Հովնաթանյանի (1730-1801) մասին, 1991:
- 4 Տառյան գերդաստանի մասին, Ստամբուլ, 1993: Գրիգոր Չոհրապի մասին Ստամբուլ, 2008, Թուրքական բանակի հայ սպաների մասին 2010: The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life 1993; Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler -armenians in the ottoman army: service and destruction - Genocide ...1993 Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zohrab Efendi 2008;
- 5 Բուլղարիան և թուրք-բուլղարական հարաբերությունները, 1984; Bulgaristan ve Tür - Bulgar İlişkileri 1984; İstanbul Ermeni kiliseleri - Armenian Churches of İstanbul 1991; Osmanlı saray kadınları. The Ottoman palace women 1985; Suna Korad: Türk Operası'nın Sönmeyen Yıldızı 2008; Türk Tiyatrosu'nun Sönmeyen Yıldızları 2005; Mehterhane'den Bando'ya: Turkish Bands of Past and Present 1986; Osmanlı Şehirleri; Sinan Ottoman Master Architect [Archive] 2006; Ermeni Edebiyatından Seçkiler 2012; The Kalfayan Orphanage Bulding 2004.
- 6 Պոլսի Իշխանաց կղզիները պատմության ընթացքում, 2 հ. 1989., Օսմանյան պալատական կինը, Կինը Թուրքիայում, Ստամբուլ, 1985, Tarih Boyunca İstanbul Adaları 1989; Osmanlı saray kadınları - The Ottoman palace women 1985; The Kalfayan Orphanage Bulding 2004,
- 7 Սկյուտարի, Ախթամարի, մասին.

տելի ներդրում են թուրքական բժշկության, առողջապահության, ֆինանսների, տնտեսագիտության, իրավաբանության զարգացման մեջ: Անգլերենի, ֆրանսերենի օգտագործմամբ թուրքերեն բազմաթիվ տպագրություններ ունեցած տարբեր բնույթի իր բառարանների համար նա արժանացել է Մեծ Բրիտանիայի բարձրագույն պարգևներին և կոչումների, Թուրքիան ներկայացրել է միջազգային բազմաթիվ գիտական նստաշրջաններում: Իհարկե, նրա երկերում, մասնավորապես որոշ գրքերում, հոդվածներում վիճելի շատ հարցեր կան, ինչպես Օսմանյան ճարտարապետության նահապետ Սիմար Սիմանի հայկական ծագման, նրա հույն լինելը անհիմն համարող ուսումնասիրությունը, **Իսմեթ Ինենյուլին** մվիրված մենագրությունը, Ջեմալ փաշայի սպանողի հայ չլինելուն, թուրք-բուլղարական հարաբերություններին, թուրք առաջին կին օղաչու **Սաբիհա Գյուլչենին**, **Հրանտ Դինքին** մվիրված գործերում¹:

Բ. Թուրլաճին հրատարակության է պատրաստել մի շարք կարևոր գործերի թուրքերեն տպագրությունը, քարգանությունը, ինչպես օրինակ ֆրանսերենով լույս տեսած Գևորգ Աբդուլահի «Կարմիր կայսրը» (2002թ.), Այվազովսկու, Պոլսո եկեղեցիներում եղած Հովնաթան Հովնաթանյանի գործերի մասին ալբոմը, «Թուրք թատրոնի անմար կրակները գիրքը» (2005թ.), առաջին չերքեզուհի կոմպոզիտոր **Նեվեսեր Կյոքդեշի**, օսմանյան քաղաքների մասին հրատարակությունները: Անկասկած Բարսեղ Թուրլաճյանի գիտական ժառանգությունը նկատելի ներդրում է ժամանակակից Թուրքիայի գիտության տարբեր ոլորտների զարգացման և դրանց միջազգայնացման մեջ: Այն իր լուրջ ներդրումն ունի հայագիտության, մասնավորապես արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում: Նա թուրքերենով հրատարակել է «Հայ գրականության ընտրանի», «Օսմանյան քաղաքացի Գրիգոր Զոհրապը» (2008թ.), «Արևմտահայությունը պատմության ընթացքում» (2004թ.) քառահատոր հսկա ժամանակագրություն-մատենագիտությունը,

1 Cemal Paşa'nın Katili Ermeni Değildi 2008; Sabiha Gökçen Ermeni'ydi 2004

թուրքական կիրառական արվեստի հայտուհի վարպետ **Արշալույս Ութուջյանի** մասին (1985թ.), օսմանյան շրջանի պոլսեցի կանանց մասին երկլեզու (թուրքերեն և անգլերեն) գրքերը (1984թ.) և այլն:

*

Պոլսահայ պատմագրության մասին խոսելիս անհնար է շրջանցել ստամբուլահայ ճանաչված ու հեղինակավոր գիտնական, Օսմանյան կայսրության տարածքի գիտության և արվեստների, արհեստների հետազոտող, խորհրդական, կերպարվեստագետ, միջազգային ճանաչման արժանացած, մեր ժամանակակից **Կարո Քյուրքմանի** (Garo Kürkman) անունը: Ծնվել է 1947թ. Ստամբուլում: 1974թ. ավարտել է Երլդզի Պետական Ակադեմիայի ճարտարագիտության բաժինը: 1978թ. **Ճիւնէթ Կեօքչէրի** հետ «Եսփը վէ: Բրետի» դրամատան մեջ բացել է Օսմանյան շրջանի բոլոր դրամանիշներին նվիրված իր առաջին ցուցահանդեսը, իսկ 1991թ. Օսմանյան կշիռների մասին գրքի առթիվ ցուցահանդես՝ «Թուրք և Իսլամ Արվեստների» թանգարանում: Հրատարակության է պատրաստել Օսմանյան դրամատան Սուլթան Աբդուլմեջիդի շրջանի ոսկերիչների արհեստանոցների արձանագրությունների գրքույկները, որոնք հիմնականում հայ ոսկերչապետներին են վերաբերում:

Դրամագիտության (նումիզմատիկայի) և կերպարվեստի աճուրդների ճանաչված խորհրդական (էքսպերտ) է:

Հեղինակավոր հրատարակչատների կողմից լույս ընծայված գեղարվեստի տարբեր ճյուղերի պատմության, օսմանյան, ապանան՝ անատոլիական չափ ու կշռի գործիքների, օսմանյան արծաթե կնիքների և նրա այլ արժեքավոր ուսումնասիրությունները մեծագույն ներդրում են Թուրքիայի մշակութաբանության պատմության մեջ¹: Իհարկե, նրա տասնյակից ավելի ծավալուն, նկարա-

¹ Անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով հրատարակել է՝ 1. Ալանիայի մետաղադրամները, 1981: 2. Օսմանյան արծաթե կնիքները 1996, 2010:3. XIV դ. Էգեականի բեյությունների մետաղադրամները, 1998: 4. Անատոլիայի չափ ու կշռի գործիքները, 2003: 5. Հայ նկարիչները

գարդ, իրական գիտնականի հմտությամբ արժեքավոր ու ճաշակավոր հայտնագործություն-ուսումնասիրությունների, հրատարակությունների (անգլերեն, թուրքերեն լեզուներով) գլուխգործոցը, մեր կարծիքով «Հայ նկարիչները Օսմանյան կայսրությունում 1600-1923թթ.» երկհատորյակն է¹:

*

Պոլսահայ այսօրյա պատմագրության հայտնի ներկայացուցիչներից է **Արսեն Յարմանը** (Arsen Yarman): Նա իր գիտական գործունեությունը սկսել է 2001թ. թուրքական առողջապահության պատմության մեջ իր նմանը չունեցած շքեղ հրատարակությամբ²: Այն նվիրված է Օսմանյան առողջապահության պատմության մեջ հայերի ունեցած դերին և «Սուրբ Փրկիչ» հայկական ազգային հիվանդանոցի պատմությանը³:

Հանրագիտարանային արժեքի այս աշխատությունը գրված է թուրքերեն լեզվով: 865 մեծածավալ էջերից կազմված նկարազարդ մենագրությունը ներկայացվում է 10 գլուխներով:

Աշխատության առաջին էջերում կարդում ենք Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր **Մեթե Թունջայի** և ֆրանսիացի ճանաչված ուռուցքաբան, մարդու իրավունքների պաշտպանության հայտնի դեմքերից **Լեոն Շվարցենբերգի** գիրքն արժևորող, հայերի ավանդը խորապես գիտակցող խոսքերը: Լ.Շվարցենբերգի առաջնորդողում

Օսմանյան կայսրությունում 2h.2004՝ 455 հայ նկարիչների 924 գործերի մասին՝ 1600-1923թթ, 988 էջ: 6. Կավի և կրակի մոզական ուժը, 2005:

- 1 Garo Kürkman. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923.(İstanbul, Matüsaleman Uzmanlık ve Yayıncılık, 2004, 2cilt; 988s.):
- 2 Arsen Yarman. Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pirgiç Hastanesi Tarihi (İst., 2001. Yayınlayan Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, 865s.). Մինչ այս աշխատությունը նախորդ հեղինակը՝ Բարսեղ Թուղլաճյանը բազմաթիվ ու բազմատեսակ, բազմալեզու բժշկական բառարաններ է հրատարակել:
- 3 Հասմիկ Ստեփանյան, Հայերը Թուրքիայում և հայ-թուրքական մշակութային վերաբերումներ, Պատմա-Բանասիրական Հանդես. ՀՀ ԳԱԱ, Եր., 2005, 2 (169), էջ 316-318: (Տպագրվել է նաև ռուսալեզու «Медиаинформ» ամսագրում, 2006թ. N.3, էջ 26-27)

անդրադարձ կա նաև մեր ժողովրդի տառապանքի, սակայն կանգուն մնալու ոգու ուժին:

Իր տեսակի մեջ եզակի այս աշխատության հեղինակ Արսեն Յարմանը պոլսահայ համայնքի երևելիներից է սերում: Ծնվել է 1949թ.: Մովորել է Կ.Պոլսի Մխիթարյան միաբանների վարժարանում, ապա ուսումը շարունակել Իտալիայում: Տիրապետում է մի քանի օտար լեզուների: Այն, որ հետազոտողը հայազգի է, մեծապես շահեկան դեր է ունեցել ուսումնասիրությունը հնարավորինս լիարժեք ներկայացնելու առումով, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում մշակույթի, գիտությունների, արհեստների և որոշ այլ բնագավառների զարգացման պատմությունն անխզելիորեն կապված է հիմնականում արևմտահայ համայնքի գործունեության հետ: Հիմնականում հայկական աղբյուրներում են ամբարված (հայերեն և հայատառ թուրքերեն գրական ժառանգության մեջ, փաստաթղթերում, պարբերական մամուլում և այլուր) Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերի ուսումնասիրության վրա լույս սփռող նյութերը, սկզբնաղբյուրները: Բազմաթիվ հեղինակներ, որոնք ձեռնարկել են Օսմանյան կայսրության կյանքի այս կամ այն ասպարեզի ուսումնասիրությունն առանց օգտագործելու հայկական նյութը՝ ի վիճակի չեն եղել այն լիարժեք ներկայացնելու և ստիպված են եղել բավարարվել միայն դրա ուրվագծումով:

Այս աշխատանքը մեծապես շահեկան է նաև ուսումնասիրված հարուստ աղբյուրների, օգտագործված արխիվային նյութերի առումով: Ներկայացված են չափազանց մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող օսմաներեն եզակի փաստաթղթեր, սուլթանական հրամանագրեր՝ բերաթներ, ֆերմաններ, հայերեն, ֆրանսերեն, հայատառ թուրքերեն նյութեր: Փաստաթղթերի մի մասը, որ առաջին անգամ են գիտական շրջանառության մեջ դրվում, այսուհետ ևս արժեքավոր աղբյուր կարող են հանդիսանալ կայսրության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրողների համար:

Առատորեն ներկայացված են Արևմտյան Հայաստանի բոլոր

գավառների հայաբնակ բնակավայրերը ներկայացնող նկարներ՝ վանքեր, պատմական հուշարձաններ, կալվածագրեր, հաշվեցուցակներ, այդ վայրերում գործած առողջապահական հիմնարկների, շենքերի արտաքին ու ներքին, բժշկական առումով կահավորման, աշխատակիցների բժշկական առօրյային վերաբերող բազմաթիվ նկարներ: Բնականաբար շատ են հայկական դեղարանների, բժիշկների, այցետոմսերի, մամուլում նրանց գովազդների, հայտարարությունների հայերեն, օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն, ֆրանսերեն օրինակները: Այս ամենը, հիրավի, մեծ տպավորություն է գործում:

Գրքի վերնագիրը զուսպ է՝ ընդգծելով ընդամենը հայերի ունեցած դերը օսմանյան առողջապահության բնագավառում՝ շեշտելով մինչ օսմանյան կայսրության հայ բժշկության պատմությունը ներկայացնող նյութերը, հայ բժշկության ունեցած ավանդույթները: Հիացմունք է պատճառում գրքում ծայրաստիճան ճաշակով ու տեղին ներկայացված կառավարական, համայնքի ու անձնական հավաքածոների, վիմագիր արձանագրությունների, սկզբնաղբյուրների փաստաթղթային կամ կիրառական առարկաների, մանրանկարների ու նկարների, ճարտարապետական կառույցների արտաքին ու ներքին տեսքի, հայաշատ քաղաքների, թանգարանային, հնագիտական բրածո իրերի, դրամների, ձեռագիր մատյանների, զարդերի, շքանշանների, կիրառական շատ առարկաների, ինչպես նաև առողջապահության հետ մոտավոր կամ հեռավոր առնչություն ունեցող իրերի, սարքերի, գծանկարների, փորագրանկարների ու լուսանկարների, գրքերի, ատլասների և շատ ու շատ տարբեր, բազմալեզու նյութերի բազմությունը: Ազդեցիկ թիվ են կազմում օսմաներեն նյութերը, որոնցից շատերն այս ուսումնասիրության էջերում առաջին անգամ են լույս աշխարհ գալիս:

Գրքի երկրորդ նպատակի՝ Կ.Պոլսի Ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի մասին պատմող գլուխը սկսվում է 447 էջից միայն: Այն ոչ միայն հայերին ու Թուրքիայի այլ ազգերին ծառայող հիվանդա-

նոցի պատմությունն է, ներկան, այլև ապագան պայմանավորող ծրագրերն ու պարագաները: Մեծ արժեք են ներկայացնում տարբեր ցուցակները, բժշկական միությունների ու հայ դեղագործների, բուսաբանների մասին գլուխը, բժշկական մամուլն ու մասնագիտական գրականությունը, տարբեր ասպարեզների բժիշկների ցանկերը՝ նրանց մասին տեղեկություններով, նկարներով հանդերձ: Հեղինակը հետևել է անգամ նրանց ճակատագրին՝ լիարժեք ներկայացնելու համար Օսմանյան կայսրությունում ապրած ու գործած իր գրքի հերոսներին:

Այս գրքում ի մի են բերված եվրոպական տարբեր երկրներում ուսանած, կարևորագույն գիտական կենտրոններում հայտնագործությունների հեղինակներ դարձած, ապա՝ Թուրքիայում գործունեություն ծավալած հայ բժիշկների, նրանց տարբեր երկրներում ունեցած բարձրագույն պարգևների ու գիտական աստիճանների արժանացած լինելու, մասնաւորապէս ասպարեզներում ծավալած գործունեության մասին տեղեկությունները: Գիրքը հարուստ է հայ բժիշկներին վերաբերող տարբեր մանրամասն ցուցակներով, նկարներով՝ սկսած Բակկանյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմներում մասնակիցների, բժշկության տարբեր բնագավառները ներկայացնողներից մինչև օտար երկրներում թուրքական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչություններում, հյուպատոսություններում, թուրքական բանակում ծառայած հայազգի բժիշկների ներկայացմամբ:

Գիրքը եզրափակում են Օսմանյան կայսրության առողջապահության ասպարեզում մեծ ավանդ ունեցած հայ բժիշկների կենսագրությունները, օգտագործված աղբյուրների, տեղանունների ու անձնանունների հարուստ ցանկերը, որոնք այնչափ կարևոր են օսմանյան երկրի այդ բնագավառի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

Այս ուսումնասիրությունը լիովին արդարացրել է հեղինակի առջև դրված կարևորագույն խնդիրներից հիմնականը՝ ներկա-

յացնել առողջապահության պատմությունն Օսմանյան իրականությունում:

Ավելին՝ առաջին անգամ թուրքերեն լեզվով գիտական գրականության մեջ նման ծավալով ներկայացվել է հայ ժողովրդի պատմությունն իր սկզբնավորման շրջանից ի վեր, արևմտահայության պատմությունը, պոլսահայ համայնքի պատմությունը, արևմտահայերի դերն ու ավանդն այդ երկրի կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, նրանց ունեցած նպաստը: Անդրադարձ կա պոլսահայ հարուստ սերուցքի՝ ամիրաների, պատրիարքական աթոռի, մտավորականների, առանձին անհատների, ինչպես նաև բժշկության պատմության հայ երախտավորների գործունեությանը՝ կենսագրականներով, տոհմաձառերով, նրանց գեղանկարներով կամ լուսանկարներով հանդերձ:

Հիրավի, արժեքավոր մի աշխատանք, որի հեղինակը՝ Մխիթարյան հայերի անսպառ աշխատասիրությունը որդեգրած մտավորական այս ժառանգը, մեծ գործ է կատարել: Այն հավասարապես նշանակալի ավանդ ու հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես Օսմանյան իրականությունում բժշկության, առողջապահության պատմության, այնպես էլ ընդհանրապես բժշկության պատմության Մերձավոր արևելյան թևի ուսումնասիրության, արևելագիտության համար:

2012թ. հրատարակվեց «Մուրբ Փրկիչ» հայկական ազգային հիվանդանոցի 1900-1910թթ. լույս տեսած տարեգրքերի փոքրածավալ 10 հատորյակը և նույնի խտասալիկը: 2014թ. «Թարիի վաքֆը» հրատարակչության կողմից լույս տեսավ հայկական բժշկական ընկերության մասին աշխատությունը, որն ընդգրկում է 1912-1922թթ.:¹ Գիրքն արժևորող առաջաբանը գրել է Մյունխենի «Լյուդվիգ Մաքսիմիլիան» համալսարանի պրոֆեսոր, պատմաբան **Քրիստոֆ Նոյմանը**:

¹ Arsen Yarman, «Ermeni Etibba Cemiyeti» 1912-1922. Osmanlıda Tıptan Siyasete bir Kurum. İst. 2014, 464s.:

Սենք երախտագիտությամբ ենթ օգտվել այս սրանչելի գրքից:

Արսեն Յարմանի հետագա գործունեությունը պատմաբանի և հրատարակչի ներդրում է թուրքագիտության և մեր ժողովրդի պատմությունը թուրքախոս շրջանակներին ծանոթացնելու գործում:

Այսօր Թուրքիայում շատ են կարևորվում Արևմտյան Հայաստանի առանձին նահանգների մասին աշխատությունները: Ակնհայտ է, որ հայկական աղբյուրների, նախկին և այսօրյա հայ հեղինակների ուսումնասիրությունների՝ թուրքերեն թարգմանված հրատարակությունները՝ չափազանց կարևոր են պատմական արդարությունը խեղաթյուրվելու վտանգից պահպանելուն, կանոնավոր դարձած նման գայթակղության հնարավորություններից զերծ մնալու համար:

2008թ. «Birzamanlar» ստամբուլյան հրատարակչության լույս ընծայած «Սվազ 1877» 560 էջից բաղկացած թուրքերեն հատորը հրատարակության էր պատրաստել, ծանոթագրել և լուսանկարներով հարստացրել Արսեն Յարմանը: Թարգմանչուհին՝ Սիրվաթդ Մալխասյանն է:

Սվազի, նաև՝ Թոքատի, Ամասիայի, Մարզվանի մասին պատմող այս հատորը հրատարակիչ Արսեն Յարմանը նախընտրել է ներկայացնել ծնունդով վանեցի բանասեր, մշակութային գործիչ Պողոս Նաթանյանի (1856-1886)՝ Պոլսում տպագրված մի քանի երկերի թարգմանությամբ, որոնք Արևմտյան Հայաստանում վերջինիս շրջագայությունների տպավորություններն են և XIXդ. դարի արևմտահայ գավառի տնտեսական, քաղաքական կյանքի մասին հարուստ նյութ են պարունակում¹: Գրքում զետեղված մի քանի լուսանկարներ պատկերում են կաթոլիկ եկեղեցու կողմից ամենասիրված սրբերից մեկի՝ ծագումով սվազցի, հայ, հայկական աղբյուրներում հիշատակվող ս.Վլսաի (ծնվ.՝ 280թ.–նահատակված՝ 316թ.)

1 Այդ երկերն են՝ «Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Գաղատիոյ» (1873), «Տեղեկագիր ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնող մեկ քանի զվատր քաղաքաց» (1877): Այս հատորի երկրորդ մասում տեղ են գտել հատվածներ Գարեգին Սրվանձտյանի (1840-1892) «Թորոս աղբալ»-ի Ա մասից (1879), և հավելվածը:

գերեզմանաքարը՝ դեղատոմսերի արաբերեն արձանագրություններով հանդերձ: Նշենք, որ այս սրբի անումով աշխարհում շուրջ 2000 եկեղեցի, զանգակատուն և այլ հուշարձաններ կան: Նա համարվում է եվրոպական մի շարք վայրերի, քաղաքների հովանավոր (օր. Դուբրովնիկի): Ապշեցուցիչ է, որ այսքան հարյուրամյակներ անց այսօր Արսեն Յարմանը գտել է նրա գերեզմանը՝ Սվազի Բուրուջիե Մեդրեսեի մուտքի աջ կողմում՝ մուսուլմանական երկու գերեզմանաքարերի միջև:

Արսեն Յարմանի նման որակի երկրորդ կարևոր հրատարակություններից է՝ «ԲԱԼՈՒ-ԽԱՐԲԵՐԻ 1878. *Չարասնջակ, Չեմիշգեզեկ, Ճապաղջուր, Երզնկա, Խիզան և շրջակայք*», 2 հատոր, Ստամբուլի «Derlem» հրատ., 2010, հ. 1՝ 494 էջ, հ.2՝ 563 էջ:

Այն «Սվազ 1877»-ի տրամաբանական շարունակությունն է հանդիսանում:

Կան հեղինակներ և ուսումնասիրություններ, առանձին հրատարակություններ, որոնց կարևորությունը դուրս է գալիս սոսկ արժեքավոր լինելու գիտական շրջանակներից, մանավանդ, եթե ուղղված են այլալեզու ըմբերցող շրջանակներին և ծանոթացնում են մեր երկրին, նրա պատմությանը, վերհանում մինչ օրս անհայտ վավերագրեր, թարգմանաբար ներկայացնում հույժ կարևորության ուսումնասիրություններ: Մի կողմից, ծանոթացվում և կարևորվում են հայ հեղինակների ու հայկական աղբյուրների եզակիությունն ու հավաստիությունը, մյուս կողմից, կից տրվում է հայագիտական այնպիսի մի մատենագիտություն, որը մրցակցություն չի հանդուրժում: Ավելին, եթե այս ամենը կարող է նաև վերահաստատել պատմական արդարությունը՝ կանխելով տվյալ ասպարեզին, նյութին սպառնացող մոռաց-

1 Համաիկ Ստեփանյան, Արսեն Յարմանի նոր հրատարակությունը՝ Բալու-Խարբերդ, BALU-HARPOT 1878. Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar. İstanbul, “Derlem” yayınlar, 2010, c I.-494s., c II-563s. «ԼՐԱԲԵՐ Հասարակական գիտությունների», Երևան, 2011, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2011, հ.3, էջ 298-301: Նաև՝ «Անկախ» շաբաթաթերթ, Երևան, 2010, հոկտ. 28-նոյեմբերի 4, հ. 38(62), էջ 4:

ման, խեղաթյուրման որոգայթները, ապա «առաքելություն» որակավորումը չի կարող ներկայանալ որպես ծեծծեքուն մի բառ: Եթե դրանց հավելենք նաև լուսանկարչական հարուստ ու եզակի նյութը, ֆաքսիմիլները, ապա թուրքերեն այս հրատարակությունն այնքան լիարժեք կդառնա, որ, մեր կարծիքով, երկար ժամանակ որևէ թուրք գիտնական չի ձեռնարկի այս նույն մահանգների մասին նոր ուսումնասիրություն կատարելու աշխատանքներին, ներկայացնելու համար թուրքացված մի նյութ, ուր հայկական էլեմենտը նվազագույնի է հասցված, կամ իսպառ բացակայում է:

Ա հատորը հեղինակել է Արսեն Յարմանը: Այն իրենից ներկայացնում է XIX դ. Օսմանյան կայսրության համառոտ պատմությունը և արևմտահայության վիճակի նկարագրությունը, անդրադառնում է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, որի ժամանակ էլ Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Անատոլիայի հայկական գավառներն ուղարկվեցին գրքում ներկայացված տեղեկագրերի հեղինակ հոգևոր երեք հայրերը:

Ա հատորի առաջաբանի հեղինակ, Նյու-Յորքի Պետական համալսարանի Բինգհամթոնի մասնաճյուղի պրոֆեսոր, պատմաբան **Ռոնալդ Քաթերդը** (Donald Quataert) գիրքը համարում է տարբեր կրոնների պատկանող բազմազգ ու բազմալեզու ժողովուրդների կյանքը պատկերող հրաշալի մի ուսումնասիրություն, որը, լրացված լինելով լուսանկարչական հարուստ նյութով՝ իր ընթերցողներին հնարավորություն է ընձեռում ծանոթանալու Օսմանյան կայսրության պատմությանը:

Բ հատորի առաջին գործը Վահան վրդ. Պարտիզակցու «Խօսք Ձհայրենեաց»-ն է (1870թ., 56 էջ): Երկրորդը՝ Պողոս Ծ.Վ. Նաթանյանի «Արոսոս Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճազի, Ճապաղ ջուրի, եւ Երզնկայու, Յաուելուած ըստ խնդրանաց ազգասիրաց Խիզան գաւառ» երկն է (Ա.Պոլիս, 1878, 167 էջ): Երրորդը՝ Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանի «Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ»-ն է (1879, 1884):

Թարգմանիչներն են՝ **Սիրվարդ Մալխասյանը**¹ և Արսեն Յարմանը: Վերջինս գիրքը հրատարակության է պատրաստել և հայթայթել լուսանկարները:

Երկհատորյակը հարստացնող ու նրան առանձնակի հմայք հաղորդող, արժևորող լուսանկարչական նյութը բացառիկ է իր նորահայտությամբ, բազմազանությամբ: Դրանք օսմաներեն հագվազուտ տեքստերի ֆաբրիմիլներն են, բնականաբար՝ ուսումնասիրության առարկա վայրերի, հուշարձանների (այսօր չպահպանված) պատկերներ, արձանագրություններ, բազմազգ բնակիչների, նրանց տարազների ու զբաղումների, տարբեր ծիսակատարությունների, (նաև թաղման, հարսանիքի), տոների (աշխատանքի, շուկայի), դպրոցների, առանձին երևելիների ու նրանց զարմանալի տների նկարներ: Չափազանց արժեքավոր են հատկապես տարբեր վայրերի ազգային տարազների, առանձին արհեստների, կիրառական և արվեստի առարկաների նկարները, հայ վարպետների կնիքները և այլն:

2010թ. Պոլսի Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի կողմից հրատարակվել է աքնոտահայ մշակույթում բացառիկ կարևորություն ներկայացնող մի ոլորտի մասին՝ «Օսմանյան դասական երաժշտությունը և հայերը», «Հայ ստեղծագործողներն Օսմանյան դասական երաժշտության մեջ» թուրքերեն երկհատորյակը, որի հրատարակիչը ևս Արսեն Յարմանն է: Հեղինակներն են՝ **Արամ Քերովբյանը, Ալթուղ Յըլմազը և Էմինե Բորան**: Արսեն Յարմանը հեղինակել է նաև վերջերս հրատարակված հայկական արծաթագործությանն ու ոսկերչությանը նվիրված մի ուսումնասիրություն (որին ծանոթ չենք):

2012թ. Արսեն Յարմանը հրատարակել է “Ermeni Yazılı Kültürü” գիրքը, նվիրված հայ գրավոր մշակույթին, տպագրությանը, Օսմանյան կայսրությունում ունեցած նրա դերին (365) էջ:

2013թ. հրատարակել է **Արա Ակինյանի** գիրքը, նվիրված Մուլթան

¹ Մենք երախտապարտ ենք թուրքերենի հմուտ թարգմանչուհի Սիրվարդ Մալխասյանին, «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքի թուրքերեն թարգմանության համար:

Մահմուդ Բ-ի և Գազազ Արքին Ամիրայի բարեկամությանը՝ (Arsen Yaman, Ara Aginyan -Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira) իր առաջաբանով:

Արսեն Յարմանը հրատարակության է պատրաստել նաև Թուրքիին նվիրված քառահատոր թուրքերեն մի ուսումնասիրություն, որը շուտով լույս կտեսնի: Նա հրատարակչի իր առաքելությանը միացրել է նաև Պոլսի «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հայկական հիվանդանոցի հայտնի ամսագրի պատասխանատուի պաշտոնը, ուր երկլեզու դարձրած ամսագիրը նաև թուրքալեզու ընթերցողների բանակ է ներառում: Այն ծանոթացնում է ոչ միայն Հիվանդանոցի ներկային, նրա գիտատեխնիկական ներուժին, այլև հայ բժշկության պատմության անցած էջերին:

Մի քանի տարի առաջ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում իր թեկնածուական ատենախոսությունը փայլուն պաշտպանեց պոլսահայ մտավորականության միջին սերնդի ներկայացուցիչ, Գալֆայան որբանոցի երկարամյա տնօրենուհի, այսօր՝ Էսայան վարժարանում իր մանկավարժական առաքելությունը շարունակող **Արմավենի Միրօղլու Մուխարյանը**¹: 2016թ. նրա հրատարակած «Պոլսահայերը (1923-1939թթ.)» գիրքը մինչ այժմ քիչ ուսումնասիրված, սակայն իր արժեքով կարևորագույն խնդիր ներկայացնող ուսումնասիրություն է:

«Պոլսահայերը (1923-1939)» գրքի նպատակն է ծանոթացնել 1923-1939 թվականների Պոլսի հայ համայնքի կացությանը Հանրապետական Թուրքիայում, ինչպես նաև քեմալական Թուրքիայի ազգայնական պետության կատարած հեղաշրջումները, ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ պոլսահայ համայնքի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը և այս քաղաքականության հետևանքով համայնքի ապրած մեծ փոփոխությունները:

1 Մենք Արմավենի Միրօղլու Մուխարյանին ենք պարտական մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրության թուրքերեն հրատարակության (2014թ.) խմբագրման դժվարին գործը:

Հեղինակն այս աշխատությամբ ջանում է լուսաբանել Թուրքիայի Հանրապետության օրենսդրական քաղաքականությունը և այդ օրենքների հետևողական գործադրման հետևանքով պոլսահայության մի ստվար հատվածի հեռացումը երկրից, Թուրքիայում մնացողների վիճակը, ինչպես նաև այն մեծագույն ջանքերը՝ ամեն գնով պահպանելու համար հայերեն լեզուն, հոգևոր կյանքը, մշակույթն ու բարեսիրական հաստատությունների գործունեությունը: Ավելին՝ հակառակ գործադրվող բոլոր ջանքերին նկատելի է կրթական, մշակութային և տնտեսական կյանքի անկումը:

Որպես մեկը կարևորագույն խնդիրներից, ներկայացվում է «ՎազդՖների օրենք»-ը, իբրև հիմնական գործոն ազգային հաստատությունների, հայկական վազդՖների (անշարժ ունեցվածքի) ու ազգապատկան կալվածքների վիճակի ու դրանց պահպանման հարցի:

Վերլուծվում է համայնքային հաստատությունների նշանակությունը հայ մթնոլորտում: Ներկայացվում են ավանդական ու բարեսիրական հիմնարկները՝ Ազգային խնամատարությունը, Ս. Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցը, որբանոցները, եկեղեցիներն ու գերեզմանատները, ինչպես նաև վերջիններիս մատակարարման միջոցները:

Հեղինակը քննարկում է խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պոլսահայ կրթական կյանքն ու նրա նշանակությունը հետագա տասնամյակների հայ մթնոլորտի համար:

Կարևոր հանգամանքներից է նկատվում պոլսահայ մշակութային ընկերությունների գործունեության շրջանակները, ինչպես նաև մշակութային կյանքի՝ գրականության, զրատպության, մամուլի, թատրոնի, երաժշտության, ճարտարապետության նշանակությունը ազգապահպանման գործում:

Գալով պոլսահայության տնտեսական կյանքի ներկայացմանը, վեր է հանվում հայոց «Լքյալ գույքեր»-ի կնճռոտ քննուկը: Որպես «Լքյալ գույք» լուսաբանվում են Սանասարյան խանի ու Բանկալ-Քիի հայոց գերեզմանատան օրինակները:



*Գարեգին Բ արք. Գազանճյան
Թուրքիոյ հայոց պատրիարք
(1990–98թթ.)*



*Մարուտ Բ արք. Մուրաֆյան
Թուրքիոյ հայոց պատրիարք
(1998-2012թթ.)*

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ՍՏԵՂՃԱԳՈՐԾՈՂ ՊՈԼՍԱՀԱՅԵՐ

Փարիզաբնակ Օննիկ Ժամկոչյանը (1955 թ.) ծնունդով պոլսեցի է: Տնտեսական և սոցիալական պատմության ֆրանսագիր մասնագետ է:

1988թ. Սորբոնի համալսարանում պաշտպանել է դոկտորական թեզ՝ «Օսմանյան կայսրության ֆինանսները և Կոստանդնուպոլսի ֆինանսիստները 1730-1853թթ.» թեմայով¹:

Նրա 2013թ. հրատարակված «Սուլթանների սեղանավորները. հրեաներ, ֆրանսիացիներ, հույներ և հայեր»² ուսումնասիրությունը կայսրության կրոնական փոքրամասնությունների՝ հրեաների, հույների, ֆրանսիացիների, հայերի բանկային ինստիտուտի, կայսրության կյանքում մրանց ունեցած բացառիկ դերի մասին է: Այս թեմային են նվիրված հեղինակի մի քանի հոդվածները ևս:

2015թ. տպագրված «Բարեփոխումների ժամանակը. Մահմուդ Բ, Թանզիմատ, Կոնստանդնուպոլիսը 1780-1860թթ.» գիրքը³, որն առաջինի տրամաբանական շարունակությունն է, արևմտահայության զարթոնքի շրջանին վերաբերող հրատարակություն է: Այն որքան որ արևմտահայոց, շատ ավելին՝ Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության համար նորանոր վերագնահատումների մղող հետազոտություն է:

2017թ. հրատարակել է հայ ֆրամասոններին, 1863թ. «Ազգային

1 Les Finances de l'Empire ottoman et les Financiers de Constantinople, 1730-1853, Thèse de Doctorat, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, 1988. (Diplôme d'Habilitation à Diriger des Recherches en Histoire (H.D.R. en Histoire) à l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS).

2 Jamgocyán (Onnik) « Les Banquiers des Sultans, Juifs, Francs, Grecs et Arméniens de la haute finance, Constantinople, 1730-1853, Les Editions du Bosphore, Paris, 2013 (328 p.)

3 Jamgocyán (Onnik), Le Temps des Réformes, «L'Arménie ottomane», Mahmoud II, le Tanzimat, Constantinople, 1780-1860 ; Les Editions du Bosphore, Paris 2015. (305 p.)

Սահմանադրութիւն Հայոց»¹-ին նվիրված մի ուսումնասիրություն: Բավարար չուսումնասիրված մի նյութ, որը միաժամանակ Օսմանյան սահմանադրության ուսումնասիրության կարևորագույն հանգրվաններից է:

Բոլոր այս գրքերը Օսմանյան կայսրության համար չափազանց կարևոր մի ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությանն են նվիրված: Դրանց տարբեր լեզուներով, մասնավորապես թուրքերենով և հայերենով հրատարակությունները կարևոր ներդրում են օսմանագիտության և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Ռոյ Առաքելյանը, ծնունդով պոլսեցի (ծն.1968թ.) մասնագիտությամբ փաստաբան է: Իրավաբանության դոկտորի իր թեզը պաշտպանել է Փարիզի «René Descartes» համալսարանում: Ավելի քան 35 տարի ապրում է Փարիզում: Նրա «Էդիրնեն (Ադրիանուպոլիս) և հայ համայնքը»² երկլեզու (ֆրանսերեն և թուրքերեն) գիրքը լույս է ընծայել Ստամբուլի «Փարոս» հրատարակչությունը: Թուրքերենի քարգմանիչն է **Թոմաս Թերզիյանը**: Առաջաբանի հեղինակն է օսմանյան շրջանի թուրք պատմաբան **Նեջեթ Սակաօղլուն**:

Այս գիրքը գրելիս հեղինակը ներկայացնելով հանդերձ իր ընտանիքի պատմությունը, մտահոգված է եղել պատմության և սոցիոլոգիայի տեսանկյունից ուսումնասիրել հռոմեական ժամանակներից սկիզբ առած, Բյուզանդական կայսրությունում հզորացած և այնուհետև 1915 թ. ոչնչացած Էդիրնեի հայկական գոյությունը:

Գրքի բովանդակության կարևոր մաս են կազմում Ադրիանապոլսի մասին պատմական ակնարկը և հայերի ներկայության սկիզբը, ապա՝ Օսմանյան կայսրության շրջանում քաղաքի մասին հնարա-

1 Jamgocyan (Onnik), "Les Francs-Maçons Arméniens, la Constitution Nationale de l'Arménie ottomane, Constantinople 1863", Les Editions du Bosphore, Paris Mai 2017. (279 p.)

2 Roy Arakelian - Andrinople (Edirne) et sa Communauté Arménienne. (Edirne (Adrianupolis) ve Ermeni Toplumunu). Paros, İstanbul 2016, 255 p.

վոր տեղեկությունները, նկարագրություններ, լուսանկարներ: Հայ Աղդիանապոլիսը ներկայացվում է կյանքի տարբեր կողմերով հանդերձ և ավարտվում հայ համայնքի առաջատար գործիչների մասին տեղեկություններով, ընտանեկան հիշողություններով:

Էդիքների մասին այս ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է Արևմտահայաստանը ներկայացնող գրքերի շարքում: Այն հայաշատ կենտրոնների պատմությունը ներկայացնելով՝ պատմության մի շարք ճերմակ էջեր է լրացնում՝ թույլ չտալով դրանց խեղաթյուրումն ու ամեն մի հայկականի թուրքացման քաղաքականության զոհ դառնալը: Իհարկե այս գրքի հայերենը իր պատվավոր տեղը կունենար 1960-ականներից հետո սփյուռքահայ հայրենակցական հրատարակությունների շարքում:

2016թ. Ստամբուլի «Փարոս» հրատարակչությունը լուս է ընծայել ամերիկաբնակ **Գևորգ Բ.Հակոբյանի** (ծն. 1947թ.) տարիների ուսումնասիրության արդյունքը՝ մեծածավալ «Պատմություն իսթանպոլսի հայ ուսումնական կեանքի եւ կրթական հաստատություններում» գիրքը¹: Սա նշանակալի ներդրում է արևմտահայ դպրոցի եւ մանկավարժության պատմության ուսումնասիրության մեջ:

Նախաբանը գրել է անվանի մտավորական, գրող, խմբագիր Ռոբերտ Հատտեճյանը:

Գիրքը ներկայացնում է Պոլսում մինչև մեր օրերը գործած եւ գործող ազգային ու անհատական շուրջ 170 ամենօրյա հայկական վարժարանների պատմությունը:

Ուսումնասիրությունն արժևորվում է Պոլսի վարժարանների ցուցակով, պատրիարքների, տնօրենների, ուսուցիչների, հեղինակների, ազգային-վարչական մարմինների մասին տեղեկություններով, ինչպես նաև բազմաթիվ լուսանկարներով:

*

¹ Գևորգ Պ. Հակոբյան, Պատմություն իսթանպոլսի հայ ուսումնական կեանքի եւ կրթական հաստատություններում, Իսթանպուլ, Փարոս, 2016, 300 էջ.

Ծագումով արաբկիրցի **Մուրադ Պեպիրոզյուն** (1943-2017 Պոլիս) 2003թ. բուրքերենով հրատարակել է «Թանգիմաթեն մինչև Բ Սահմանադրութիւն. Հայոց կանոնակարգը» աշխատությունը: 2008թ. տպագրել է «Օսմանեան իշխանութեան ոչ իսլամներու կանոնակարգը» գիրքը: Նա սահմանադրությունների և Օսմանյան կայսրության, Լոզանի դաշնագրի մասնագետ էր համարվում¹:

Որոշ հեղինակներ յուրաքանչյուր երախտավոր անձի 1-2 տող հատկացնելով փորձում են տպավորություն ստեղծել, սակայն որպես կանոն, սրանք բազմից կրկնված փաստեր են, նույնիսկ բուրքերեն գրականության մեջ: Այնպես որ նախընտրել ենք զանց առնել այսպիսի նյութերն ու նրանց հեղինակների գործերը:

*

Ծագումով պոլսահայերից այսօր արտասահմանում բնակություն հաստատածները (օր. **Սարգիս Ադամը**, Ռոյ Առաքելյանը և ուրիշներ) ժամանակ առ ժամանակ փորձում են անդրադառնել որոշ թեմաների, որոնք հիմնականում նախընտրելի թեմաներ չեն այսօրյա Թուրքիայի համար: Նկատի ունենք Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի պատմության մեջ ծանրակշիռ ներդրում ունեցած նշանավոր հայերի մասին գրելը: Այն հիմնականում վերաբերում է 19-20-րդ դարերը ներկայացնող միևնույն անձանց՝ մեծ դերասանապետ Հակոբ Վարդոլյանին (Գյուլի Հակոբ, **Agop Vartovyan**, Güllü Agop 1840-1902), բուրքական դասական երաժշտության հիմնադիր Տիգրան Զուխաջյանին (**Dikran Çuhacıyan** 1837-1898), երաժշտագետ **Համբարձում Լիմոնճյանին**²

1 Ավարտել է Պոլսի Տնտեսագիտության և առևտրական գիտությունների համալսարանը: Աշխատել է հաշվակալական ասպարեզում: 1976թ հիմնել գովազդային հաջող ընկերակցություն, զուգահեռ հիմնել է Հայոց պատրիարքությանն առընթեր «Հայ թերթ», ապա և «Հայ լիսթ» կայքէջերը, եղել նրանց «կարևոր լուրերի» պատասխանատու խմբագիրը: Հեղինակել է հարյուրավոր հոդվածներ («Մարմարա» օրաթերթ, Ստամբուլ, 17.02.2017):

2 Ինչպես գրում է «Արմենալթս»-ը, (03.18.2013) հենվելով բուրքական «Zaman» թերթի վրա, նորաստեղծ հատուկ կայքի օգնությամբ կարելի

(**Hambardzum Limoncuyan**), ժամանակակից լատինատառ թուրքերեն այբուբենի կազմող, թուրք նոր գրական լեզվի «ճարտարապետ» **Հակոբ Մարթայանին** (**Hagop Martayan, Agop Dilâçar** 1895-1979)¹, որը «Թուրքական լեզվաբանական ընկերության» առաջին պաշտոնական քարտուղարն է եղել և գլխավոր մասնագետը: Նա է «Աթաթուրք» անունը շրջանառության մեջ դրել և փոխադարձաբար թուրքերենի զարգացման համար 1934-ին Աթաթուրքի կողմից արժանացել է «Դիլաչար» պատվանունին և առավել հայտնի է Հակոբ Դիլաչար անունով:

է ծանոթանալ օսմանյան երաժշտական գրականության, արխիվի հետ, որը պահպանվել է հայ երաժիշտ Համբարձում Լիմոնճյանի (1768-1839) շնորհիվ:

- 1 Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում դեռևս 1952 թվականից «Շողակաթ»-ում տպագրված, մեսրոպյան գրերի, աղբյուրների, հայերենի և իրանյան բարբառների միջև եղած հարաբերությունների, առանձին մատենագիրների, վաստակաշատ հոգևոր գործիչների գրական-դավանաբանական ժառանգության, տարբեր հետաքրքրություններ ներկայացնող Հ.Մարթայանի հոդվածները: Արժանահիշատակ փաստ է, որ այս տարիների «Շողակաթ»-ում, ուր հոդվածագիրների թվում էին հնագետ-բանասեր-իմաստասեր, գեղարվեստի սիրահար կաթողիկոսներ, պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգևոր գործիչներ: Գրաբարով հոդվածներին զուգահեռ տրվել է նրանց աշխարհաբար տարբերակները, որը կարևոր ներդրում էր մեր լեզվի զարգացման պատմության մեջ:

Թուրքական գիտական շրջանակների Վի որոշակի խումբ գիտակցում էր, որ առանց հայկական աղբյուրների և նեհնարին է լինելու Օսմանյան կայսրության իրական պատմության շարադրումը: Թուրք Պատմական ընկերության և Բանասիրական ֆակուլտետի պատվերով Հ.Տ. Անդրեասյանը բարգմանել է հայ պատմիչների երկերի օսմանյան պատմությանն առնչվող հատվածները, որն ըստ հոդվածագրի չէր հրատարակվել: Փոխարենը 1950թ. «Tarih Dergisi» ամսագրում (հ.Ա, N 1-2, էջ 95-118, էջ 401-438) Հ.Տ. Անդրեասյանը ներկայացրել է թուրքական (անգամ մոնղոլների) պատմության համար կարևոր հայ աղբյուրների 20 հեղինակների, սկսած Արիստակես Լաստիվերցուց մինչև Միքայել Չամչյան և Ղազար Իմնիճյան (Hrand D. Andreasyan, «Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları Dergisi»):

Հաջորդ անհատը, որին անդրադառնում են, դա **Էդգար Մանաս**ն է (1875-1964, **Edgar Manas**), իտալական կրթությամբ դիրիժոր-կոմպոզիտոր: Նա թուրք դասական երաժշտության մեծ երախտավորներից է, երգչախմբային և կամերային երաժշտության հիմնադիրը, Թուրքիայի ազգային «Իսքիկլալ մարշ» հիմնի (1933թ.) գործիքավորողն ու մշակողը:

Պերճ Թուրքեր-Քերեստեջյանը (**Berç Keresteciyân Türker** 1870-1949), թուրքերեն ստուգաբանական առաջին բառարանի հեղինակ Պետրոս Քերեստեջյանի որդին է: Նա Օսմանյան բանկի կառավարիչն է եղել, ղեկավարել «Կարմիր Մահիկի» կազմակերպությունը, 1935-43թթ. երիցս ընտրվել Մեջլիսի պատգամավոր: Աթաթուրքի դեմ անգլիացիների կազմակերպած մահափորձը կանխելու համար Մուստաֆա Քեմալը նրան տվել է «Թուրքեր» պատվանունը, որ կցվել է նրա ազգանվանը: Թուրքական հանրագիտարանային գրականության մեջ նա որպես հիպերպոլիզոտ է ներկայացվում:

Պոլսի «Ռոբերտ քոլեջի» գեղագրության ուսուցիչ **Հակոբ Չերչյանն** է (**Hagop Vahram Çerçiyân**) հեղինակը Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի հայտնի ստորագրության: Նրա հեղինակած և որպես Աթաթուրքի ստորագրություն ճանաչվածը լավագույնն է եղել մրցանակաբաշխության ներկայացվածների մեջ:

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՍՊՈՒՔԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գևորգ Բամպուրճյանի գործունեությանը տարբեր առիթներով անդրադարձել են՝

1. **Կարո Աբրահամյան**, «Հայ մշակույթի նորագույն կորուստը՝ Գևորգ Բամպուրճյան (1923-1996)» *Ջարթօնք*, 24 Հոկտեմբեր 1996: Նույնը արտատպուած Պոլսոյ «Մարմարա» օրաթերթի 24 Յունուար 1997 թուակիր համարին մէջ:
2. **Կարո Աբրահամյան**, «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գևորգ Բամպուրճյան (1923-1996)», «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք», նոր շրջան Է-Ը տարի (1995-1996), էջ 659-670: Նոյնը արտատպուած է Պոլսոյ «Ժամանակ» օրաթերթի 24-26 Սեպտեմբեր 1998 թվակիր համարներում:
3. **Karo Aprahamyan**, Ermeni Kültürünün son kaybı Kevork Pamukciyan, (1923-1996). Հայ մշակույթի նորագույն կորուստը՝ Գևորգ Բամպուրճյան (1923-1996), *Բեյրութ, Ջարթօնք*, 24 Հոկտեմբեր 1996: Նույնը թարգմ. Püzand Akbaş, *Tarih ve Toplum*, Ստամբուլ, N 165, Սեպտեմբեր 1997, էջ 4-6 («Ջարթօնք»-ի վերոնշյալ հոդվածի թուրքերեն թարգմանությունը).
4. **Karo Aprahamyan**, Kevork Pamukciyanın Ermeni Eserleri (Գևորգ Բամպուրճյանի հայերէն գործերը), տե՛ս Kevork Pamukciyan. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003:
h. Դ. Biografileriyle Ermeniler (Հայերի կենսագրություններ), Ստամբուլ, *Արաս* Հրատ., 2003, էջ 391-417 :
5. **Կարո Աբրահամյան**, Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, էջ 670:
6. **Կարո Աբրահամյան**, «Անճիշդ գրախօսականի մը առիթով. Եթէ մեր պատմաբանները այսպէս պիտի «պատմագրեն»», *Ջարթօնք*, 23 հուլիս 2004: Նույնը արտատպուած Բեյրութի «Լւանջ» շաբաթաթերթում, 23 հոկտեմբեր 2004: (Սա հոդված է

ի պատասխան բժիշկ Սարգիս Գարայեանի «Թուրք մտաւորականութիւնը պիտի կարենա՞յ աւելի ազատօրէն շնչել 21-րդ դարու ընթացքին թե՞ պիտի սպասէ մինչեւ 22-րդ դար» հոդվածի, գրված Գևորգ Բամպուրճյանի քառահատորյակի հ.Ա-ի՝ Ստամբուլի մասին հայկական աղբյուրներին նվիրված գրքի մասին, որը ծուռ հայելի է ներկայացնում (Չարթօնք, 26.07.2004թ. էջ 3.)

7. **Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi** (Թանգիմաթիգ մինչ օրս մտավորականների հանրագիտարան) հ. Բ., 1993, էջ 683. և էջ 852-853.
8. **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi** (Երեկվանից մինչ օրս Ստամբուլի Հանրագիտարան) հ. Բ., 1995, էջ 852-853.
9. **Լեւոն Շառլայեան**, «Այս Սօֆիա եւ Հայերը (Գ. Բամպուրճեանի թրքերէն նորատիպ հատորին հրատարկութեան առիթով)», Մարմարա, 4 Դեկտեմբեր, 2002.
10. **Արայ Կարմիրեան** «Նոր Հրատարակութիւններ Պոլսահայ Գրողներէ (4)», Գեղարդ, 167, Ապրիլ-Մայիս- Հունիս 2003, էջ 8-11.
11. **Ռ. [Ռուպեր Հատտէճեան]**, «Լոյս տեսաւ Գևորգ Բամպուրճեանի չորրորդ թրքերէն հատորն ալ. Այս Փառաւոր Հատորը Կ'ընդգրկէ Հայ Նշանաւոր Գործիչներու Կենսագրականները», Մարմարա, 24 Սեպտեմբեր 2003.
12. **Սեւան Տէյիքմէնճեան**, «Գևորգ Բամպուրճեանի Վաստակը», Փարիզ, *Յառաջ*, 30 Ապրիլ, 2003.
13. **Արփի Թորոյեան**, «Հայերը Իրենց Կենսագրականներով», Փարիզ, *Յառաջ*, 18 Դեկտեմբեր 2003.
14. **Յասմիկ Ստեփանեան**, «Գևորգ Բամպուրճեան, Հայատառ թրքերէն Աղբիւրների Ներդրումը Պատմութեան Մէջ», Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, ԻՉ, 2006, 362-367. (13)
15. **Հասմիկ Ստեփանյան**, «Հայերը Թուրքիայում եւ Հայ-Թուրքական Մշակութային Վերաբերումներ», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, 2(169), 2005, 318-321.

16. **Սարգիս Գարայեան**, «Թուրք մտաւորականը պիտի կարենա՞յ ատելի ազատօրէն շնչել 21-րդ դարու ընթացքին թէ պիտի սպասէ մինչեւ 22-րդ դար», Զարթօնք, 26 Յունիս 2004.
17. **Melek Sarı Güven**, Kevork Pamukciyanın Tarih Perspektivinden Olaylara Bakışı (Պատմական եղելությունները ըստ Գեորգ Բամպուքճեանի պատմագիտական հեռանկարի), Մագիստրոսական թէզ, Անկարայի Համալսարանի Սոցիալական Գիտությունների Բաժանմունքի Հայերէն Լեզվի և Մշակույթի բաժին, 2005թ.¹:
18. **Rober Koptaş**, Ermeni Harflı Türkçe» (հայատառ քուրքերէն), XI-XXIII, տե՛ս **Kevork Pamukciyan**. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003. հատոր Բ: Ermeni Harflı Türkçe Metinler; Մէքիկէր, Իսթանպուլ, ԱՐԱՍ Հրատարակչատուն, 2003: Նույնը արտատպւած *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s12-17. Նույնը հայերէն թարգմանւած՝ Ռոպէր Քոփթաշ, «Հայերէն Տառերով Թրքերէն,» թարգմ. Կարօ Արրահամեան, Բեյրութ, *Ջաւաաւէր*, հունուար 2004, 22-24, իսկ շարունակությունը՝ փետրվար 2004, 67-70:

1 Կարօ Արրահամյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Գեորգ Բամպուքճեանի վաստակը Թուրքիոյ տարածքին գնահատող եւ արժեւորողներու կողքին յայտնուեցաւ նաեւ 2005 թուականին, նեղմիտ մօտեցումով պատրաստուած մագիստրոսի թէզ մը: Անհասկնալի նեղմտութիւն մը, մանաւանդ որ թէզին հսկիչ ակադեմական՝ տոց. դոկտ. Պիրսէն Քարաճան հեղինակած էր հայերէն-քրքերէն բառարան մը եւ նաեւ հայ գրականութեան մոտիքուած ծաղկաբաղ մը: Մէլէք Սարը Կիւլէնի ներկայացուած եւ գնահատումի արժանացած թէզը, Բամպուքճեանը ներկայացուցած է իբրեւ նեղմիտ ազգայնական, եւ անոր պատմագրական, գրականագիտական եւ թարգմանական վաստակն ալ նսեմացուցած: Ի զուր սպասեցինք որ գէթ Բամպուքճեանի ամբողջական երկերուն առթիւ շռալ գրախօսականներ ստորագրող քուրք թէ հայ ակադեմականներ եւ հրապարակագիրներ պատասխան մը տալին: Բացառութիւն մը կազմեց, «Էրմէնի Քայնաքլարընտան Թարիիէ Քաթթըլար» ամբողջական շարքին օգնական խմբագիր՝ Ռոբեր Քոփթաշի ջոդուտ պատասխանը (տե՛ս՝ Հոդվածներ և գրախոսականներ Գեորգ Բամպուքճյանի մասին» բաժնում, հ.18):

19. **Rober Koptaş**, Pamukciyan Ne Tarihci, Ne Edebiyatçı, Ne Çevirmen, (Բամպուքճյանը՝ ոչ պատմաբան, ոչ գրականագետ, ոչ էլ քարգմանիչ], Ստամբուլ, *Ulu*, 4 հուլիս 2008:
20. Տես՝ «Մարմարա»-ի 1943-1948թթ. 1975-1990թթ., իսկ «Ժամանակ»-ի՝ 1943-1950թթ., 1965-1972թթ. և 1975-1990թթ. հավաքածուները:
21. **Mennur Sezer**, İstanbul Yazıları, (Պոլսի մասին գրություններ) Ստամբուլ, *Evrensel*, 31 Հոկտեմբեր 2002:
22. **Garin Karakaş**, Kitabına Kavuştu, (Իր գրքի հետ միասին) Ստամբուլ, *Ulu*, 18 Հոկտեմբեր 2002:
23. **Sabri Koz**, Başka Bir Tarihin İstanbulu, (Մի այլ պատմության Ստամբուլը) Ստամբուլ, *Akşamlik*, N 7, 1 Նոյեմբեր 2002.
24. **Akif Ulusayar**, ARAS Yayıncılıktan İstanbul yazıları, (Արաս հրատարակչատնից Պոլսի մասին գրություններ) Ստամբուլ, *Toplumsal Tarih*, N 108, Դեկտեմբեր 2002, էջ 72:
25. **Ayda Uyar**, Kevork Pamukciyanın İstanbulu (Գևորգ Բամպուքճյանի Ստամբուլը), Ստամբուլ, *Mimar*, N 44, հունվար 2003, էջ 66-67.
26. **Ayda Uyar**, Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul ve Mimarları (Պոլիսը և ճարտարապետներն ըստ հայկական աղբյուրների) Ստամբուլ, *Mimar*, N 10, Դեկտեմբեր 2003, էջ 10-12.
27. **Ayda Uyar**, Araştırmaya Adanmış Bir Omür, Kevork Pamukciyan (1923-1996), (Բանասիրությանը նվիրված մի կյանք, Գևորգ Բամպուքճեան (1923-1996)] *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s4-11.
28. **Osman Köker**, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar (Պատմությանը ի նպաստ հայ աղբյուրներ] *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s62-64.
29. **İlber Ortaylı**, İstanbulun Efendi Hemşiresi, (Պոլսի ազնվական քաղաքացին) *Milliyet*, 15 հունիս 2003.
30. **Sefa Kaplan**, Karacaoğlanın Ermenisi, (Զարաճաօղլանի հայ լինելը) *Հիւրրիյէթ Զիքաւի*, 1 Փետրվար 2004.

31. **Ahmed Eken**, Kevork Pamukciyanı Okurken, (Ընթերցելով Գևորգ Բամպուրճյանին), Նոյեմբեր 2005, 22-24.
32. **Semra Somersan**, Baron Kevork Pamukciyan Yazınız Bitmedi, (Պարոն Բամպուրճյան, ձեր գրութիւնը չավարտվեց), *Radikal*, 7, 12-13
33. **Birsen Karaca**, Doğt Ermenice-Türkce Sözlük (արեւելահայերէն բրբերէն բառարան), *Անկարա, Անկարայի համալսարանի հրատարակչություն*, 2001:
34. **Birsen Karaca**, Ermeni Edebiyatı Seçkisi (հայ գրականութեան ընտրանի), *Անկարա, Մշակույթի նախարարության հրատարակչություն*, 2001:



ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐԲ
ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ, ԱՐՄԵՆ
ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻՆ
ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՊԱՏԱԾԵՆՆԵՐ



Kevork Pamukciyan (1994)

Araştırmaya Adanmış Bir Ömür

Kevork Pamukciyan
(1923-1996)

AYDA UYAR



1. **Penelitian** : 100.000.000
 2. **Penelitian** : 100.000.000
 3. **Penelitian** : 100.000.000

tarih VE toplum



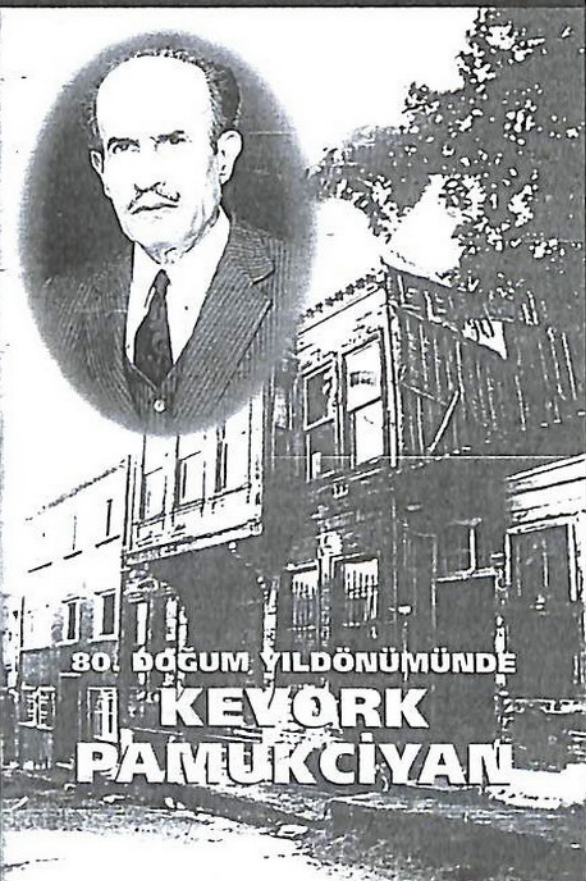
9 771019 468006

İLETİŞİM YAYINLARI
KDV DAHİL 4.600.000.- TL

ŞUBAT 2003
CİLT 39 • SAYI:

230

ISSN 1019-4681
212163 - 2003/02



80. DOĞUM YILDÖNÜMÜNDE

KEVORK PAMUKÇİYAN

**İNGİLİZ TARİH
DERS KİTAPLARINA
BİR BAKIŞ**



**VİYANA TÜRK
YAHUDİ CEMAATİ
VE SINAGOGU**



**ERTUĞRUL
OSMANLI KULÜBÜ**

**TARİH ve TOPLUM
EN İYİ TEZ
YARIŞMASI**

Անճարաբան, Տի. Յանիկ Առեկաճյան:

ՏԻՆ համայնքի անդամ է՝ Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Միջին շրջանի անդամ է՝ Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի. Զոհրա 1995 թ. Զանգեզուրի մարզի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է: Ըստ միջին շրջանի միջին և արևելյան շրջանների շրջանում է:

Տի.
Զոհրա

Արեւմտահայկ. ՏԻ. Յամիկ Արեւմտահայկ.,

Մեծ հաճությամբ ստացաւ եւ Ձեր 27 Մարտ 1991 թ. նամակը, որում կ'ըսուի իմ նամակի մասին ի վերջի վերջին հետազոտութիւններէն։

Ես ալ, որովհետեւ կ'ըսուի իմ նամակի մասին ի վերջի վերջին հետազոտութիւններէն։

Ես ալ, որովհետեւ կ'ըսուի իմ նամակի մասին ի վերջի վերջին հետազոտութիւններէն։

Ես ալ, որովհետեւ կ'ըսուի իմ նամակի մասին ի վերջի վերջին հետազոտութիւններէն։

այս թնայած է արտաքին հրկույնը (ՄԽՂ. 1979. Մի 3-4): Եւ այս հարցը
հարցիկի մը (Ի՛ 291-294) շեղարկուի չափով, հարցադրած է՝ արդե՞հ
արհեստական ծանցիկ կրճատ ցնայ:

Արհեստիկի խորքի մարմնակապակց խորքի ձեռքարկով մը հարցադրած
աւելի չի կարգաւորուի հարցիկի մը (Ի՛ 32-33), եւ այս էլ մարմնակապակց
չափով այս թնայած է: Եւ յայտնի է որ տեսնել է:

Եւ արհեստիկի էլ հարցադրած է, երբեք ձեռքարկով արհեստիկի արհեստիկ
ժողովի մարմնակապակցի կրճատ արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի մը հարցադրած է, երբեք արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
եւ հարցադրած է, երբեք արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի:

Հարցադրած է, երբեք արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի:

Մարմնակապակցի էլ արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի: արհեստիկի մը հարցադրած է, երբեք արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի

Եւ յայտնի է որ տեսնել է: արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի էլ արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի

արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի
արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի արհեստիկի

Եւ
Արհեստիկի

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ*

Ա

Աբրահամ Անկյուրացի - 27, 99,
107

Աբդուլլահ Գևորգ «Կարմիր
կայսրը» (2002թ.) - 119

Աբրահամյան Կարօ - 9, 10, 11,
99, 141

Ադամ Սարգիս - 136

Ազատյան Թորոս - 87, 111

Աթաթուրք - 42, 50, 137, 138

Ալիշան Ղևոնդ - 83, 109

Ալլահիվերտեան գերդաստան - 14

Ակինյան Արա - 129

Ամիրյան Խաչիկ - 36, 84, 85

Անդրեաս Գաղատիացի - 99

Անհեգեր Ռոբերտ - 82

Այդեմիր Շևքեր Սուրեյա - 51

Այվազովսկի Գաբրիել արք. - 48

Այվազովսկի Հովհաննես

(Իվան) - 118

Ապաճյան Գրիգոր - 111

Առաքելյան Ռոյ - 134, 136

Ասլանյաններ Աննա, Նվարդ և
Վիչեն - 58, 60

Ասլանյաններ Վահագն,

Վարուժան, Վարդան - 81

Ասլանյան Գևորգ արք. - 81

Ասլանեան Թադևոս վարժապետ
- 101

Ավետիսյան Ժոզեֆ - 26

Ավետիք Եվդոկացի - 68, 93

Արալ Ֆահրի - 16, 18

Արդադ Մուստաֆա (Mustafa
Akdağ) - 8, 9

Բ

Բամայուքյան Մահտեսի

Միքայել - 11

Բարդակչյան Գևորգ - 44

Բաքբալյան Արամ - 58, 60

Բեդևյան Արմենակ (Պետևյան)
- 70

Բելլինի Ջ. - 57

Բերբերյան Հայկ - 44

Բ(Պ)իլեգիկչի Պողոս ամիրա - 23

Բորան Էմինե - 129

Գ

Գարեգին Բ Գազանճյան արք.
(Պատրիարք) - 101

Գալուստյան Շնորհք արք.
(Պատրիարք) - 14, 50, 86, 88

Գարազաշ Կարին (Garin
Karakaş) - 142

Գարազոշ Սարգիս - 66, 67, 98

Գարայեան Սարգիս - 140, 141

Գարեգին Ա կաթողիկոս - 18, 99,
112

-
- * ա. Միջնադարի հեղինակների անունները տրվել են անփոփոխ, մնացյալները՝ ազգանուն և անուն հերթականությամբ:
բ. Տեքստում միայն արևմտահայերենով եղած անունները նույնությամբ են մնացել, իսկ արևմտահայերենով և արևելահայերենով եղածները տրվել են ինչպես այսօր ընդունված է՝ արևելահայերենով
գ. Որոշ օտար հեղինակների անուններին կցել ենք նաև նրանց լատինատառ ձևերը.

Գիլանենցի Պետրոս դի Սարգիս - 72

Գյոլչեն Սաբիհա - 119

Գյուլբենկյան Գալուստ - 66, 96 .

Գյուլգարի (աշուղ) - 29

Գյուլեն Սարը Մելեք - 10

Գոչու Ռեշադ Էքրեմ (Reşad Ekrem Koçu) - 8, 25, 72

Գրիգոր Լուսավորիչ - 25

Գույումճեան գերդաստան - 14

Գ

Դինք Հրանտ - 119

Դյուզ Այդա - 77

Դյուման Հանրի - 65

Դյուվերնուա Հանրի - 72

Դուման Մուստաֆա (Mustafa Duman) - 102

Ե

Երամեան Միքայել ա. քահանայ - 96

Զ

Զարդարյան Պետրոս - 76

Զարդարյան Պիմեն - 76

Զոհրապ Գրիգոր - 118

Զոննարո Ֆաուստո - 56

Է

Էդիբնեցի Հակոբ Խալֆա - 54

Էքսերճյան Տեղեմաք - 58, 60

Էնվեր փաշա - 50, 51

Էսայան - 58

Էքեն Ահմեդ (Ahmed Eken) - 143

Թ

Թալաթ Թեքին (Talat Tekin) - 37

Թաշճյան Նիկողոս - 81

Թերզիբաշյան Գևորգ - 72, 74

Թերզիյան Թոմաս - 134

Թընկըդեան գերդաստան - 14

Թողերինի աբբա - 54

Թոթոյեան Արփի - 140

Թուլայան Երվանդ - 82

Թոմբալյան Կարապետ - 50

Թոմբալյան Հակոբ - 50

Թորգոմյան Վահան - 26

Թոփրակ Զաֆեր (Zafer Toprak) - 33

Թուրլաճ Բարս (Բարսեղ Թուրլաճյան) - 117, 118, 119, 121

Թունջա Մեքեն - 121

Ժ

Ժամկոչյան Օննիկ - 133

Ի

Ինենյու Իսմեթ - 119

Ինճիճյան Ղուկաս - 24, 25, 27, 72, 83, 137

Էրդեմ Բուրի - 11

Էօզթունա Յըլմազ - 8, 105

Լ

Լեոն 13-րդ պապ - 75

Լիմոնճյան Համբարձում - 106, 136, 137

Լուսարարյան Մահտեսի Մարտիրոս - 11

Խ

Խաչատուրյան Գարեգին արք.
պատրիարք - 88

Կ

Կարմիրեան Արայ - 140
Կեզուրյան Թադեոս - 29
Կեօշեան գերդաստան - 14
Կյոքդեշ Նեվեսեր - 119
Կոլոտ Պատրիարք Յովհաննես
(Հովհաննես) - 13, 68, 86, 88,
92, 93, 94, 95, 106, 111

Հ

Հակոբյան Գևորգ - 135
Հակոբ Նալյանը - 25, 68, 85, 86,
88, 89, 90, 91, 92, 95, 106
Հակոբյան Սիմեոն - 58, 60
Համսուն Կնուտ - 72
Հատտեճյան Ռոբեր - 16, 84, 100,
135
Հինդոդի Զյոթահիացի Արթին
- 71
Հյունքարբեյենդի Հովհաննես
քինյ. - 28, 29
Հովհաննիսյան Անուշ - 52
Հովնաթանյան Հովնաթան - 118,
119
Հուսեյնով Ռազվան - 51
Հուստինիանոս կայսր - 25

Ճ

Ճեմճեմյան Սահակ - 47

Մ

Մալխասյան Սիրվարդ - 126, 129
Մահմուդ փաշա - 20, 49

Մամիկոնյաններ - 25
Մամուլյան Ռուբեն - 79
Մամուլյան Վերժինե - 79
Մանաս Էդգար - 138
Մանաս Ռաֆայել - 54, 55
Մանաս Ռուբեն - 58, 60
Մատթեոս Գալիլ - 13
Մատթեոս Ուռհայեցի - 25
Մարթայան Հակոբ (Agop
Dilâçar) - 137
Մարկոսյան Գրիգոր - 69
Մարտիկյան Միրան - 58, 60
Մելքոնյան Մկրտիչ - 58, 59, 60
Մարտիրոս պատրիարք
Դրիմեցի - 101
Մեզպուրյան Արտո - 111
Մելքումով Հակոբ - 51
Մերիմե Պրոսպեր - 118
Միասեր Օ. - 60
Միմար Սիման - 61, 62, 77, 85,
119
Մնակյան Մարտիրոս - 79, 80, 81
Մոպասան Գի դը - 118
Մելքոնյան վարժ. - 117
Մըսըրլեան գերդաստան - 14
Մութաֆյան Մեսրոպ Բ արք.
(Պատրիարք) - 18, 106
Մուխարյան Արմավենի
Միքոդլու - 130

Յ

Յարման Արսեն - 21, 121, 122,
126, 127, 128, 129, 130
Յըլմազ Աթուղ - 129
Յովհաննես Կարբեցի - 101
Յոքեր Ահմեդ Ֆեվզի - 97

Ն

Նաթանյան Պողոս - 126, 128
 Նալբանդյան Դմիտրի - 83
 Նալյան Թադվոր - 80
 Նար-Բեյ Խորեն - 16
 Նոյման Բրիտտոֆ - 125
 Նորատունկյան Գաբրիել - 56

Շ

Շաշյան Պողոս - 58, 60
 Շառոյեան Լեւոն - 140
 Շաքիրօղլու Մահմուդ (Şakiroğlu Mahmut) - 40
 Շեքսպիր - 118
 Շիշմանյան Ռաֆայել - 57

Ռ

Ռամոն Ժան - 72
 Ռսկեան գերդաստան - 14

Չ

Չալգըրօղլու Պողոս - 80
 Չամաշըրճեան Յովհաննէս Պատրիարք - 13
 Չամչըօղլու Հակոբ - 68
 Չիգգեն Էնգին (Engin Çizgen) - 57
 Չերչյան Հակոբ - 138
 Չոպանյան Գևորգ - 78
 Չոլխաջյան Տիգրան 77, 80, 88, 136

Պ

Պալյան գերդաստանը - 54, 118
 Պալյան Գրիգոր - 63
 Պալյան Մակար - 62
 Պասմանյան Գաբրիել

(Պատրիարք) - 104

Պարտիզակցի Վահան - 128
 Պարոնյան Հակոբ - 57, 80, 101
 Պեզճյան Գազազ Արթին ամիրա - 23, 130
 Պենյան Ռոզալի - 77
 Պեպիրօղլու Մուրադ - 136
 Պերպերյան Ավետիս վարժապետ - 104
 Պիլէզիկճեան գերդաստան - 14
 Պողոսյան Եփրեմ վրդ. - 13

Ջ

Ջեմալ փաշա - 52, 119
 Ջիվանյան Սկրտիչ - 58, 60

Ռ

Ռադո Շեֆքեր - 11
 Ռիշելյե (կարդինալ) - 67

Ս

Սակաօղլու Նեջեթ - 134
 Սանջյան Ավետիս - 44
 Սարգսյան Շահին - 58
 Սաքայան Աբրահամ - 58, 60
 Սաքայան-Հյունքարբերդէյեմլի Հովհաննէս փնյ. - 28
 Սեբաստացի Մխիթար - 41, 94, 95
 Սեզեր Մեննուր (Mennur Sezer) - 142
 Սոմերսան Սեմրա (Semra Somersan) - 143
 Սեվինջլի Էֆդալ (Efdal Sevinçli) - 80
 Սերոբյան Ռուբեն - 58, 60

Սերվերյան Հովհաննես ամիրա - 75

Սերվիչեն - 58

Սերվիչեն Վերժինե - 58, 60

Սերվիսայան (Ջրբաշյան) - 60

Սիմեոն Խալֆա (Կոմնենոս կաճ
Կոմյանոս) - 62, 63

Սիմեոն Լեհացի - 72

Սվաճյան Զնար - 77

Սվաալյան Հակոբ - 85

Ստեփանյան Գառնիկ - 44, 77,
78, 79, 105

Ստեփանոս Ասողիկ - 25

Սրվանձտյան Գարեգին - 126,
128,

Սուլեյման փաշա - 49

Սուլթան Աբդուլ Համիդ - 77

Սուլթան Աբդուլազիզ - 32, 58, 59

Սուլթան Աբդուլմեջիդ - 32, 120

Սուլթան Մահմուդ Բ - 25, 28, 29,
129, 130

Վ

Վարդան Արևելցի - 25

Վարդովյան Հակոբ (Գյուլի
Հակոբ) - 77, 78, 79, 80, 139
ս.Վլաս - 126

Տ

Տատեան գերդաստան - 14, 54,
118

Տէյիքմենճեան Սեւան - 140

Տեր-Անդրեասյան Հրանտ - 26,
72, 137

Տեր Պետրոսյան Միքայել
Ռեստեն - 65, 66

Տիրանյան Սարգիս - 58, 59, 60

Տիրացույան Մելքոն - 58, 60, 61

Տյուզյան գերդաստան - 23, 54

Տրդատ ճարտարապետ - 25

Տուրգենև Իվան - 72

ՈՒ

Ուրիշինի - 77

Ութուշյան Արշալույս - 120

Ուլուխոջյան Գաբրիելա - 46

Ուլուսայար Աքիֆ (Akif Ulusayar)
- 142

Ուղուրեան Տրդատ քին. - 96

Ույար Աիդա (Ayda Uyar) - 142

Փ

Փանոսյան Կարապետ - 58

Փիշմիշյան ամիրա - 54

Փեշտիմալճյան Տիգրան փաշա
- 64

Ք

Քաթերլ Դոնալդ (Donald
Quataert) - 128

Քելեկյան Տիրան - 33

Քերովբյան Արամ - 129

Քերեստեջյան Պերճ Թուրքեր -
138

Քերեստեջյան Պետրոս - 138

Քյոքեր Օսման - 8, 18, 85

Քյուլքման Կարո - 55, 61, 112,
120

Քարաճա Պիրսեն (Birsen Karaca)
- 141, 143

Քարաջաողլան - 36, 85

Քափլան Սեֆա (Sefa Kaplan) -
142

Քյոմուրճյան Երենիա Չելեալի -
22, 26, 27, 34, 44, 45, 46, 106,
107

Քյոմուրճյան Կոզմաս-Կոմիտաս
- 47, 102, 106, 107

Քյոչեօղլու Գրիգոր - 58, 60

Քոզ Սաբրի - 16, 18, 36, 100, 112

Քոփթաշ Ռոբեր - 11, 141

Քութ Թուրգութ - 16, 18, 36, 100,
102

Օ

Օզթունա Յըլմազ (Yılmaz

- Öztuna) - 8, 105

Օղուլլուխյան Գ. - 72

Օսկան Երվանդ - 58, 59, 60

Օրթայլը Իլբեր (İlber Ortaylı) -
142

Օրլանդո Կառլո Կալումենո - 8

Օրմանյան Մաղաքիա - 44, 88,
89

Ֆ

Ֆիգուլի - 73

Ֆոթի խալֆա - 63

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հեղինակի կողմից	5
2. Գևորգ Բամպուքճյան. Կյանքը	7
Գործը	17
ա. բուրբերեն քառահատորյակը	17
բ. հայերեն ուսումնասիրությունները	86
3. Գևորգ Բամպուքճյանը նամակներում	103
4. Վերհիշելով հարգարժան բարեկամիս	114
5. Ժամանակը	117
ա. պոլսահայ գիտնականներ	117
բ. սփյուռքում ստեղծագործող պոլսահայ գիտնականներ	133
6. Հոգվածներ և գրախոսականներ Գևորգ Բամպուքճյանի մասին	139
7. Գևորգ Բամպուքճյանի հիշատակին հրատարակված որոշ հոդվածների, համակների լուսապատճեններ	144
8. Անվանացանկ	161

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Համաիկ Ստեփանյան

**ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ, ԳՈՐԾԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**
(1923-1996)

Национальная Академия Наук Республики Армения
Институт Востоковедения

Асмик Степanian

**ГЕВОРГ ПАМБУКЧЯН
ЖИЗНЬ, ТВОРЧЕСТВО И ВРЕМЯ**
(1923-1996)

Hasmik Stepanyan

**KEVORK PAMUKCIYAN
LIFE, CREATIVITY AND TIME**
(1923-1996)

ISBN 978-9939-860-66-4



Տպագրիչ՝ Լ. Սուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 14.08.2018 թ.
Տպարանակը՝ 120 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԴԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
RA, 0019, Yerevan, pr. Marshala Baghramyan 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[1800 7P]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0645065



ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

1106944

Ծնվել է 1950թ. Երևանում, մտ. 1972թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետը, թուրքերեն լեզու և գրականություն մասնագիտությամբ:

1972-1997թթ. աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: 2005թ. մինչ օրս աշխատում է նույն ինստիտուտում, որպես առաջատար գիտաշխատող:

Միաժամանակ, 1992-93թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Սերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում, ապա՝ 1995-98թթ. դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել Ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առընթեր ՀՀ Մշտական ներկայացուցչությունում և Եվեյցարիայում ՀՀ Գլխավոր

հյուպատոսությունում:

1987թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով:

«Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն (1727-1968)» գիրքը հրատարակվել է 1985թ. Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից:

«Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» մատենագիտական քառալեզու աշխատանքը նույն հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել 1987 թվականին:

«Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը լույս է ընծայվել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից 2001 թվականին:

Մենագրությունը ֆրանսերեն լեզվով լույս է տեսել 2012թ.:

2005թ. Ստամբուլի «Թուրքուազ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն» քառալեզու աշխատությունները մի գրքով: Այն պարունակում է ավելի քան 2000 անուն գրքեր, հրատարակված 1727-1968թթ., աշխարհի 50 քաղաքների շուրջ 200 տպարաններում: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությունը ներառում է շուրջ 120 անուն պարբերականներ, սկսած 1840 թվականից:

2005թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների դոկտորական ատենախոսություն «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը 15-20-րդ դարերում» (Աղբյուրագիտական հետազոտություն) թեմայով:

2008թ. լույս է տեսել «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի հայատառ թուրքերեն նյութերի և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի» մատենագիտական աշխատությունը: Այն ներկայացնում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հայատառ թուրքերեն ձեռագրական հարստությունը:

«Հայերի ներդրումը Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրությունը հայերեն լեզվով լույս է տեսել 2011թ. և արժանացել ՀՀ Նախագահի մրցանակին: Գրքի Բ տպագրությունը կատարվել է 2012թ.: Նույն թվականին գիրքը լույս է տեսել ռուսերեն և Միմսկում արժանացել «Գրքերի արվեստ» ԱՊՀ երկրների մրցույթի «Գրան Պրի» մրցանակին: Թուրքերեն լեզվով ուսումնասիրությունը հրատարակվել է 2014թ.:

2015թ. լույս է տեսել «Լուսինյան թագավորական տան հայ ժառանգները» հոդվածների ժողովածուն: